

2012 | 1

309736

54/2012

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

SKORKA RENÁTA

A BÉCSI LERAKAT MAGYARORSZÁGRA
VEZETŐ KISKAPUI

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A „KONFESSZIONÁLIS RENDISÉGTŐL”
AZ „ALKOTMÁNYOS RENDISÉGIG”

KARSAI LÁSZLÓ

A SZÁLASI-RENDSZER „ZSIDÓPOLITIKÁJA”

PÓTÓ JÁNOS

TEREK ÉS NEVEK. KÖZTÉRELNEVEZÉSEK
A SZIMBOLIKUS POLITIKA TÉVÚTJAIN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIV. ÉVFOLYAM, 2012. 1. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Skorka Renáta: A bécsi lerakat Magyarországra vezető kiskapui	1
Sudár Balázs: Egy török utazó a magyar Szent Koronáról	17
Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában	37
Hahner Péter: Joseph Fouché első „pálfordulása”	63
Szalai Miklós: Magyary Zoltán és a magyar alkotmányosság	83
Karsai László: A Szálasi-rendszer „zsidópolitikája”	103

MŰHELY

Ritter László: Titkos háború a szovjet blokk és Jugoszlávia között, 1948–1955	133
--	-----

ELŐADÁS

Póty János: Terek és nevek. Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain	161
---	-----

SKORKA RENÁTA

A bécsi lerakat Magyarországra vezető kiskapui

A magyar határ közelében, a Duna partján fekvő Bécs városa már a 13. század elejétől rendelkezett azzal a kiváltsággal, melyet a magyar gazdaságtörténet-írás „árumegállítás” néven emleget. A középkori forrásanyagban előforduló kifejezések, nevezetesen a latin *depositio*, illetve a német *Niederlag*, avagy *Stapel*, melyek egyaránt a ’lerakat’ jelentést hordozzák, szükségessé teszik a félreértésre és a félreértelmezésre is lehetőséget adó eddigi szóhasználat megváltoztatását. Tehát a középkori írásbeliségben nem létező „árumegállító jog” helyett indokoltnak tűnik a „lerakat joga” kifejezés bevezetése.¹

A bécsi lerakat átjárhatósága 1221 és 1351 között

A Bécs lerakatjogát létrehozó kiváltságlevél kiemelten fontos forrás a magyar kutatás számára is, ugyanis abban a Német-római Birodalom területéről a középkori Magyar Királyság felé irányuló áruforgalom első fellelhető írásos említésére bukkanhatunk. A Babenberg-dinasztiához tartozó VI. Lipót osztrák herceg (1198–1230) 1221. október 18-án Bécs számára kiadott privilégiumának 23. cikkulusa kimondja, hogy „sem svábföldi, sem regensburgi, sem passauai polgár nem léphet árujával Magyarország területére. Mindenki, aki ez ellen tesz, két márka aranyat fizet.”² A 13. századi magyar források alapján leszögezhetjük, hogy sem az 1221. évi kiváltságlevél, sem pedig annak 1244. július 1-jei, II. Frigyes osztrák herceg (1230–1246) általi szó szerinti megerősítése nem akadályozta meg a német kereskedőket abban, hogy árujukkal – még hozzá, úgy tűnik, Bécs

1 Az „árumegállítás”, illetve „árumegállító jog” terminus technicusok használatának tarthatatlanságára először Weisz Boglárka hívta fel a figyelmet, s tett javaslatot az új fogalmak bevezetésére. Ld. *Weisz Boglárka: Árumegállító, avagy lerakodási/lerakati jog. História* 32. (2010) 9–10. sz. 40–41., továbbá *Uő: Debrecen kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban*. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás. Alföldi Nyomda Rt. Méliusz Műhelye, Debrecen, 2011. 132–133.

2 „Nulli civium de Swevia vel de Ratispona vel de Patavia liceat intrare cum mercibus suis in Ungariam. Quicumque contrarium fecerit, solvat nobis duas marcas auri.” – *Die Rechte und Freiheiten der Stadt Wien. I–II*. Bearb. Johann Adolf Tomaschek. Hölder, Wien, 1877–1879. (= Tomaschek: Wien) I. 13.

vonalában – Magyarország területére lépjenek. IV. Béla 1255-re datálható,³ de V. István 1270. évi átiratában fennmaradt vámtarifája a magyarok, illetve a latin vendégek szekerei mellett a német szekerekről külön említést téve meghatározza többek között a Magyarországra jövő német kereskedőktől szedendő győri, abdai és füzitői vámokat. A vámszabásból megtudjuk továbbá, hogy a németek nem csupán a szárazföldi, de a vízi kereskedelmi útvonalat is használták, sőt szekereken és hajókon kívül akár gyalogosan is megfordultak Magyarországon.⁴

A gazdaságtörténet-írás az idők folyamán több hangzatos elméletet is kidolgozott magyarázandó a bécsi „árumegállító jog” kezdeti működésképtelenségét. Pleidell Ambrus a bécsi tanács és a regensburgi kereskedők szövetségét gyanítja a jelenség mögött,⁵ az osztrák gazdaságtörténész, Theodor Mayer máig meghatározó érvényű munkájában ugyanakkor a nemesérc hiányára hivatkozik.⁶ Jelen sorok szerzője ezen feltevésekkel ellentétben úgy véli, hogy sem az 1221. évi rendelkezés, sem pedig az azt megerősítő, illetve azon változtató 13. századi szabályozások nem voltak jogilag megfelelően körülbástyázva, vagyis az előírás megszegésének lehetőségét tátongó kiskapuként kínálták a Magyarországra belépni kívánó kereskedők felé. A Babenberg hercegek intézkedései, mint az látható, nem határozták meg a német területekről jövő kereskedő útvonalát, ezzel lehetővé tették Bécs városának elkerülését, annál is inkább, mivel példának okáért a *német szekerek* közlekedése nem kötődött a Dunához. Ezenkívül a Magyarországra átmenő kereskedőket, árujuk összetételétől, minőségétől és mennyiségétől függetlenül, a rendelet egyazon összegű pénzbüntetéssel sújtotta. A bírságot – nyilván, hogy a bécsiek se járjanak rosszul – a kereskedőnek aranyban kellett lerónia, veszteségét azonban a nemesfémekben gazdagabb magyar piacon megfelelően ellentételezhette.

A bécsiek elemi érdeke lett volna az eredeti kiváltság pontosítása, ha úgy tetszik, szigorítása, hiszen a lerakat joga jelentette számukra a Nyugat és Kelet közötti közvetítőkereskedelem zálogát. Az 1276 novemberében Bécsbe bevonuló Habsburg Rudolf német-római királytól (1273–1291) azonban aligha remélhették a nekik kedvező változtatásokat. A város ugyanis, Ausztriában egyedülálló módon, a végsőkig kitartott a cseh Ottokár mellett,⁷ így nem várhatta és valószínűleg nem is várta el a „sváb” uralkodótól,⁸ hogy a „rebellis” polgárok ér-

3 *Weisz Boglárka*: A győri vám Árpád-kori története. In: Középkortörténeti tanulmányok. Szerk. Weisz Boglárka. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2003. 231.

4 „de quolibet currum Teutonico veniente in Hungariam”; „si venerint in navij cum suis mercimonijs”; „pedites Teutonici” – Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. MTA, Pest–Bp., 1860–1874. (Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 6–13., 17., 18., 20., 22.; = ÁÚO) VII. 523–524.

5 *Pleidell Ambrus*: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1925. 14.

6 *Theodor Mayer*: Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter. Wagner, Innsbruck, 1909. 5–6.

7 *Karl-Friedrich Krieger*: Die Habsburger im Mittelalter. Von Rudolf I. bis Friedrich III. Kohlhammer, Stuttgart, 2004. 43.

8 A Habsburgokat svábországi birtokaik miatt Ausztriában eleinte svábföldi idegeneknek tekintették. Ld. *Karl Gutkas*: Geschichte des Landes Niederösterreich. Niederösterreichisches Pressehaus,

dekeit helyezze előtérbe az elsőrangú délnémet támogatóival szemben. S I. Rudolf valóban nem nehezítette sem a német kereskedők bejutását Magyarországra, sem ottani kereskedésüket. 1277. május 23-án IV. László magyar királlyal (1272–1290) kötött egyezsége ugyanis kimondta, hogy a római király általánosságban említett kereskedői (*mercatores ipsius regis*) jövetelükkor, Magyarországon tartózkodásuk alatt és távozásukkor olyan biztonságot élveznek, mint IV. Béla és V. István uralkodása idején, s kizárólag a törvényes haramcadot és a régtől fogva szokásos vámokat szedhetik be tőlük.⁹ I. Rudolf a német kereskedők korábbi pozícióit erősítette meg akkor is, midőn 1277 őszén kiváltságlevélben újította meg a Lipót és Frigyes hercegek által Bécsnek adományozott jogokat, ám anélkül, hogy oklevele tartalmazná a svábföldi és alsó-bajorországi (regensburgi, illetve passauai) kereskedőkre vonatkozó fentebb idézett, korlátozó passzust.¹⁰

Tekintettel Bécs és Rudolf kifejezetten ellenségesnek mondható viszonyára, meglepőnek tűnhet a király 1278. június 24-én kiadott városprivilegiumának 50. artikulusa. Ez ugyanis Bécsset ki nem kerülhető útkényszert vezet be, midőn kimondja, hogy „semmilyen svábföldi, regensburgi, passauai, vagy bármely más földről származó ember árujával nem léphet be Magyarországra, hanem a királyi úton¹¹ csak Bécsbe menjen, és ott egyenként rakja le az áruját, mindazok, akik ezt nem teszik, fizessenek a városnak 2 talentum aranyat”.¹² A bécsiek érdekeit szolgáló módosítás valószínűleg azzal az ismert ténnyel magyarázható, hogy 1278 júniusában a cseh király és a német uralkodó között újfent kitört a háború, s mivel a bécsiek kevésbé bíztak I. Rudolf katonai sikerében, nyíltan kacérkodtak a Habsburg-ház iránti hűség felmondásával. A római király ugyanakkor ezúttal jóval kisebb haderővel rendelkezett, mint két évvel korábban, így elengedhetetlenül szüksége volt a bécsi fegyveresek támogatására.¹³ Az 1278. évi útkényszer, ha lehetlenné nem is tette, de kétségkívül megnehezítette a német kereskedők átjutását Magyarországra, s a korábbinál nagyobb szerepet biztosított a bécsi polgároknak a magyar piacokra irányuló áruközvetítésben. Ezen felbuzdulva 1279. július 20-án a bécsi és ausztriai kereskedők *rectora*, vagyis *Hansgrafja* IV. László elé járulva megerősítette V. István 1270. évi, IV. Béla vámszabását tar-

St. Pölten–Wien, 1983. 93.; *Walter Pohl–Karl Vocelka*: A Habsburgok – Egy európai dinasztia története. Gulliver, Bp., 1995. 26.

9 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Typ. Universitatis, Buda, 1829–1844. (= CD) V/2. 387.

10 Tomaschek: Wien I. 34.

11 A *via regia*, illetve a *Königsstraßen* kifejezéssel illetett utakat Eike von Repgow, a *Sachsenspiegel* 13. század első felében élt készítője olyan utaknak tekinti, melyeken szekerek is közlekedhetnek, sőt szélességüket tekintve akár két szekér is elfér rajtuk egymás mellett. Ld. *Peter Spufford*: Hatalom és haszon. Kereskedők a középkori Európában. Scolar, Bp., 2007. 181.

12 „Item nulli hominum de Suevia vel Ratispona vel Patavia vel de terris aliis quibuscumque liceat intrare cum mercibus suis Ungariam, sed via regia in Viennam procedat tantummodo et deponat ibi per singula merces suas; quicumque non fecerit, solvat civitati duo talenta auri.” – Tomaschek: Wien I. 49.

13 *Krieger, K.-Fr.*: i. m. (7. jz.) 45–46.; *Gutkas, K.*: i. m. (8. jz.) 91.; *Pohl, W.–Vocelka, K.*: i. m. (8. jz.) 47.

talmazó oklevelét,¹⁴ vagyis a bécsiek ugyanazon feltételek mentén képzelték el magyarországi tevékenységüket, mint amelyek a németek számára adottak voltak.

1281-ben a német tartományokba visszatérő I. Rudolf római király Ausztria területét elhagyva a hercegséget helytartóként idősebb fia, Albert gondjaira bízta. Az ifjú Habsburg, aki kormányzása alatt sohasem ápolt különösebben jó kapcsolatot Bécs városával,¹⁵ július 24-én önálló oklevélben rendelkezett a bécsi lerakatról.¹⁶ Az okmányból kiderül, hogy a herceg és a tartományurakat tömörítő tanács egymással egyetértésben elhatározták, hogy Bécsben, a birodalom ausztriai fővárosában (*in des riches houptstat in Osterreich*) lerakatot hoznak létre. A bécsi tanács azonban előállt kiváltságlevelével, melynek egyik artikulusából kiderült, hogy Bécsben már működik egy lerakat, mégpedig olyan feltételekkel, hogy „semmilyen svábföldi, regensburgi, passauai, vagy bármely más földről származónak nem megengedett, hogy árujával Magyarországra menjen, hanem a törvényes országúton vigye áruját Bécsbe, s ott rakodja le valamennyi portékáját, s aki ez ellen tesz, fizessen a városnak bírságul 2 font aranyat. Továbbá egyetlen idegen kereskedő sem tartózkodhat Bécs városában árujával két hónapnál tovább, s portékáját senkinek, csakis bécsi polgárnak adhatja el, nem vásárolhat sem aranyat, sem ezüstöt, s ha arany vagy ezüst lenne nála, azt a kamarának el kell adnia.”¹⁷ Az 1281. évi oklevél egyik jelentősége abban áll, hogy először használja a már ismert szabályozásra a „lerakat” (*niderleg*) kifejezést. 1221 óta ugyanis mindig csak az előírások megerősítésével vagy módosításával találkozunk, 1281-ben azonban az a szerencsés fordulat következett be, hogy megnevezik, még hozzá „lerakat” néven azt az intézményt, melyhez a rendelkezések kötődnek, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy I. Albert oklevelében lényegében megkapjuk a bécsi lerakat jogi definícióját.

Az 1281. évi oklevél igazi fontosságát azonban az adja, hogy megváltoztatta a bécsi lerakat addigi működését (*wandlung e dirre niderleg*). Miután ugyanis bizonyosságot nyert, hogy Bécsben már van lerakat, a külföldi kereskedőkre vonatkozó rendszabályokat a herceg és a tartományi előkelők tanácsa túlságosan szigorúnak vélték (*ze swer duoht*), ezért könnyítették a bécsi lerakaton (*die*

14 CD V/2. 549.

15 I. Albert politikájával szemben Ausztria területén elsőként Bécsben tört ki széles társadalmi bázison nyugvó nyílt ellenállás 1287-ben. Ld. *Alois Niederstätter: Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter*. In: *Österreichische Geschichte 1278–1411*. Hrsg. Herwig Wolfgram. Ueberreuter, Wien, 2001. 97–98.

16 Tomaschek: Wien I. 64–66.

17 „ez enschol deheimem menschen urlaublich sein von Swaben, noch von Regenspurch, noch von Pazzau noch von andern landen ze varen mit sinem choufschatz hinz Ungern; sie schuln mit ir choufschatz varen die rehten lantstrazze gan Wienne und schulen do ir choufschatz allen niderlegen; swer doengen tæet, der sol der stat ze Wienne ze puoz geben zwai phunt goides [...] Ez schol ouch dehein vromder choufman ze Wienne lenger beliben mit sinem choufschatz denne zwen manen und schol sinen choufschatz niement verchoufen, denne einem purger ze Wienne. Er enschol ouch niht choufen golt noch silber; hat er golt oder silber, daz schol er verchoufen ze unser chamer.” – Tomaschek: Wien I. 65.

niderleg her ze Wienn also geleit). A módosítás két ponton érzékelhető. Egyrészt írásba foglalták, hogy a tartományba érkező valamennyi kereskedőnek mind szárazföldi, mind vízi közlekedés esetén adott úton Bécsbe kell mennie, ahol – és kizárólag csak itt – valamennyi áruját le kell rakodnia („s ha valaki Magyarországra vagy bárhova máshova utazna árujával, és ezért a tartományba jön, mindazt, amit szállít, a tartományurak belátására bízva hatalmuk alá kell vonni”).¹⁸ Másrészt eltörölték azt az 1221-től fennálló szabályozást, mely szerint külföldi kereskedő két hónapon túl nem maradhat a városban, s portékáját csak bécsi polgárnak adhatja el.¹⁹ Ettől kezdve az áruval Bécsbe érkező „a városban addig maradhat, ameddig akar és áruját eladhatja bárkinek, polgárnak, avagy vendégnek, legyen az tartományon belüli, avagy kívüli lakos, Magyarországról vagy bárhonnan máshonnan való”.²⁰ Az 1281. évi változás nem egyszerűen nem kedvezett az alsó-ausztriai városnak, de súlyosan sértette gazdasági érdekeit, hiszen kivette polgárai kezéből a közvetítő kereskedelem monopóliumát, ráadásul a német kereskedő számára teljes mértékben kijátszhatóvá tette a lerakat működését, hiszen ettől kezdve nemcsak bécsi, de magyar, illetőleg német partnereknek is eladhatta áruját, ami így könnyedén bejuthatott Magyarországra. A bécsiek számára csekély ellentételezést jelenthetett, hogy a lerakatukat elkerülő kereskedő árujával felelt, hiszen az elkobzott áru sorsáról éppen azok az előkelők dönthettek, akik I. Albert tanácsosaiként részt vettek az 1281. évi, Bécs gazdasági érdekeit háttérbe szorító módosítások megszületésében.

A felnémet és a bécsi kereskedők ez idő szerinti együttes jelenlétét igazolja a magyarországi piacokon az az 1284-től datálható vizsály, amely vámfizetés tárgyában az esztergomi káptalan és a „Németország felsőbb részeiről, különös tekintettel a Bécsből, illetve máshonnan vízen, avagy szárazföldön érkező kereskedők”²¹ között tört ki. Négy esztendővel később e vám tekintetében az uralkodó megszüntette a bécsi, a regensburgi és a Rajnán inneni kereskedők vámkedvezményét, s tarifájukat egyenlővé tette a velenceiek, franciák, valamint a Rajnán túliak díjszabásával.²² Az esztergomi káptalannak járó vám – kiegészítve a királynéi harminccaddal – megfizetésének szabotálása azonban még az 1289-es eszten-

18 „alle die choufleut, die in daz lant ze Osterrich arbeitent, mit ir choufschatz die gemainen strazze ouf wasser und ouf lande fuer sich gan Wienn schullen varen und schuln ir choufschatz do niderlegen und nider anderswa. Swer der waer, der fuer fuer gan Ungern oder anderswa mit sinem choufschatz, fuer daz er in lant chumt, allez daz, daz er fueret, daz schol man ziehen in des lantsherrn gewalt ouf gnade.” – Tomaschek: Wien I. 65.

19 „Nemo etiam extraneorum mercatorum moretur in civitate cum mercibus suis ultro duos menses, nec vendat merces, quas adduxit, extraneo sed tantum civi.” – Tomaschek: Wien I. 29.

20 „das er schol do sein mit seinem choufschatz, als lang er wil, und schol sinen choufschatz, den er her ze Wienn bringet, ze choufen geben an truog und an borse liste allen leuten, purgern und gessen, sie sein inner lants oder auzzer lants gesezzen, von Ungern oder von swanne sie sein” – Tomaschek: Wien I. 65.

21 „mercatores de superioribus partibus Alemannie et specialiter de Wyenna vel eciam undecunque per terram vel per aquam in Hungariam cum suis mercibus descendentes” – ÁÚO IX. 398.

22 *Pleidell A.*: i. m. (5. jz.) 19–20.

dőben is napirenden volt. Ekkor ugyanis Lodomér esztergomi érsek arról panaszkodott, hogy a fenti tételeket egynémely regensburgi, bécsi és más német városból, illetve tartományból jövő kereskedők nem fizetik meg.²³ A 13. század utolsó harmadában keletkezett magyarországi források tükrében nem lehetnek kétségeink afelől, hogy a német kereskedővárosok közül Regensburg kereskedői vállalták a legtevékenyebb szerepet a magyarországi kereskedelemben. Jelentőségüket mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1291-ben III. András magyar király (1290–1301) minden országába érkező kereskedő – kiemelve és egyedülként megnevezve a regensburgiakat – számára biztosította a IV. Béla idején élvezett valamennyi szabadságot és kiváltságot.²⁴

A 13. század végén a délnémeteket említő magyar források hirtelen megnövekvő száma nem magyarázható kizárólag azzal a ténnyel, hogy a bécsi lerakat az 1281. évi módosítás révén gyakorlatilag elveszítette szerepét. Hiszen a németországi kereskedők elsősorban az esztergomi vámmal kapcsolatban bukkannak fel, s tudjuk, hogy Esztergom a 13. század végén, csökkenő kereskedelmi jelentőségét ellensúlyozandó, mindent elkövetett, hogy legalább az őt megillető vámokhoz hozzájusson.²⁵ Más magyarországi forrás azonban kétségtelenül igazolja, hogy a bécsi lerakat, amely az 1296. február 12-i, 39 cikkelyből álló városjog-adományban már meg sem jelenik,²⁶ a 13. század utolsó évtizedeiben nem jelentett akadályt Magyarország és a birodalom közötti forgalomban. A magyar uralkodó 1297. november 1-jén kelt adományában ugyanis a pozsonyi hajósok számára biztosította az áruátrakodás jogát (*Umschlagsrecht*), miközben azon német területekről jövő hajósokról szólt, akik az árujukkal Bécs, illetve Magyarország felé tartó kereskedőket Pozsonyba szállítják.²⁷ A bécsi lerakat működésében bekövetkező újabb változás I. Albert másodszülött fiának, III. (Szép) Frigyes osztrák hercegnek (1308–1330) a nevéhez kötődik. 1309-ben Bécs város patriciusai, élükön az éppen hivatalban lévő bíróval, Habsburg-ellenes felkelést robbantottak ki. Frigyes azonban hamar felszámoltatta a mozgalmat, melynek vezetőit keményen megbüntette. A bécsi kézműves- és kereskedőpolgárok Habsburg-ház iránt tanúsított hűségét ugyanakkor jutalmazni kívánta, ezért 1312. szeptember 8-án új rendszabályokat léptetett életbe.²⁸ A magyar kutatás az 1312-ben kiadott *Fridericianum*nak tulajdonítja azt a változást, melynek köszön-

23 „complures mercatores de Ratisbona et Vienna, et de aliis ciuitatibus et partibus Alemannie [...] tricesima reginali et tributo Strigoniensis capituli non solutis” – CD V/3. 468.

24 „quicumque mercatorum in Regnum nostrum cum sua descendere uoleant mercatura, ea gaudeant libertate, eoque beneficio perfruantur, quod tempore Serenissimi Bele Regis aui nostri karissimi clare memorie habuisse noscuntur” – ÁÚO V/1. 32–33.

25 *Weisz Boglárka*: Az esztergomi vám Árpád-kori története. *Századok* 137. (2003) 975.

26 *Theodor Mayer*: Zur Frage des Wiener Stapelrechts. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 10. (1912) 359.

27 „quicumque nauigio versus Viennam vel Hungariam cum rebus suis mercimonibus se transferre intenderent per Nautas, qui de theonica in Ponium cum nauibus suis ad deferendum Mercatores venerint” – CD VII/5. 535.

28 *Peter Csendes-Ferdinand Opll*: Wien, Geschichte einer Stadt. I–III. Böhlau, Wien, 2000–2005. I. 117.

hetően Bécs „a szigorú árumegállító jogával” végre élni tudott.²⁹ A szeptember 8-i kiváltságlevelet az osztrák történetírás az elmúlt évszázadban hol úgy ítélte meg, hogy az visszaállította az 1221. évben kiadott jogot,³⁰ hol pedig úgy értékelte, hogy Frigyes rendeletével voltaképpen visszavonta apja 1281. évi szabályozását.³¹ A későbbi fejlemények tükrében érdemes alaposabb figyelmet szentelnünk a *Fridericianum* pontos szövegének. Az okmány négy kereskedelemre vonatkozó rendelkezést tartalmaz. Az első kizárja a vendég, avagy idegen kereskedők közötti Bécs városában történő adásvétel lehetőségét. A második kimondja, hogy a tartomány területén élő kereskedők Bécsben egymás között csak nagy tételben kereskedhetnek, továbbá idegen kereskedőkkel nem köthetnek üzletet. A harmadik a bécsi polgároknak megtiltja, hogy az idegenekkel történő üzletkötés során fölpénzzel,³² illetve más csalárd fortélyokkal éljenek. Hangsúlyozza továbbá, hogy a szállásadóknak nem feltétlenül kell üzletelni a náluk elszállásolt kereskedőkkel, de ha ez mégis megtörténik, házukban csak olyan üzletkötés bonyolítható le, amely nem ütközik a jelenlegi szabályozás egyetlen pontjába sem. Az utolsó pont a város nyilvános, hatóságilag kalibrált mérlegének (*die vronwag*) használatáról és működtetéséről szól, végül leszögezi, hogy aki bármelyik rendelkezést megsérti vagy az ellen vét, büntetésül fizessen a hercegi kamarába 10 font bécsi dénárt, a városi bírónak pedig kettőt.

Mennyiben tekinthető tehát az 1312. évi *Fridericianum* az 1221. évi privilegiumlevél visszaállításának? Annyiban, amennyiben ismételten előírja, hogy az idegen kereskedők kizárólag bécsi polgárokkal köthetnek üzletet, vagyis megszünteti az idegenek közötti kereskedés lehetőségét, amit Albert vezetett be 1281-ben. A bécsi lerakat kiskapuit azonban, amelyek 1221-től léteztek, nem zárja be a *Fridericianum* sem, azaz nem teszi lehetetlenné a Magyarország felé történő átkelést, más szóval 1312-ben nem jött létre Bécsben zárolt lerakat (*Sperrstapel*).

Bécs lerakati joga következő alkalommal Frigyes fivére, II. (Bölcs vagy Béna) Albert osztrák herceg (1330–1358) 1340. július 24-én kiadott manifesztumának 58. paragrafusában kerül elő. II. Albert az 1278. évi Rudolf-féle rendelkezést ismétli meg, vagyis a Magyarországra átjutni kívánó délnémet kereskedők a 13. század folyamán megszokottá vált feltételek mentén még mindig átkelhetnek Bécsen: „Egyetlen svábföldi, regensburgi, passauai vagy bármely más földről származó embernek sincs engedélyezve árujával a Magyarországra történő utazás, hanem a törvényes úton menjen Bécsbe, és ott rakja le az áruját, mindazok, akik ez ellen tesznek, fizessenek számunkra 2 márka aranyat és a vá-

29 Pleidell A.: i. m. (5. jz.) 25.

30 Mayer, Th.: Der auswärtige i. m. (6. jz.) 28.

31 Csendes, P.–Oppl, F.: i. m. (28. jz.) I. 117.

32 Az az összeg, melyet a vásárló az áru árán felül fizet, hogy jobb minőségű áruhoz jusson. Ld. Fel- ill. Fölpénz. In: A magyar nyelv szótára. I–VI. Készítették Czuczor Gergely–Fogarasi János. Emich, Pest–Bp., 1862–1874. II/1. 759., továbbá Leitkauf. In: Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. http://germazope.uni-trier.de/Projekte/WBB2009/DWB/wbgui_py?lemid=GL04658 (letöltés időpontja: 2010. júl. 14.).

ros számára ugyanennyit.”³³ E szabályozást maga II. Albert módosította 1351. május 17-én. Az osztrák történetírás az 1351. évi módosítást azzal magyarázza, hogy a fejedelem a város gazdaságának talpra állítását kívánta elősegíteni a pestis utáni időszakban.³⁴ Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy II. Albert a közelgő Zürich elleni háború okán kívánta a bécsi kereskedők anyagi támogatását megszerezni.³⁵ A kizárólag a bécsi lerakatot érintő igen szűkszavú oklevelében kifejti, hogy „valamennyi kereskedelmi árut, származzon az bárhonnán, érkezzen tartományunkba vízen, avagy szárazon, a törvényes úton vigyenek Bécsbe, ott rakodják le, bontsák fel és bocássák áruba, sehol máshol ezen kívül, amint azt a bécsi polgárok apánktól, Albert királytól [ti. I. Alberttól – S. R.] kapott oklevele is kimondja”.³⁶ Az ez ellen vétő kereskedő portékája elvesztésével bűnhődött.³⁷ Ezek szerint a lerakodási kényszer Bécsben 1351-ben öltött olyan formát, amely jogilag kikezdetlenül vált, hiszen a lerakodtatás mellett egyszerre érvényesítette az útkényszert és helyezte kilátásba az áruekobbzás büntetését, fenntartva az idegen kereskedők egymás közti kereskedésének tilalmát.

Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy 1221 és 1351 között többször változó feltételek mellett, de lényegében akadálytalanul juthatott be a német kereskedő Magyarországra. Tény azonban, hogy III. András fentebb említett 1291. évi, a kereskedők magyarországi szabad mozgását és tevékenységét biztosító oklevele sokáig az utolsó azok sorában, amelyekben a német kereskedők említésével találkozunk. A német kereskedők 14. század eleji elmaradását a magyar kutatás eddig a bécsi kiváltság 1312. évi szigorításával magyarázta, a *Fridericianum* azonban, mint láttuk, nem érintette a kereskedők átkelését Magyarországra, azok tehát ugyanúgy közlekedhettek volna, mint eddig, de úgy tűnik, mégsem tették, legalábbis írásos nyoma nem maradt. A magyarázat a jelenségre nem a bécsi jogi változásokban, hanem a Magyar Királyság és a Német-római Birodalom politikatörténeti eseményeiben keresendő.

33 „Ouch sol dhainem manne von Swaben oder von Regenspurch oder von Pazzou oder von swelchem andern lande Urlaub sein gen Ungern ze varen mit seinem choufschatz, sunder er sol varen den rechten weg gen Wienn und hab da niderleg allez seines chaufschatz. Swer aber dawider tuet, der geb uns zwo mark goldes und der stat als vil.” – Tomaschek: Wien I. 112.

34 *Csendes, P.–Opll, F.*: i. m. (28. jz.) I. 123.

35 Zürich 1351. május 1-jén csatlakozott a svájci kantonok szövetségéhez. Az igen komoly költségeket felemésztő háború 1351 augusztusában tört ki, s 1355-ig tartott. Ld. *Niederstätter, A.*: i. m. (15. jz.) 143.

36 „aller kaufschatz, von wann er gefurt wirt auf dem land oder auf dem wasser, in unser land gen Osterreich die rechten Strassen für sich gen Wienn gefurt werde, da nidergelegt, aufgepunden und verchaufft werde und nindert anderswo, als unser purger von Wienn hantfest sagt, die sie von unserm lieben herrn und vater chunig Albrechtn seligen von Rom darüber habent” – Tomaschek: Wien I. 125.

37 „da sol man denselben chaufschatz nemen und haben zu unsern handen” – Uo.

A német kereskedők elmaradásának okai a 14. század első harmadában

A III. András 1301-ben bekövetkezett halálától I. Károly 1310. évi, harmadik és végérvényes megkoronázásáig tartó interregnum zavaros időszakában nem akadt az országban olyan uralkodó, aki szavatolhatta volna a kereskedők és áruik biztonságát. Közismert ugyanakkor, hogy az 1310. augusztus 27-i koronázás egy lényegében 1323-ig tartó belháború nyitányát jelentette, amelynek során az uralkodó a gyakorlatilag megszűnt központi hatalom visszaállítását megelőzve – Engel Pál szavaival élve – az állam újjáalapítását végezte el.³⁸ A fentiekben ismertetett védlevelekből is jól érzékelhető, hogy az utak biztonsága nem csak a kereskedőket, de a fuvarosokat is nagyban érintette. Viszály, illetőleg háború esetén az adott terület elkerülése jelentette az egyedüli biztonságot.³⁹ Pontosan egy ilyen kerülő út keresésének lehetünk tanúi a német kereskedők részéről 1316-ban, midőn eddigi útvonaluk helyett az országba dél felől befutó kereskedelmi út biztosítását ígéri meg számukra a magyar király, ha a szokásos vámokat, illetve a Száva-parti harmincadot megfizetik.⁴⁰ Noha az 1316. szeptember 16-án Temesváron kelt oklevél eredetileg német kereskedők részére született (*littera autentica [...] data fuit vicedominis Fontici Teuthonicorum*),⁴¹ nincs arra adatunk, hogy az említett időszakban a németek e puhatolózásnál messzebb jutottak volna, magyarán, hogy megpróbálkoztak volna a kerülő út használatával. A velencei kereskedők, akik államkönyvükbe átmásolták a fenti védlevelet, úgy tűnik, a németeknél jóval nagyobb hitelt adtak az uralkodó szavainak. I. Károly ugyan 1316 nyarán Kőszegi János felett aratott totális katonai győzelmével megszerezte a Dél-Dunántúlt, ugyanakkor saját személye és udvara biztonságát továbbra is csak az 1315-től Lippára, majd 1317-től Temesvárra áthelyezett székhelyén tudta garantálni.⁴² Ilyen körülmények között nem meglepő tehát, hogy 1318-ban a velenceiekhez intézett levélből újfent arról értesülünk, hogy Károly intézkedik az utak biztonságáról és kötelezettséget vállal a velenceiek által elszenvedett károk megtérítésére.⁴³ Úgy tűnik azonban, hogy ígéretét foganatósítania még a következő esztendőben sem sikerült, hiszen Giovanni Soranzo velencei doge ekkor azzal a kéréssel fordul az uralkodóhoz, hogy gondoskodjék a magyar utak

38 Engel Pál: Az ország újraegyesítése – I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Osiris, Bp., 2003. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) 322.

39 Spufford, P.: i. m. (11. jz.) 222.

40 Vö. Pach Zsigmond Pál: A harmincadvám az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 41. (1999) 232.: 4. jz.

41 Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. MTA, Bp., 1874–1876. (Magyar Történelmi Emlékek IV.: Diplomáciai emlékek) (= ADE) I. 207.

42 Engel P.: i. m. (38. jz.) 341.

43 Anjou-kori oklevéltár. I–XV., XVII., XIX–XXI., XXIII–XXVIII., XXXI. Főszerk. Kristó Gyula–Almási Tibor. Bp.–Szeged, 1990–2010. (= Anjou-oklt.) V. 250. sz.

biztonságáról.⁴⁴ Hogy minden akadály és nehézség ellenére vajon miért érte meg a háborús viszonyok ellenére is a velenceieknek fenntartani a Magyar Királysággal folytatott akadozó kereskedelmet? Erre a kérdésre választ kapunk a doge másik 1319-ben fogalmazott leveléből, amelyben a Magyar Királyságból Velencébe érkező árukról (*mercacionibus*), az aranyról, illetőleg az ezüstről (*auro et argento*) beszél.⁴⁵ Ezen két nemesfém kedvéért, melyek 1320 előtti mennyisége a későbbiekhez képest csekélynek nevezhető csupán, vállalták a velenceiek a kereskedés kockázatát.

Az anarchia időszakában, úgy tűnik, akadt még egy kereskedőcsoport, amely lehetőséget látott a magyarországi kereskedelemben. 1318. február 24-én a bécsi kereskedők számára szavolta az uralkodó, hogy a szokásos vámok megfizetése mellett bármilyen eredetű és fajtájú árujokkal kereskedés és javaik gyarapítása céljából az országban szárazon és vízen egyaránt szabadon és biztonságban közlekedhetnek.⁴⁶ Érdemes figyelmet szentelnünk a védlevél megszületési körülményeinek, illetve, ezzel összefüggésben, a bécsi kereskedők által tanúsított aktivitás okának, annál is inkább, mivel a szakirodalom eddig ebben az 1318. évi kiváltságlevélben látta annak bizonyítékát, hogy a bécsi „árumegállító jog” 1312. évi szigorítása következtében a Nyugatról Magyarország felé irányuló kereskedelem a „bécsiek kezébe” került.⁴⁷ Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy az 1312. évi bécsi szigorítás a kereskedők Magyarországra utazásának lehetőségét a korábbi feltételek mellett tartotta fenn, azt tehát, hogy a német kereskedők a 14. század első negyedében Bécsnél nem jutottak tovább, a magyarországi háborús viszonyokkal magyarázhatjuk. A kisebb, de biztos haszon érdekében eladták keletre szánt árujukat a bécsi kereskedőknek, akik a németekkel ellentétben vállalták a magyarországi kereskedelem kockázatát, ugyanis nem volt más választásuk. Theodor Mayer megállapítása szerint Bécs, saját ipari termelésének kezdetleges volta miatt, teljes 14. század eleji gazdasága és gazdagsága a közvetítő kereskedelemre épült.⁴⁸ Ezek szerint gazdasági kényszer volt a város lakói számára, hogy a fennálló körülmények ellenére felvásárolják az idegen kereskedők áruit és továbbítsák azokat a Magyar Királyság területére, azaz – a védlevél szavaival élve – saját javaik gyarapítása érdekében a különböző eredetű és fajtájú áruk kereskedelme céljából szabadon és biztonságosan jöhessenek az országba. Körültekintőbbek voltak a bécsiek a velenceieknél, akiknek nyilván

44 Anjou-oklt. V. 415. sz.

45 ADE I. 214.

46 „cum mercibus vestris cuiuscunque generis et speciei ad negociandum et augmentandum bona vestra in regnum nostrum tam in terris quam in aquis libere ac secure veniatis debitis et iustis tributis in locis tributorum persolutis” – CD VIII/2. 154–155. Pleidell szerint 1323-ban Károly megerősíti ezt a védlevelet, amire ezzel kapcsolatban hivatkozik, az azonban Lajos 1346. március 23-i engedélye, mely annyiban különbözik a korábbi kiváltságtól, hogy a vámok mellett a harmincad megfizetésére is kötelezi a bécsi kereskedőket. Ld. CD IX/1. 362–363., és vö. Pleidell A.: i. m. (5. jz.) 34. és 7. jz.

47 Pleidell A.: i. m. (5. jz.) 34.

48 Mayer, Th.: Der auswärtige i. m. (6. jz.) 26.

nem jelentett létkérdést a Magyarországgal folytatott kereskedés, hiszen 1318 előtt nem merészkedtek átlépni a határt. Az 1316–1317-es esztendőök tudniillik olyan döntő fontosságú győzelmeket hoztak Károly számára, amelyek következtében nem csupán a Borsák, Petenye fia Péter, az Amadé-fiak hatalmát számolta fel, de 1317-ben Csák Máté előre tolt bástyáit, Komáromot és Visegrádot is visszafoglalta – előbbi egyébként Habsburg I. (Szép) Frigyes német király segítségével –, ami a Duna-vonal királyi birtokbavételét jelentette.⁴⁹ Bár nem szabad elfelejtenünk, hogy a folyam pozsonyi szakasza még 1323-ig osztrák kézen maradt, ez aligha jelentett akadályt a bécsi kereskedők számára a legfontosabb magyarországi kereskedelmi útvonal használatakor.

A belháborús időszak kereskedelmi viszonyait tükrözi még egy forrás. I. Károly 1324. december 10-én kelt oklevelében az uralkodó arról számol be, miszerint kérésére az osztrák és stájer hercegek nem engedélyezik a Cseh- és Lengyelországba tartó magyarországi kereskedők szabad átvonulását a tartományaikon.⁵⁰ Károly vélhetően akkor fordult kérésével a Habsburg hercegekhez, mikor az év februárjában a Luxemburgi János cseh király által fogva tartott Habsburg Henrik szabadon bocsátásának ügyében a felek között békéltetőként lépett fel Bruckban.⁵¹ Így okkal feltételezhetjük, hogy a magyar uralkodó kérése az 1324 előtti viszonyokra utal, amelyet ezek szerint az jellemzett, hogy a magyar kereskedők az osztrák területek felől közelítették meg a szomszédos északi államokat. Mindez egybevág azzal a megállapítással, melyet az uralkodó 1336. január 6-án tett, nevezetesen hogy az a kereskedelmi közút (*via seu strata publica mercatorum*), melyen áruikkal és javaikkal a Magyar Királyságból Csehországba és más közeli államokba, illetőleg onnan Magyarországra tartó kereskedők közlekedhetnek, „a háborús és békétlen idők óta gonosztevő emberek cselvetései és jogtalan vámszedései miatt jóformán mindeddig és egészen mostanáig használaton kívül volt”.⁵²

49 Engel P.: i. m. (38. jz.) 326., 346.

50 Pleidell hibásan értelmezi az oklevél ezen mondatát, mikor azt írja: „Mivel Albert, Ottó és Henrik osztrák hercegek a magyar kereskedőknek Cseh- és Lengyelországba utazását Ausztrián át Károly Róbert kérésére *sem* engedték meg [...]”. Ld. Pleidell A.: i. m. (5. jz.) 35. Az eredeti mondat ugyanis így hangzik: „Quia illustres principes domini Albertus, Otto et Henricus, dei gratia duces Austriae et Stiriae, fratres nostri, ad nostram petitionem mercatoribus regni nostri in Bohemiam et Poloniam transire volentibus, per terram eorum liberum non admiserunt transitum” – Sopron szabad királyi város története. I/1–7., II/1–6. Közli Házi Jenő. Sopron, 1921–1943. I/1. 41–42. Helyes magyar értelmezéssel ld. Anjou-oklt. VIII. 541. sz.

51 „mediante [...] Carolo Hungariae rege [...] inter Johannem Bohemiae et Poloniae regem [...] et nos ac illustres principes, duces Austriae et Stiriae super omnibus discordiis, litibus et controversiis [...] compositio amicabile et firma concordia intervenit” – Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. I–XV. Hrsg. Antonín Boček et al. Olmütz–Brünn, 1835–1903. (= CDM) VII. 823.

52 A kérdéses oklevél legújabb latin és magyar nyelvű kiadását ld. Visegrád 1335. Szerk. Rácz György. International Visegrad Fund–State Archives of Hungary–Pázmány Péter Catholic University, Bp., 2009. 165–166., 171–173.

A német kereskedők magyarországi elmaradása azonban nem csupán a magyar belpolitikai helyzettel magyarázható. Nem hagyható figyelmen kívül egy, a középkor egészére érvényes jelenség, nevezetesen az az ismert tény, hogy egy-egy régió külkereskedelmében adott időben hiába volt érdekelt egyszerre több német város is, közülük egy mindig erőteljesebben tudta érvényesíteni érdekeit a többinél. Talán nem hiábavaló néhány példával érzékelhetővé tenni a fenti állítást. A 14. század második harmadában a kölniek Flandriában betöltött vezető kereskedelmi szerepét átvették a nürnbergiek,⁵³ a 14. század közepén ugyanők ütötték ki a nyeregből a regensburgiakat Velencében.⁵⁴ Sopronban a 15. század második évtizedében a kölniek végleg elveszítették kereskedelmi szerepüket, előbbiben a nürnbergiek túlsúlya vált jellemzővé, akiknek helyébe aztán a 15. század végén az augsburgi kereskedők léptek.⁵⁵

A jelenség nemcsak a magyarországi forrásanyagban követhető nyomon, de Bécs esetében is jól érzékelhető. Mayer a már sokat emlegetett alapmunkájában hangsúlyozza, hogy a 12–13. században Ausztria területén a regensburgiak jelenléte meghatározóbb a többi német kereskedővárosénál. Állítását a fentebb idézett, Bécs számára biztosított 13. századi privilégiumok mellett egy 1192. évi oklevél is igazolja, mely a bajorországi város kereskedőinek bécsi, illetve ausztriai tevékenységét szabályozza.⁵⁶ Mivel a magyarországi oklevelekben is gyakran említik Regensburgot kiemelt helyen, megállapíthatjuk, hogy a kérdéses időszakban a német kereskedővárosoknak a Magyar Királyság területén folytatott kereskedelme terén szintén Regensburg dominanciája érvényesült. A regensburgiak 14. századi háttérbe szorulásának okát Mayer nem kereste. Wolfgang Stromer német gazdaságtörténész Regensburg vezető szerepének elvesztését az 1330-as eseményekkel magyarázta, ekkor ugyanis az Auer nevet viselő regensburgi patríciuscsalád magához ragadta a város irányítását, melynek következtében több vezető kereskedőcsalád, illetve -társaság kényszerült örökre elhagyni a várost.⁵⁷ Kétségtelen, hogy az úgynevezett Auer-felkelés végérvényesen megpecsételte a kereskedőváros sorsát, kereskedőinek 1330 előtti magyarországi eltűnését azonban aligha indokolhatja. Olyan okot kell tehát találnunk, amely a 14. század első évtizedeire vezethető vissza, és előidézhette a regensburgi kereskedők bécsi és, ebből következően, magyarországi távollmaradását.

1309. május 19-én I. Frigyes osztrák herceg, akit korábban az általa kiadott *Fridericianum* kapcsán már említettünk, Bécsben kiadott védlevelében oltalmat

53 *Wolfgang von Stromer*: Oberdeutsche Hochfinanz 1350–1450. Steiner, Wiesbaden, 1970. 22–23.

54 Uo. 107.

55 *G. Szende Katalin*: Kölni kereskedők a középkori Sopronban. In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Szerk. Környei Attila–G. Szende Katalin. Soproni Múzeum, Sopron, 1996. 66.; *Skorka Renáta*: Pozsony gazdasági szerepe a 15. század első felében a zálogszerződések tükrében. Századok 138. (2004) 445., 449.

56 Tomaschek: Wien I. 1–3.

57 *Stromer, W. von*: i. m. (53. jz.) 107.

biztosított a tartományaiba érkező regensburgi kereskedőknek.⁵⁸ Oklevele azonban elhallgatja azt a tényt, melyre a Regensburg város történetét 1525-ig taglaló krónika az 1309-es esztendőnél felhívja a figyelmet, nevezetesen, hogy a védlevél ellenére a csehországi hadjáratra készülődő bajor és osztrák seregek miatt a Duna túlszárnyán menő út egyre veszélyesebbé vált, s a regensburgi kereskedők számára a kereskedés és a közlekedés lehetősége egyaránt megszűnt.⁵⁹ Noha az akadály 1310-ben – midőn VII. Henrik német király a fia, Luxemburgi János számára biztosította a cseh trónt – elhárult, az eset pontosan tükrözi, hogy miként tette lehetetlenné kereskedőcsoportok mozgását pusztán a fegyverkezés ténye. 1313. augusztus 24-én VII. Henrik német-római császár Siena közelében bekövetkezett váratlan halála újabb nehézség elé állította Regensburgot. A német választófejedelmek 1314 szeptemberében ugyanis nem tudtak egységes álláspontot kialakítani az új német király személyét illetően, ezért kettős választásra került sor. Egy részük Lajos bajor hercegre adta szavazatát, akit a mainzi érsek a koronázóvárosban, vagyis Aachenben helyettesítő koronával királlyá koronázott, míg az igazi korona a kölni érsek jóvoltából Bonnban I. Frigyes osztrák herceg fejére került. A bajorországi Regensburg a német városok közül elsőként ismerte el Bajor Lajost római királyi méltóságában, elkötelezve magát ezzel a Habsburg-ellenes oldalon, amely döntéssel lényegében ellehetetlenítette kereskedőinek mozgását az osztrák tartományokban. A városi krónikában az 1317. esztendőnél olvasható, hogy a regensburgi kereskedőknek Ausztria területén igen sok ellenségeskedéssel kellett szembenézniük, s akár vízen, akár szárazföldön szállított javaik gyakran hadizsákmányként kerültek osztrák kézbe, ugyanis Frigyes herceg minden lehetőséget megragadott, csak hogy kárt okozhasson nekik.⁶⁰ Éppen ezért a városi tanács úgy határozott, hogy a további veszteségek elkerülése érdekében küldöttséget meneszt Bécsbe, hogy megpróbáljon egyezsége jutni a Habsburg-ház fejével. A követségre és az ajándékokra költött mintegy 1200 dénárfontnyi összeg felét a regensburgi kereskedők adták össze.⁶¹ Az eredmény nem is maradt el: 1318. március 10-én Frigyes Bécsben újfent védelmet biztosított a tartományaiba jövő regensburgi kereskedőknek.⁶² Nem tudni, hogy

58 Fontes civitatis Ratisponensis. Die Sammlung „Reichsstadt Regensburg Urkunden“ in Bayer. Hauptstaatsarchiv München von den Anfängen bis 1400. Bearb. Susanne Kropac-Henriette Kurschel-Gunther Vasold. 161–162. <http://www.fcr-online.com/editions/ru/index.htm> (letöltés időpontja: 2004. jún. 15.).

59 „Hingegen war die Straße jenseit der Donau desto unsicherer, und für Handel und Wandel den Kaufleuten in Regensburg verschloßen.” In: *Carl Theodor Gemeiner: Regensburgische Chronik. I–IV.* Hrsg. Heinz Angermeier. Beck, München, 1971. (= Regensburgische Chronik) I. 472.

60 „Im Oestreichischen hatten hingegen die regensburgischen Kaufleute viele Feindseligkeiten zu erfahren, indem ihre zu Wasser und Land gehenden Güter häufig für Prisen erklärt wurden, und Herzog Friedrich [...] allen möglichen Abbruch zu thun suchte.” – Uo. 501.

61 „Die kosten dieser Abordnung und die am Hofe zu machenden Geschenke wurden auf 1200 Pfund angeschlagen. Es wurde diese Summe geborgt, [...] zur Hälfte von den Kaufleuten.” – Uo.

62 Regesta Imperii Online, <http://regesten.regesta-imperii.de/> (letöltés időpontja: 2011. júl. 4.) (= RI) Regesta Habsburgica 3 nr. 676.

döntésében vajon a város ajándékai vagy a magyar uralkodó 14 nappal korábban, a bécsi kereskedők számára kiadott védlevele nyomott-e többet a latban, hiszen a bécsi kereskedők magyarországi működéséhez szükség volt a legjelentősebb beszállítók Bécsbe történő visszacsalogatására. Az mindenestre bizonyosnak tűnik, hogy I. (Szép) Frigyes az 1318. évi események következtében feljogosítva érezte magát, hogy a következő esztendő őszén a salzburgi érsek társaságában bevonuljon Regensburgba. A város azonban Bajor Lajosnak tett esküjére hivatkozva levélben fordult a herceghez, kérve őt, hogy tegyen le ebbéli szándékáról.⁶³ Mikor Frigyes a regensburgiak figyelmeztetése ellenére 1319 októberében megjelent a város falai alatt, zárt kapuk fogadták, s Lajos király hívei még a Dunán való átkelését is megghiúsították. A bosszú nem maradt el: az osztrák uralkodó nem csak Regensburg környékét dúlta fel,⁶⁴ de Bécsben a regensburgi lerakatosok (*Niederläger*) boltjait és raktárait is kifosztották, illetve kiürítették.⁶⁵ Az esetről az Arnpeck-féle *Bajor krónika* is beszámol, e szerint a regensburgiak Bécsben lévő posztókereskedéseit (*vestiaria*) kirabolták.⁶⁶

A herceg és a város viszálya látszólag előbb csitult el, mint a két uralkodó közötti párharc. 1321 tavaszán ugyanis a kereskedők újabb követséget menesztettek Rheinfeldenbe, melynek eredményeképpen Frigyes két napon belül három védlevelben is megbocsátásáról biztosította a regensburgiakat, szabad és háborítatlan kereskedést és közlekedést ígérve nekik, és visszafogadta őket kegyeibe.⁶⁷ A bajor városban azonban ez már nem segített, a regensburgi püspök és a polgárok között 1321-ben kitört viszály, továbbá az alsó-bajor hercegekkel folytatott, 1326-ban kezdődött ellenségeskedés következtében lehanyatlott a kereskedelmi élet és bezárultak az utak,⁶⁸ ami lehetetlenné tette, hogy a város kereskedői visszaszerezzék egykori vezető szerepüket. Hangsúlyozni kívánjuk, mindez nem azt jelenti, hogy Bécsben, vagy akár a Magyar Királyság területén a középkor további századaiban ne bukkanának fel regensburgi kereskedők, jelentőségük azonban vitathatatlanul csökkent, s helyüket mind Bécsben, mind Magyarországon a kölni kereskedők vették át. Mayer megállapításai szerint a 14. században Ausztriában a kölniek jelenléte vált dominánssá,⁶⁹ számunkra azonban különösen fontos, hogy vajon a kölni aktivitás Bécsben a 14. század melyik évtizedétől érzékelhető.

Kölni kereskedők sórványosan már a 12. század folyamán felkeresték Bécsset, az első kölni azonban, aki név szerint ismert a bécsi forrásokból – az

63 Regensburgische Chronik I. 505.; RI Regesta Habsburgica 3 nr. 860.

64 RI Regesta Habsburgica 3 nr. 872.

65 „in Wien wurden die Gewölber und Waarenlager der Regensburgischen Niederläger zur Vergeltung geplündert und ausgeleert” – Regensburgische Chronik I. 506.

66 *Ferdinand Opll*: Nachrichten aus dem mittelalterlichen Wien. Zeitgenossen Berichten. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1995. 68.

67 RI Regesta Habsburgica 3 nr. 1055., 1056., 1057.

68 „lag das Commercium gänzlich danieder, und die Handelswege waren verschloßen” – Regensburgische Chronik I. 521.

69 *Mayer, Th.*: Der auswärtige i. m. (6. jz.) 49.

1289-ben említett Kölni Ulrik (*Ulrich der Cholner*) –, nem kereskedő volt, hanem a Német Lovagrend tagja.⁷⁰ A brünni számadáskönyv egyik bejegyzése alapján feltételezhető, hogy a kölni kereskedők 1345-re már kisebb kolóniát alkottak Bécsben.⁷¹ A városkönyv ugyanis arról tájékoztat, hogy a kölniek, akik aranyforintot kölcsönöztek a brünni polgároknak, a visszafizetés érdekében háromszor küldtek követeket Bécsből a morvaországi városba.⁷² Ezen adatok alapján úgy tűnik, hogy a kölniek bécsi jelenléte a 14. század első harmadában alig érzékelhető, s a német és osztrák kutatás egységes abban a kérdésben, hogy a kölni kereskedők Ausztria iránti érdeklődése csak I. Lajos magyar király (1342–1382) uralkodása alatt, a gazdag magyarországi aranyeletnek és az abból vert aranyforintoknak köszönhetően nőtt meg hirtelenjében.⁷³ Mindezt jól alátámasztja, hogy első kiváltságukat az Ausztria területén folytatott szabad kereskedelemre IV. Rudolf osztrák hercegtől (1358–1365) kapták 1363. december 7-én.⁷⁴ A bécsi közvetítő kereskedő – és tegyük hozzá: a magyarországi vevő is – ugyanis erre az időszakra vált képessé a kölniek által szállított drágább importáru, mindenekelőtt a magasabb minőségi kategóriába tartozó posztók megvásárlására.⁷⁵ A német kutatás ezzel kapcsolatban mindig hangsúlyozza ugyan, hogy a kölni posztó nem vetekedett a csúcsmínőséget képviselő flandriai, brabanti és angol posztókéval, de messze felülmúlta a hesseni, közép-rajnai és délnémet posztókat, vagyis az ár tekintetében középkegóriát képviselt.⁷⁶ Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy – mint az a korábban említett 1363. évi privilégiumból is kiderül – a kölni kereskedők nem csak kölni, de jobb minőségű, s így drágább németalföldi posztókat is szállítottak. Mindez azt jelenti, hogy a 14. század első felében Bécsben egyetlen jelentősnek mondható német kereskedő-

70 *Gunther Hirschfelder*: Die kölnier Handelsbeziehungen im Spätmittelalter. Kölnisches Stadtmuseum, Köln, 1994. (Veröffentlichungen des Kölnischen Stadtmuseums 10.) 122.

71 Uo.

72 „Colonienses, qui florenos concesserant, civibus trina vice miserunt nuncios de Wienna Brunnam, quod pagarentur” – *Bedřich Mendl*: Knihy počtu Města Brna z let 1343–1365. Filosofická fakulta Masarykovy university, Brno, 1935. 30. – A brünniek által feljegyzett kölcsönügylet valószínűleg összefüggésben állhat Károly morva őrgróf, János cseh király és I. Lajos magyar király 1344-es brünni találkozásával, mikor is Károly Bécsben a brünniekkel 500 aranyforintot vetetett fel. Az 1344 decemberében lezajlott találkozóról ld. *Berthold Bretholz*: Geschichte der Stadt Brünn. Brünn, 1911. 284.

73 Vö. *Hirschfelder, G.*: i. m. (70. jz.) 122.

74 „daz si in unsere land sicherlich gearbeitten mugen, also daz man auf wasser und auf land sechzehn tuch von Choeln fur ainen savm neme, und sechzehn churze tuch von Lofen und viersehen lange und zwelfew von Dorn ouch fur ainen savm.” – Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden, aus den Quellen in dem Königlichen Provinzial-Archiv zu Düsseldorf und in den Kirchen- und Stadt-Archiven der Provinz. I–IV. Hrsg. Theodor Joseph Lacomblet. Düsseldorf, 1840–1858. III. 648.

75 *Hirschfelder, G.*: i. m. (70. jz.) 123.

76 *Klaus Militzer*: Tuchhandel und Tuchhändler Kölns in Österreich und Ungarn um 1400. Blätter für deutsche Landesgeschichte 114. (1978) 265.

város túlsúlyával, illetve meghatározó jelenlétével sem számolhatunk, hiszen, mint láttuk, a regensburgiak már nem tudták érvényre juttatni eddigi fölényüket, a kölniek pedig még nem voltak érdekeltek a térség kereskedelmében.

Összegzőként tehát elmondhatjuk, a 13. század folyamán a bécsi lerakat szabályozása meghagyta annak lehetőségét, hogy a külföldi kereskedők áruikkal Bécsen át a Magyar Királyság területére átkeljenek, s ezen az 1312. évben kiadott *Fridericianum* sem változtatott. Abban, hogy az Ausztrián túlról jövő nyugati kereskedők a 14. század első harmadában elkerülték Magyarországot, nem Bécs úgynevezett „árumegállító joga” játszott szerepet, hanem a kereskedelmi utak kockázatosabbá válása a magyar belháborúk miatt, és az a Német-római Birodalomban kirobbanó trónviszály, ami a délnémet térség addig vezető kereskedővárosának, Regensburgnak – mely az osztrák tartományok és a Magyar Királyság kereskedelmi életében is oroszlánrészt vállalt – a mozgásterét nagymértékben csökkentette.

RENÁTA SKORKA

LEGAL LOOPHOLES IN THE STAPLE OF VIENNA

The privilege of 1221, which established the staple right of Vienna, is a source of prime importance for Hungarian economic history as well, for it contains the first written reference to the transfer of goods from the German Empire towards the medieval Kingdom of Hungary. It was in vain that the privilege prohibited Southern German merchants from entering Hungary, for Hungarian sources prove beyond doubt that the presence of such merchants on the Hungarian markets was continuous throughout the 13th century. Several theories have been elaborated in recent scholarship in order to account for the initial inertia of the staple right of Vienna. The present study demonstrates that neither the privilege of 1221 itself, nor the measures which were intended to confirm and modify it during the 13th century were buttressed enough by legal sanctions, and thus the legal loopholes made it possible for those merchants who wanted to enter Hungary to break the prescription. It was only as late as in 1351 that the regulation assumed a legally unbreakable form, for then the staple right was completed by the prescription of a compulsory route, the penalty of confiscation and a prohibition of trade among foreign merchants themselves. The absence of German merchants in the early 14th century has so far been explained in Hungarian scholarship by the strict regulation of the Viennese privilege in 1312, but in fact the *Fridericianum* did not hinder the crossing of merchants to Hungary. It is consequently not in the legal changes that took place at Vienna, but in the political history of the Hungarian Kingdom and the Holy Roman Empire that the reasons for the absence of German merchants from Hungary should be looked for. On the one hand, trading routes became more dangerous in the wake of the internal wars in Hungary, which indeed culminated in the first decades of the 14th century. On the other hand, the conflict which then opposed to each other the two elected Roman kings, namely Frederick I of Habsburg (the Fair) and Louis IV (the Bavarian), seriously undermined the position of Regensburg, the leading trading city of the Southern German region, which had so far played a dominant role in the commercial life of both the Austrian provinces and the Kingdom of Hungary.

SUDÁR BALÁZS

Egy török utazó a magyar Szent Koronáról*

A Szent Korona a keresztény magyar államiság egyik legfontosabb jelképe. Bár történetének megismerése régóta foglalkoztatja a kutatókat, a közelmúlt eredményei azt bizonyítják, hogy még alapvető kérdésekben is lehet újat mondani, s rendkívül fontos volna egy új, szisztematikus forrásfeltárás, különösen kora újkori és modern kori történetére vonatkozóan.¹ Jelen tanulmányunkkal e munkához kívánunk hozzájárulni egy Magyarországon eddig jószerivel ismeretlen leírás közreadásával. A jeles török utazó, Evlia cselebi ugyanis 1665 nyarán – állítása szerint legalábbis – saját szemével látta a hatalmas jelvényt, amelynek történetéről útleírásának több helyén is hosszasan értekezett.

Evliá munkáját Szekfű Gyula 1916-ban írott kritikája óta a gyanú árnya lengi körül.² Erről azonban a 17. századi utazó csak részben tehet: számos probléma a Karácson Imre által készített magyar fordításra vezethető vissza, amelyet a magyar kutatók java része – többek között Szekfű is – forgatott. Karácson munkája a maga korában rendkívül komoly tudományos teljesítménynek számított. Az útleírás török kiadásának – számos magyar vonatkozású részt tartalmazó – 5. és 6. kötete 1898-ban és 1901-ben jelent meg Isztambulban.³ Az utóbbi munkála-

* A tanulmány az OTKA F 048 361. sz. pályázatának és a Bolyai János kutatási ösztöndíjnak a támogatásával készült.

1 Például: Váczy Péter kutatásai arra hívták fel a figyelmet, hogy a szilveszteri adományozás filológiai háttere igen bizonytalan, s a pápa valószínűleg nem küldött koronát Istvánnak. *Váczy Péter*: Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. *Történelmi Szemle* 28. (1985) 628–642. Iván László bizonyította, hogy 1529-ben a hatalmas jelvényt Perényi Péter koronaőr nem vitte magával siklói várába, így a korona megszerzésének – a szakirodalomban is oly gyakran idézett – romantikus története egyszerűen nem igaz. *Iván László*: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 2004. 138–139. Pálffy Géza egy olyan balesetet ismertetett, amely akár a kereszt elferdülésének magyarázatát is adhatja. *Pálffy Géza*: Az elcsesélt kulcs. Mikor fordult el a Szent Korona keresztje? *Magyar Nemzet* 2004. jún. 5. (142. sz.) 36.; *Uő*: A Szent Korona és a koronálada balesete 1638-ban. *Kézirat*; *Uő*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* 138. (2004) 1005–1101.

2 *Szekfű Gyula*: Bevezetés (Kütfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetírókról). In: *Török történetírók*. III. Ford., jegyz. Karácson Imre. S. a. r., bev. Szekfű Gyula. MTA, Bp., 1916. (Török–magyarkori történelmi emlékek. II.: Írók) 1–63. (főleg: 7–33.).

3 *Evliya Çelebi*: *Evliya Çelebi seyahatnâmesi*. V–VI. Haz. Ahmed Cevdet. İkdâm, İstanbul, 1315/1898–1318/1901.

tainál – Vámbéry ajánlására – már maga Karácson Imre is segédkezett: ő korrektúrázta a kinyomott íveket – de persze a kéziratot nem látta.⁴ E kiadások alapján készítette el a magyar fordítás első, 1904-ben megjelent kötetét, amely egyúttal az egyik legkorábbi terjedelmes Evlia-fordítás a világon.⁵ Karácson később Isztambulba utazott, ahol kutatásai során rádöbbsent, hogy a 7. könyv jelentős része is magyar vonatkozású. A politikai okokból igencsak gyanakvó török hatóságok akadékoskodásai ellenére 1907 végére lefordította a kérdéses részeket, amelyek 1908-ban Budapesten nyomtatásban is napvilágot láttak.⁶ Az a furcsa helyzet állt elő, hogy a mű 7. kötetének nagy része előbb jelent meg magyarul, mint törökül, időközben ugyanis a török cenzúra leállította a kiadást, amely csak közel 30 év múlva indulhatott újra.⁷

A fordítás körülményei erősen meghatározták annak minőségét is. Az 5. és a 6. könyv szövege hiányosan, az Ahmed Dzsevdet kiadói elképzelései és az oszmán cenzúra tilalmi által megcsonkított formában jutott el Karácsonhoz, aki hiába tudott remekül oszmánul, fordítása szükségképpen a kiadás összes hibáját magán viselte. A 7. könyv fordítása azonban egy – az autográfhoz igen közel álló – kézirat alapján készült. Sajnos a hatósági tiltás, a rossz munkakörülmények és az időhiány nem adtak lehetőséget igazi minőségi munkára: a magyar fordítás második kötete is számos hibát rejt.⁸

A minket érdeklő részek az 5. és a 7. könyvben olvashatóak, de a magyar fordításból a fent említett okok miatt javarészt kimaradtak. Nagy többségük azonban hozzáférhető mind az 1898-ban és 1928-ban napvilágot látott törökországi arab betűs,⁹ mind a közelmúltban megjelent, s az autográfnek tekinthető példányok¹⁰ alapján készített latin betűs kiadásokban is.¹¹

4 Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford., jegyz. Karácson Imre. MTA, Bp., 1904. XI., XIII. (A kötet Fodor Pál előszavával és szómagyarázataival 1985-ben újra megjelent.)

5 Evlia i. m. (4. jz.). Az elsőség dicsősége Joseph von Hammer-Purgstallt illeti, aki 1834-ben és 1850-ben több száz oldalnyi fordítást adott közre Evlia művének első két kötetéből. (Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century by Ewliya Efendi. I–II. Parbury, London, 1834–1850.)

6 Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai. II. 1664–1666. Ford., jegyz. Karácson Imre. MTA, Bp., 1908. (Török–magyarkori történelmi emlékek. II.: Írók).

7 *Evliya Çelebi*: Evliya Çelebi seyâhatnâmesi. VII. Haz. Kılışlı Rifat Bilge. Devlet Mâtbası, İstanbul, 1928.

8 *Fodor Pál*: Evlia Cselebi útleírása. Keletkutatás (1990. ősz) 51–53.

9 *Evliya*: i. m. (3. jz.) VI.; *Evliya*: i. m. (7. jz.).

10 Valójában nem autográf: Evlia minden bizonnyal tollba mondta a szöveget írónak. Az első köteteket azután saját kezűleg javította.

11 *Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî*: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazmasınm Transkripsiyonu – Dizini. 5. Kitap. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. Yapı Kredi, İstanbul, 2001. (= Evliya 5.); *Uđ*: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanm Transkripsiyonu – Dizini. 7. Kitap. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. Yapı Kredi, İstanbul, 2003. (= Evliya 7.).

Evlia cselebi két alkalommal ír hosszan a koronáról: bécsi,¹² valamint a Volga melletti Szaráj¹³ városában tett látogatása kapcsán. A két, többé-kevésbé megegyező leírásban olvashatjuk mindazt, amit utazónk a magyar koronáról érdemesnek tartott elmondani: annak történetét és leírását is. További három esetben a korona históriájának egy-egy részletével foglalkozik, egy-egy, a hatalmi jelvény szempontjából (szerinte) meghatározó helyen – Visegrádon,¹⁴ Pozsonyban¹⁵ és Csáktornyan¹⁶ – tett utazásával összefüggésben. A korona történetének három szakaszát emelte ki: a hatalmi jelvény Magyarországra kerülését, illetve eredetét, a szülejmáni idők eseményeit, és saját jelenkorát, az 1660-as évek közepét. Vizsgálódásunkat ez utóbbival kezdjük, mivel itt kerül sor a korona tényleges leírására is.

Evlia Bécsben

A jeles utazó Kara Mehmed pasa kíséretében érkezett Bécsbe 1665 nyarán. A történészek szeme elől szinte rejtőzködő Evlia cselebi ezen utazását levéltári forrás is igazolja: a török követség elszállásolási lajstromában ő is szerepel.¹⁷ Előkelő rokonsága révén a delegáció tekintélyes tagjai közé tartozott, ezért minden bizonnyal részt vett a császári audienciákon. Más kérdés, hogy magát a koronát tényleg láthatta-e. Evlia szerint 1663-ban a hatalmi jelvényt Pozsonyból Bécsbe, majd Prágába menekítették, nehogy az Érsekújvár ellen felvonuló oszmánok kezébe kerüljön. 1665-ben azonban Kara Mehmed pasa tiszteletére – mint ahogy a jelentősebb eseményeknél szokásban volt – Bécsbe hozták. E leírás azonban több sebből vérzik. 1663-ban ugyan valóban Bécsbe vitték a koronát, de távolabbra már nem szállították. 1664 őszén pedig visszakerült Pozsonyba, mivel a magyar rendek ragaszkodtak hozzá, hogy az államiság jelképét a Magyar Királyság területén őrizzék.¹⁸ Tudnunk kell azt is, hogy a hatalmi szimbólumot igen ritkán, szinte kizárólag csak a koronázások alkalmával vették elő, teljesen valószínűtlen tehát, hogy 1665-ben Bécsbe szállították volna.¹⁹ De van egy másik bökkenő is: a vasvári békét az oszmán szultán és a Habsburg Monarchia uralkodója – akinek legmagasabb rangja a német-római császári cím volt – kötötte egymással, így semmi sem indokolta a magyar királyi korona használatát az uralko-

12 Evliyâ 7. 117–118. (magyarul csak egy egészen rövid részlet olvasható: Evlia i. m. [6. jz.] 187.)

13 Evliyâ 7. 313. (magyarul nem jelent meg).

14 Uo. 49–50. (magyarul egy részlet: Evlia i. m. [6. jz.] 88.).

15 Evliyâ 7. 130–131. (magyarul egy részlet: Evlia i. m. [6. jz.] 206.).

16 Evliyâ 5. 280–282. (magyarul részletei: Evlia i. m. [6. jz.] 68., 70.).

17 *Fodor P.*: i. m. (8. jz.) 42.

18 Magyar Országos Levéltár N 48 Lad. K. Nro 1. No 34. Lippay György, Wesselényi Ferenc, Szelepcsényi György, Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós, Zichy István és Osztrócsics Mátyás átvételi elismervénye a korona Bécsből történő visszahozataláról, 1664. dec. 19. (Az adatért Pálffy Gézának tartozom köszönettel.) A korona hazatéréséről: *Takáts Sándor*: A mi Szent Koronánk. In: *Uő*: Régi idők, régi emberek. Athenaeum, Bp., é. n. 462.

19 *Pálffy G.*: A Szent Korona és a koronálada i. m. (1. jz.).

dói reprezentációban. Az a magyar királykoronázások mellett csupán a császártemetéseken kapott reprezentatív szerepet, de ez utóbbi esetben is csak másolatban, miként a német-római és cseh felségjelvények.²⁰ Ha valaminek, akkor a német-római birodalmi koronának kellett volna jelen lennie, amelyet azonban a 15. századtól Nürnbergben őriztek, s ugyancsak nagyon ritkán, a császárkoronázások alkalmával vettek elő. Fontosabb reprezentációs alkalmakkor ennek is különféle másolatait használták, amelyek kinézetéről, történetéről jelenleg még viszonylag keveset tudunk.²¹

Lássuk ezek után, milyennek találta Evlia a „magyar koronát”! Az óriási, egy vagy két ruméliai kile²² súlyú ékszer 18, ékkövekkel gazdagon díszített láncon függött a császári trón felett, s még két párkányra is támaszkodott. Így aki a császár elé járult, úgy látta, mintha az uralkodó fején lenne. Maga a korona egy ékkövekkel gazdagon feldíszített, csúcsos bőrsüveg, amelynek tetején ékköves karika szolgált a már említett láncok rögzítésére. A tárgyat a fehér és a zöld szín jellemzi.

A leírás némiképp elbizonytalanítja az olvasót. A nagy méretek és a függés nem annyira valódi koronára, mint inkább valamiféle baldachinra utalnak. Különös a korona tetején megjelenő karika említése is – aligha lehet a keresztet ennyire félreértelmezni. Ráadásul a magyar koronát alapvetően a képek jellemzik, s nem az ékkövek, ezekről Evlia mégsem beszél.

A leírás talányának megfejtéséhez talán a keleti koronák visznek közelebb. Az Abbászida és a Fátimida uralkodók ugyanis a fentihez hasonló árnyékvetőt (*samsza*) készíttettek maguknak. A Fátimida Dzsavharé például 30 000 miszkál (kb. 132,4 kilogramm) aranyból és 20 000 dirhem ezüsből (61,6 kilogramm) készült 3600 ékkő felhasználásával 1068-ban. Ezeket a koronákat a paloták nagy és jellegzetes boltíveiben (*iván*) függesztették fel.²³ Már ezen említések is nagymértékben hasonlítanak Evlia leírásaira – ám még ennél is tovább léphetünk. Az arabok a hatalmi jelvényt állítólag a Szászánidáktól vették át, akiknél ez még valóban korona volt, s a királyok feje fölé függesztették őket. „Núsírván [I. Hoszrau Szászánida uralkodó] egy brokátszőnyegekkel borított aranytrónuson ült, amelynek négy lába rubintból volt. A koronát smaragdok, rubintok és igazgyöngyök borították, és olyan nehéz volt, hogy ő nem tudta a fején megtartani. [Ezért a korona] fel volt függesztve a helyiség mennyezetére egy aranylánccal, mely azonban olyan vékony volt, hogy csak a trónus közvetlen közeléből lehetett látni. Ha valaki távolabbról nézte, azt hitte, hogy a korona – súlya ellenére – az [uralkodó] fején nyugszik. Amikor Núsírván elhagyta a trónust, a korona ott-

20 *Uő*: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. Történelmi Szemle 47. (2005) 241–275.

21 A kérdéshez: Krönungen. Könige in Aachen – Geschichte und Mythos. Katalog der Ausstellung. I–II. Hrsg. Mario Kramp. Zabern, Mainz, 2000. (Az adatot Pálffy Gézának köszönöm.)

22 Török súly- és űrmérték: 36,5 kg.

23 A samszéről: *Heinz Halm*: Shamsa. In: Encyclopaedia of Islam. IX. Brill, Leiden, 1995. 298–299.; *Bollók Ádám*: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékműjének művészeti értékelésében (A karosi II/52-es sír készületi íjtartó tegezének korongja). Limes (2006) 62–84. (E koronatípusra Bollók Ádám hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.)

maradt felfüggesztve, és leborították egy brokátszövettel, hogy ne porosodjon. Ez a szokás nem létezett az elődei idejében, Núsínreván honosította meg, s fennmaradt ő és utódai uralkodása alatt.”²⁴ Az idézet éppen attól az Abuldzsafir Muhammad ibn Dzsarír at-Tabarítól (838–923) származik, akit nagy valószínűséggel Evlia is forgatott, s akitől jó néhány adatot emelt át művébe.²⁵ A hasonlóság szembeszökő: a nagy súlyú ékszer, ami látszólag az uralkodó fején nyugszik, de valójában fel van függesztve, a gyöngyök és az ékkövek említése, amelyek között a köztudomásúan zöld smaragd a domináns. Mindezek alapján úgy vélem, Evlia Tabarí munkájából vette át a korona leírásának alapmotívumait.

A jelek szerint ha Evlia látott valamit, az semmiképpen sem lehetett a magyar hatalmi szimbólum, de talán még annak másolata sem; talán a császári korona valamiféle reprezentatív célból alkalmazott imitációját szemlélhette meg. Ám ennek nincs is komolyabb jelentősége, hiszen a leírás fikatív. A fontos az, hogy Evlia ez esetben a magyar koronát *akarta* látni. Mert hogy érdeklődött iránta, az nem kétséges.

A korona őstörténete

Evlia a korona őstörténetét csak vázlatosan meséli el, elsősorban a fontosabb uralkodók nevét említi. Szerinte a jelvény eredendően Húseng sahé, a perzsa mitológia jeles királyáé, a Písdádí dinasztia alapítójáé volt,²⁶ akiről a Volga mellett fekvő Szaráj városa kapcsán ír hosszabban. Itt meglátogatta az uralkodó sírját, amelyen a korona – a Bécsben látottéval megegyező – márványba faragott képét is megtekintette. Húseng nem akárki, az első emberek egyike, a perzsa Prométheusz, a tűz megszerzője, s számos mesterség – például a vasművesség – feltalálója. Ő az első uralkodó, így ő az első, aki hatalmának megjelenítésképpen koronát viselt.²⁷ (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Evlia úgy tudta, hogy a később említendő Menúcsehr apját is Húsengnek hívták.)

A következő, emblematikus személy Iszkender, azaz Nagy Sándor: a korona többnyire az ő nevével szerepel mint iszkenderi korona. Bár néhány száz évvel Mohamed előtt jött a világra, mégis megismerkedett az igaz hittel, hódításával ennek elterjesztését szolgálta. Eközben az egész világot uralma alá hajtotta. Ő tehát a hitharcos uralkodók mintaképe, az igazi gázi, akinek példáját követni kell.²⁸

24 *Tabari*: Chronique de Abou Djafar-Mohammed-ben-Djarir-ben-Yezid Tabari. I–IV. Ed. Hermann Zotenberg. Imprimerie impériale, Paris, 1867–1874. II. 205.

25 Tabarí mint Evlia forrása: *Meşküre Eren*: Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1960. 58–62.

26 Az azonosítást fiának, Tahmuresnek az említése teszi bizonyossá. (Evlia 7. 313.)

27 *H. Massé*: Hüshang. In: Encyclopaedia of Islam. III. Brill, Leiden–London, 1971. 637–638.

28 *Fodor Pál*: A szimurg és a sárkány: Az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533). In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk. Zombori István. METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Bp., 2004. 34.; *Nyitrai István*: Seyyed Loqmân *Kiegészítése* és a perzsa történeti eposz az Oszmán Birodalomban. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Bp., 1995. 112–165.

Néhány száz évvel később Menúcehr, egy másik legendás perzsa uralkodó szerzi meg a nagy múltú hatalmi szimbólumot. Menúcehr Feridún leszármazottja – többnyire unokájaként vagy dédunokájaként említik –, s legfőbb tette a testvérgyilkos Túr legyőzése és elpusztítása. A családi belviszály nyomán lángolt fel Irán és Túrán harca, amelynek azután maga Menúcehr is áldozatául esett.²⁹

Menúcehr mellett említi Evlia Núsínrevánt is, aki valós történeti személy: I. Hoszrau Szászánida uralkodó (531–579), aki a muszlim gondolkodásban igazságosságáról közismert. Állítólag Mohamed is nagy elismeréssel nyilatkozott róla, és kvázi-muszlimnak tekintette.

Tőle az ékszer Menúcehr gyermekeihez vándorolt vissza. Az uralkodónak Maszúdí szerint hét fia volt, apja halála után a legidősebb, Novzar örökölte a trónt. Egyik fivérével együtt azonban elesett a turániak elleni harcban, s ezután Iránt 12 évig Afraszjáb – aki állítólag a török Alp Er Tongával azonos – birtokolta.³⁰ Ezzel többé-kevésbé összevág Evlia közlése, mely szerint Menúcehr négy fia belháborúk következtében volt kénytelen elmenekülni Adzsemből (Perzsiából) vagy a Máveráunnahrból (azaz a Turáni-alföldről). A hercegek a Kárpát-medencében találtak új hazára, ahol utódaik megsokasodtak, a magyarok az ő leszármazottaik.

A magyar korona „keleti” eredete nem Evlia leleménye. 1529-ben, amikor a korona Szülejmán szultán kezébe került, Ibrahim pasa nagyvezír mint Núsínreván – az Evlia által említett I. Hoszrau Szászánida uralkodó – idejéből való jelképet mutatta be a pasák és a bégek előtt.³¹ Kátib Mehmed krónikájában (1577/1578) már arról ír, hogy a korona ténylegesen is a híres Szászánida uralkodóé volt.³² (Az előbbieket fényében érdekes, hogy a korona leírásához használt szövegrészlet is éppen Núsínrevánhoz kötődik, sőt éppen ő a függőkorona használatának a bevezetője. Figyelemre méltó még, hogy a madzsar név is összekapcsolódott Hoszrauval, hiszen éppen ő a kaukázusi Kicsi és Ulu Madzsar városok alapítója).³³ Ibrahim Pecsevî, a jeles, pécsi születésű török történetíró szerint pedig a magyarok azt állítják, hogy a korona Nagy Sándortól származik, s Núsínrevánon keresztül került hozzájuk (1640 körül).³⁴ Evlia tehát egy régóta létező hagyományt jegyzett le, a korábbi forrásoknál sokkal részletesebben. Ko-

29 Cambridge History of Iran. III/1. The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods. Ed. Ehsan Yarshater. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. 433–436.

30 Clifford Edmund Bosworth: *Pīshdādids*. In: Enciclopedia of Islam. VIII. Brill, Leiden, 1995. 312.; *Tahsîn Yazıcı*: Efrâsiyâb. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. XXII. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000. 478–479.

31 *Feridûn beg*: Münseâtu’sz-szalâtîn. I. Takvimhane Matbaası, İstanbul, 1858. 576. Magyarul: Török történetírók. I. Ford., jegyz. Thúry József. MTA, Bp., 1893. (Török–magyarkori történelmi emlékek. II.: Írók) 343–344. A kérdésről: *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Argumentum, Bp., 1991. 142.

32 Török történetírók. II. Ford., jegyz. Thúry József. MTA, Bp., 1896. (Török–magyarkori történelmi emlékek. II.: Írók) 381–382.

33 *Derbend-Námeh*, or the History of Derbend. Ed. Aleksandr Kazem-bek. St. Petersburg, 1851. 6., 29.

34 *İbrahim Peçevî*: *Târîh*. I. Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1866. 139.

rábbra teszi azonban a korona eredetét, amikor Húseng sahhoz köti, s újat mond akkor is, amikor a magyarokat Menúsehr utódainak, így perzsa eredetűnek tünteti fel. (Megjegyzendő, hogy a magyaroknak is volt valamiféle elképzelésük a Nagy Sándortól származó koronáról: a Bocskainak küldött koronát több kortárs is a nagy makedón uralkodóéknak tartotta.)³⁵

A Szent Korona Szülemán kezében

A korona következő néhány száz éves történetét Evlia röviden intézi el: a magyar uralkodók kezében volt. Annál hosszabban mesél a szülemáni idők eseményeiről. (A történetet a jobb elemezhetőség kedvéért részekre bontottam.)

a) Evlia úgy tudja, hogy „amikor Szülemán szultán a várat elfoglalta, Iszkender koronája a visegrádi várral együtt Szülemán szultánhoz került, s a szultáni kincstárban volt”. Megszerzésének történetét a vár leírása kapcsán meséli el részletesen: 1544-ben Jahjapasazáde Mehmed budai beglerbég megostromolta és feladásra kényszerítette a várat, ahol azonban a kivonuló magyarok „ottfelejtették” a koronát. Amikor ráeszméltek hibájukra, megpróbáltak visszafordulni, de a janicsárok felmorzsolták őket. A korona Budára került, ahol három évig őrizték.

b) „Amikor Szülemán szultán Budát az erdélyi királynak, János bánnak ajándékozta, a hitetlenek Iszkender koronájára vágyakoztak. [...] Szülemán szultán János királynak ajándékozta a koronát. János király e koronát a hitetlenek nagy ünneplése közepette Székesfehérváron a fejére tette, s független budai király és magyar császár lett, [...] a hitetlenek törvénye szerint a koronát egy bánal őriztette.”

c) „Egy Perényi Péter nevezetű hitlent – Siklós hercegét – nevezték ki a korona őrzésére, aki hol Visegrád várába, hol Esztergomba, hol pedig Siklós várába vitette azt. Egy nap Pécs kapitánya, egy Püspök nevű átkozott tízezer lovas katonával a korona őret, Perényi Pétert megtámadta, őt magát és háza népét megverte, a koronát elvette, és Sopron várába vitte.”

d) A hatalmi jelvényt Sopronban őrzik a „német császár számára”. „Azután Szülemán szultán 938-ban [1531. augusztus 14–1532. augusztus 2.] az Alamán [a Habsburg Birodalom] elleni hadjáratba menet Sopron várát elfoglalta, Iszkender koronáját újra megszerezte, s a szultáni kincstárba őriztette.”

e) „Azután amikor Szülemán szultán a német királlyal megegyezett, hogy Zrínyioglut és Batthyányoglut, röviden a hét herceg urat és kutyát elpusztítja, a [megegyezés] feltételei szerint a koronát Szülemán szultán kincstárából kihozták, és Ferdinándnak, a német királynak odaadták. [...] Azután az egyezmény feltételei szerint, amikor a császár kérte, Szülemán szultán Zrínyioglu tartomá-

³⁵ Szekeres Gyula: „Agj Vr Isten mostis ilj feiedelmet...” Bocskai István emlékezete a néphagyományban. Hajdú-Bihar M. Önkormányzat–Hajdú-Bihar M. Múzeumok Igazgatósága, Debrecen, 2004. 296–298.

nyából 140 várat kézre kerített, s békével a szerencsés kapuhoz [Isztambulba] visszatért. Azóta Hüseng sah koronája a német császárnál van.”

A korona Habsburg-kézre kerüléséről azonban Evlia egy másik történetet is feljegyzett: „Hogy Szülejmán országaikon bosszút álljon, Siklós bevételekor a Zrínyieknek, a Nádasdiaknak és a Batthyányaknak adta a koronát. E hét herceg pedig zöld bársonykalapot öltött, melyek az oszmánoktól származtak, s aztán elmentek. Azután Szülejmán szultán a német császártól elfoglalta Budát, Esztergomot és Székesfehérvárt, röviden szólva 76 darab várat”; „Szülejmán szultán Iszkender goronának nevezett koronáját ezeknek ajándékozta, s az öreg Zrínyi a királyságot követelte”; „amikor Szelim szultán Isztambulba ment, a német császár kivonult Zrínyioglu ellen [...]. Háromévnyi kemény harc után nagyon helytelenül a koronát a német császárnak odaadták.”

Bár a história – a végét leszámítva – első pillantásra kerek egészet alkot, valójában önmagában is ellentmondásos, jelenlegi történeti ismereteinknek pedig jószerivel folyamatosan ellentmond: egyszerű fantazmagóriának tűnik. Mégis érdemes megvizsgálnunk: a hiteltelen felszín alatt kitapinthatók Evlia forrásai.

a) A visegrádi ostrom menetének leírása során Evlia a jeles történetíró, Ibrahim Pecsevî krónikáját követi. Bár a két szöveg itt-ott szó szerint is egyezik, Pecsevînél nem esik szó a koronáról. Érdekes módon a vár bevétele kapcsán Evlia is csak azt említi, hogy a kapitányt és az erősség kulcsait elküldték a szultánhoz, a koronáról egyszerűen elfeledkeznek. Annak Budára kerüléséről sem itt, hanem Visegrád leírásának egy másik részében olvashatunk.

Furcsa az is, hogy Evlia történetének szigorú belső kronológiája e helyen sérül: Visegrád ostromát – Pecsevî nyomán – 1544-re teszi, ám a folytatás már 1529-ben játszódik. A zavar abban is mutatkozik, hogy Evlia szerint a koronát Budára, Szülejmán szultánhoz küldték – aki azonban 1544-ben nem tartózkodott a hódoltságban. Ráadásul a hatalmi jelvény ebben az időben Izabella királyné, Szapolyai János özvegye birtokában volt, s nem a Habsburg-kézen lévő Visegrádon őrizték.

A fenti ellentmondások azonban feloldhatóak. Evlia valószínűleg két különböző történetből gyúrta össze saját históriáját. Tudta, hogy a magyar királyok korábban többnyire Visegrádon őrizték a koronát, s azzal is tisztában volt, hogy innen került Szülejmán kincstárába. Ibrahim Pecsevî krónikájából pedig ismerte Visegrád bevételenek történetét. A két eseményt összekapcsolta, de – nem először és nem utoljára – túlságosan könnyelműen járt el: a vár ugyanis 1529-ben is az oszmánok kezére jutott, s ekkor szerezték meg a hatalmi jelvényt. Így a korona „ottfelejtésének” históriáját a magam részéről utazónk leleményének tekintem, amelyet talán az 1544. évi ostrom után kivonuló, ám végül véres közelharcban felkoncolt őrség története ihletett. Számunkra azonban az a fontos, hogy a korona megszerzését Visegrád várához köti – mint Iván László nemrég bizonyította³⁶ –, helyesen.

36 *Iván L.:* i. m. (1. jz.) 138–139.

b) 1529-ben Szülejmán valóban átadta a koronát Szapolyai Jánosnak. Evlia téved azonban, amikor azt állítja, hogy Szapolyait ez után koronázták volna meg – erre már három évvel korábban Székesfehérváron sor került (1526. november 11.). Így azonban azt a látszatot keltheti, mintha Szülejmán kegye adott volna erre módot, s a nagy hódító lenne János király hatalmának a forrása. (Amiben persze ha formális szempontból nem is, de lényegileg igaza van, hiszen 1529 végétől Szapolyai királyságának fennmaradása a szultán akaratától függött.)

c) Perényi Péter elfogatásának történetét Evlia a Magyarországon széltében-hosszában elterjedt változat szerint meséli el. Ezt Pecsevı krónikájából ismerte, aki viszont Istvánffy munkájából fordította magyarra az ominózus részletet.³⁷ A szöveg tartalmilag – a datálást leszámítva – mindenben megfelel Istvánffynak. A Siklósról Sárospatakra tartó koronaórt Szerecsen János kinevezett pécsi püspök fogta el, akinek bonyolult közjogi helyzetét meglehetősen jól adja vissza Evlia (illetve Pecsevı) a „Pécs püspök nevı bégje” kifejezéssel. Perényi ezek után alsólendvai Bánffy (Bánfi) János kezébe került, aki Kőrös megyei várába, Szaploncára (ma: Stupčanica Horvátországban) vitette,³⁸ amelyet Soproncának, Soproniának is neveztek. Ez utóbbi alakban szerepel Istvánffynál és közel egykorú fordítójánál, Tállyay Pálnál is,³⁹ Ibrahim Pecsevı krónikájában viszont már egyértelmően Sopron formában olvasható – így vette át Evlia is.⁴⁰

Evlia úgy állítja be az eseményt, mintha az 1529 ősze, Szülejmán elvonulása után történt volna. Valójában a kajdaci incidensre 1529. július 25-én került sor, amikor Szülejmán Buda felé közeledve még a Dráván sem kelt át.⁴¹

d) Evlia a Pecsevıtől ismert Sopront a nyugat-magyarországi várossal vélte azonosnak, s mivel tudta, hogy az 1532-ben meghódolt Szülejmán előtt,⁴² úgy vélte, hogy a magyar korona ekkor kerülhetett újra az oszmánok kezére. A korábban látott módon tehát egy tényleges forráson alapuló, de rosszul értelme-

37 Evlia Pecsevı munkáját használta, bár a krónikást név szerint nem említette. *Eren, M.*: i. m. (25. jz.) 88–92. Pecsevı eme szöveghelyének kapcsolatát Istvánffy krónikájával Thúry József emelte ki. *Thúry József: Pecsevı viszonya a magyar történetíráshoz. III. Századok* 26. (1892) 575.

38 *Benda Kálmán–Fügedi Erik: A magyar korona regénye.* Magvető, Bp., 1979. 118–119. Perényit innen Szülejmán elé vitték, de nem a tolnai táborba, hanem Budára. A szultán augusztus 20-án Bátaszékről küldte el érte Kücsük Báli zvoniki béget – Buda későbbi második pasáját – 500 szpáhival, tehát meglehetősen jelentős csapattal. A bég azonban csak két hét múlva, szeptember 4-én érte utol foglyával a szultánt Budán. I. Szulejmán naplói. In: *Török történetírók. I.* i. m. (31. jz.) 332., 334.

39 Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája* Tállyay Pál XVII. századi fordításában. I. S. a. r. Benits Péter. Balassi, Bp., 2001. (Történelmi források 1.) 281–282.

40 *Peçevı, İ.*: i. m. (34. jz.) I. 152. Ş-o-p-r-o-n betűkkel írja.

41 *Benda K.–Fügedi E.*: i. m. (38. jz.) 118–119. A szultán július 17-én kelt át a Száván Belgrádnál, és augusztus elején is még csak Eszéknél járt. *Török történetírók. I.* i. m. (31. jz.) 329.

42 *Peçevı, İ.*: i. m. (34. jz.) I. 165. (Pecsevı forrása pedig Dzelalzáde Musztafa munkája volt, akitől szinte szó szerint vette át ezt a részt. *Geschichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 bis 1557 von Celalzáde Mustafa gennant Koca Nişancı.* Ed. Petra Kappert. Steiner, Wiesbaden, 1981. 193a–b.)

zett adatot kapcsolt össze egy valós eseménnyel,⁴³ s így egy teljesen fiktív históriát alkotott.

A történet pikantériája, hogy – számos jeles tudós állítása ellenére – a korona valójában nem volt Perényi poggyászában, nem került Szerecsen János kezébe, s nem Báli bég vitte Szülejmán szultán táborába: Visegrádon őrizték, onnan szerezte meg Szülejmán, ahogy feljebb már láttuk. A kalandregénybe illő jelene-tet sajnos ki kell húznunk koronánk történetéből.

e) A szultán kezéből valamikor Ferdinánd császárhoz került a korona – Evlia cselebi szerint. A körülményekkel valószínűleg nem egészen lehetett tisztában, mivel két homlokegyenest ellentmondó történetet is lejegyzett (amelyek azonban közel sem egyeznek a mi ismereteinkkel).

Az egyik változat szerint Szülejmán békét köt a „német királlyal”. A megegyezés része a dél-dunántúli és horvátországi vezető nemések⁴⁴ elpusztítása, az oszmán szultán pedig átadja a koronát. Evlia – különböző forrásokon – teljesen különböző dátumokhoz köti az eseményt. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a bécsi hadjárat (1532) után, de Szülejmán halála előtt (1566) került rá sor. Egy helyütt úgy tűnik, mintha a szultán a Zrínyi és társai ellen vezetett büntetőhadjáratból még hazatért volna, így erre 1541-ban vagy 1543-ban kerülhetett volna sor. Feltűnő azonban, hogy az események kapcsán mindig szó esik Szülejmán haláláról is, ez azt sugallja, hogy esetleg mégis az 1566. évi hadjáratra gondolt Evlia. Visegrád elfoglalásánál (1544) arról ír, hogy a korona három évig pihent a szultáni kincstárban. Így a megegyezés esetleg a drinápolyi békével volna azonos (1547. június 19.), ahol ugyan nem esett szó a jelvény átadásáról, sem a dél-dunántúli nemesség elpusztításáról,⁴⁵ de a magyar rendek valóban elégedetlenek voltak vele, s megpróbálták rávenni az uralkodót, hogy ne ratifikálja az előnytelen békét. A dátumok tehát nemigen segítenek a megoldásban.

Ám Evlia ismer egy másik históriát is. E szerint éppen Zrínyiéknek adja Szülejmán a koronát, mintegy a Habsburgok ellenében, akik később erővel vennék el azt. Az átadásra Siklós bevételét (1543) követően, míg Csáktornya Habsburg ostromára Szülejmán halála után három évvel (1569) került volna sor. Figyelemreméltó, hogy a történetet csak Evlia csáktornyai látogatása kapcsán

43 Sopron valóban meghódolt a törökök előtt: „A padisah [...] szefer havának 2. napján [szeptember 3.] a gyauroknak Sopron nevű nagy városához érkezett, [...] a bezárkózott tévelygők a félelem porába hullva eltiportattak. Ezek is kegyelmet kértek és meghódoltak.” Dselálzáde Musztafa. In: *Török történetírók. II. i. m. (32. jz.)* 211. „muharrem 29 [augusztus 31.] [...] Ma elfoglalták Sopron várát.” I. Szulejmán naplója. In: *Török történetírók. I. i. m. (31. jz.)* 356.

44 A Zrínyi-fiak, a Batthyányak és a Nádasdiak a török köztudatban a nyugat-magyarországi magyar nemeseket jelképezték, akik a „bécsi királyt” tekintették uruknak, azaz nem hódoltak be az oszmánoknak. E három név toposzává vált, hozzájuk kötötték a nyugat-magyarországi eseményeket. Az általánosítás valószínűleg az 1570-es és 1580-as évek „békekorszakára” megy vissza, amikor e családok tagjai sok gondot okoztak az oszmánoknak. Birtokaik tágabb értelemben a hódolatlan Dunántúlt jelképezik. *Fodor P.: Magyarország és a török hódítás i. m. (31. jz.)* 153–154.

45 *Ernst Dieter Petritsch: Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 38. (1985) 49–80.

olvashatjuk. Nem elképzelhetetlen, hogy az utazó a helyszínen hallott valamit Zrínyi hatalmi törekvéseiről, s esetleg ezek félreértésével és visszavetítésével alkotta meg saját változatát. Érdekes, hogy az oszmán utazó a korona átadásához köti Csáktornya lerombolását és újjáépítését is, amire valóban sor került, s a munkálatok még a szigetvári hős Zrínyi Miklós életében megkezdődtek.⁴⁶ Mással ez a motívum – egy vár teljes lerombolása, majd sokkal erősebb formában újjáépítése a korona őrzése céljából – Pozsony esetében is feltűnik, így akár toposz is lehet. (Bár a 17. századi átépítések során valóban nagymértékben – ha nem is alapjaitól – átépítették ezt a várat is.)⁴⁷

De elképzelhető az is, hogy nem félreértés, hanem egészen más ok áll e történetek háttérben. Evliának meg kellett ugyanis magyaráznia, hogy a szerinte oszmán kézbe került korona hogyan is vándorolt a Habsburg uralkodóhoz. Valójában a hatalmi jelvény 1529-ben Szapolyaihoz került, majd halála (1540) után özvegye, Izabella őrizte, aki azonban megegyezett a Habsburgokkal, s átadta nekik a koronát (1551. július 21.).⁴⁸ Minthogy az oszmánok Szapolyait vazallusuknak tekintették, akinek ők maguk ajándékozták oda a koronát, sőt 1541-ben fia, János Zsigmond választott magyar királyságához (*electus rex*) is hozzájárultak, a továbbadás is felfogható egy – legalább hallgatólagosan jóváhagyott – oszmán gesztusnak.

Valójában a korona átadása éppen az oszmán szorításból való kibújásként értelmezhető: Fráter György titokban megegyezett a Habsburgokkal (1549), majd a szerződés nyilvánosságra kerülése után megverte az ellene küldött csapatokat – a törököket is –, sőt Izabella királynét ostrommal kerítette hatalmába, és rákényszerítette a korona átadására.⁴⁹ Az események tehát ezúttal nem az oszmánok elképzelései szerint alakultak. Evlia esetleg a fiaskót, a hatalmi szimbólum elvesztését próbálja magyarázni és adománynak álcázni? Vagy tőket akar kovácsolni a veszteségből: így próbál jogigényt teremteni a császárságra is? A szöveg alapján nem tudjuk eldönteni, sőt még azt sem tudjuk, hogy az utazó ténylegesen tudott-e az 1551-ben bekövetkezett eseményekről.

A hatalmi szimbólum

Az oszmánok a hódítás kezdete óta tisztában voltak a magyar Szent Korona kiemelkedő fontosságával. Kiderül ez az 1529. évi oszmán hadjárat naplójából éppúgy, mint Szülejmán győzelmi leveléből. Írtak erről a török történetírók is, Dzsélálzáde Musztafa⁵⁰ éppúgy, mint Kátib Mehmed záim vagy Ibrahim Pecseví. Evlia is többször beszél fontosságáról, bár korántsem annyit, mint elődei: „János király e koronát a hitetlenek nagy ünneplése közepette Székesfehérváron a fejé-

46 Szatanek József: Zrínyiek büszke vára: Csáktornya. Várak, kastélyok, templomok 2. (2006) 1. sz. 39.

47 Varjú Elemér: Magyar várak. Műemlékek Országos Bizottsága, Bp., 1932. 126–132.

48 Benda K.–Fügedi E.: i. m. (38. jz.) 122–125.

49 Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. Gondolat, Bp., 1984. (Magyar História) 104.

50 Geschichte Sultan Süleyman Kánunís i. m. (42. jz.) 193a–b.

re tette, s független budai király és magyar császár lett”; „És ebben az említett belső várban lévő palotába jönnek el először a királyok, és országgyűlést tartanak. S hogy a királyok trónra üljenek, ide jönnek, a koronát a fejükre teszik, a legfőbb érsek-pap kardot köt a derekukra, azután Bécsbe mennek. De mivel Iszkender goronának nevezett koronája Pozsonyban marad, a német nép e várost úgy tiszteli, mint a szent Jeruzsálemet.”

A részletekben rejülő bizonytalanságok ellenére Evlia mondanivalója világos. A magyar Szent Korona Húseng sahtól, az első koronás uralkodótól származik. Aki e jelvényt viseli, joggal nevezi magát „imperátor császárnak” (a török szövegben is ezekkel a szavakkal), s ez egyúttal magyarázza a 17. század közepi politikai realitást is: azt, hogy az oszmánok a Habsburgokat egyenlő félként voltak kénytelenek kezelni. Másrészt a korona, s egyúttal a magyarság perzsa eredete a magyarok és a törökök összetartozására utal, szemben az „idegen” Habsburgokkal, akik ráadásul elbitorolták a koronát: az oszmánok joggal háborúznak tehát ellenük – legalábbis az 1520-as években. Később, amikor Szülejmán adományképpen juttatja a koronát a Habsburgoknak, akkor tulajdonképpen a szuverén uralkodó és a vazallus viszonya alakul ki közöttük. Ferdinánd „imperátor császár”, de csak Szülejmán kegyelme folytán – a szimbólumok csatáját így az oszmánok nyerik, legalábbis Evlia olvasatában.⁵¹

Összefoglalva a fentieket: Evlia – határozott állítása ellenére – valószínűleg nem látta a magyar koronát (talán csak a császári korona egy szimbolikus imitációját), leírása Tabarí arab krónikáján nyugszik. Az általa adott koronátörténet is javarészt fikatív, illetve tévedések sorozatától terhes. Utazónk persze nem, vagy elsősorban nem történészként közelíti meg tárgyát: őt nem az események láncolata érdekli, hanem az, hogy egy-egy, általa meglátogatott helyhez vagy általa látott tárgyhoz minél több érdekességet tudjon fűzni, ha éppen a történelem területéről, akkor onnan. Kíváncsi ember, aki a kuriózumokra vadászik, s ezekkel szórakoztatni akar, ha mást nem, hát saját magát. Érzésem szerint azonban gondolkodásába nem fér bele, hogy teljesen fikatív históriákat találjon ki – ez a játék lényegét sértené –, elmondásai mögött mindig lappang valamiféle tényleges információ. Láthattuk, hogy a korona regényes története mögött is valós adatok bújnak meg – talán ott is, ahol még nem sejtjük. S az mindenképpen figyelemreméltó, hogy az oszmánok ekkora figyelmet tanúsítottak egy olyan hatalmi szimbólum iránt, amely a saját reprezentációjuktól alapvetően idegen volt.

51 Az oszmán hódító ideológiájával és annak reprezentációjával Fodor Pál foglalkozott sokat: *Fodor P.: Magyarország és a török hódítás i. m. (31. jz.); Uő: A szimurg és a sárkány i. m. (28. jz.).*

FÜGGELEK

A magyar koronát és annak történetét említő részletek
Evlia cselebi *Szejáhatnáméjából*

I.

Csáktornya

„Zrínyioglu tartománya végvidékének a leírása. [...] Sőt, Szülejmán szultán sem szállhatott szembe ezekkel a hitetlenekkel, hanem hízélgéssel/csalással élván, Visegrád várából Iszkender koronáját [elhozatta]. (Ez az igazságos Anúsírván [I. Hozsrau] koronája volt, amely Menúcsehr fiai révén a magyar néphez került, akik Iszkender koronáját a Nógrád várának a közelében [lévő] Visegrád várába vitték.⁵² Az Oszmán-ház kezében az említett korona az oszmánok kincstárába került.) Hogy Szülejmán országaikon [ti. Magyarországon] bosszút álljon, Siklós bevételekor a Zrínyieknek, a Nádasdiaknak és a Batthyányaknak adta a koronát. E hét herceg pedig az oszmánoktól [kapott] zöld bársonykalapot felöltötte, s aztán elmentek. Azután Szülejmán szultán a német császártól elfoglalta Budát, Esztergomot és Székesfehérvárt, röviden szólva 76 darab várat. [...] Amikor Szelim szultán Isztambulba ment, a német császár kivonult Zrínyioglu ellen, és azt mondta:

– Add nekem Iszkender koronáját!

– Nem adom! – mondta [Zrínyi]. Három évnyi kemény harc után nagyon helytelenül a koronát a német császárnak odaadták.

Allahnak hála Buda várában és Bécs várában az említett koronát többször is láttam, s [róla való ismereteimet] így foglaltam össze. De mióta ezen eléggé nem értékelhető korona kicsúszott a kezéből, Zrínyi nem követeli a királyságot, csak egy a hét herceg közül, jóllehet országa sok kutya lakóhelye, és nagyon sűrűn lakott országai vannak.”⁵³

II.

„Csáktornya vára. [...] Legelőször a magyar királyok közül egy (---) nevű építette fel ezt a hasznos és kicsiny építményt. Ám akkor, amikor Szülejmán szultán Iszkender goronának nevezett koronáját ezeknek ajándékozta, s az öreg

52 Evlia több részletben elmeséli a magyar nép őstörténetét is, miszerint Menúcsehr négy fia elmenekül Iránból, és a Kárpát-medencében szerez új hazát. A magyarok Menúcsehr nevének eltorzulása révén nyerik nevüket, vagy Evlia másik – némiképp sánta – magyarázata szerint onnan, hogy folyamatosan azt ismételték: Men csár ('Én négy'). Az őstörténeti koncepció elemzése: *Sudár Balázs*: Evlia Cselebi és a magyar őstörténet. In: Kőrösi Csoma Sándor és az Út. Szerk. Gazda József–Szabó Etelka. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovászna, 2010. 172–178.

53 Evliyá 5. 280., 281.

Zrínyi a királyságot követelte, a (---)-dik évtől kezdve ezt a várat újból megalapozta és hatalmas falú épületet emeltetett.”⁵⁴

III. Visegrád

„Építője Menúcsehr gyermekei közül Grand Bán volt. Ez a Grand Bán Iszkender koronáját magával hozta Perzsiából, és ebben a várban rejtette el. E korona miatt népesült be a vár, és lett hatalmas a város. Azután királyról királyra szállt a vár. Végül a 951. évben,⁵⁵ Szülejmán szultán idejében a budai vezír, Jahjapasazáde Mehmed pasa tenger sokaságú katonát gyűjtött maga mellé, Budáról báljemez ágyúkat hozatott, s a várat addig lövette, míg az össze nem dőlt. A hitetlenek az alsó várat kegyelemre átadták, majd a felső várba zárkóztak és [keményen] harcoltak. Végül Mehmed pasa szerdár ágyúkat kezdett vonatni a felső várhoz. Amikor a hitetlenek ezt meglátták, félelmükben és rettenetükben a tizedik napon a várat hitlélre feladták, kulcsait a szerdárnak átadták. Ám amikor kivonultak, Iszkender koronáját a várban felejtették, ezért vissza akartak térni, hogy a koronát elvigyék. A janicsárok azonban nem engedték vissza a pogányokat, akik erre újra harcolni kezdtek. A janicsárok a pogányokat a kardok fogaival teljességgel felfomorzsolták. Mehmed pasa szerdár csak nagy nehezen tudta kimenteni kezük közül a kapitányt, akit a vár kulcsaival együtt ajándékképpen a boldogságos Szülejmán szultánhoz küldött. [...] Mivel erős vár, minden kincs és Iszkender koronája is itt volt. Miután e vár elfoglaltatott, Iszkender koronáját e várból elvitték, s Buda várában helyezték el. Három évig ott volt. Kezdetben Iszkenderé volt, azután Anúsírváné lett, majd az Oszmán-ház birtokolta. Azután Szülejmán szultán, amikor a németekkel barátkozott, Iszkender koronáját a német császárnak adományozta. Azután amikor a Zrínyiektől és a Batthyányaktól több száz várat elvett és Szigetvárat elfoglalta, Szülejmán szultán elhunyt. A korona jelenleg a német császárok kezében van. Ha a magasságos Allah is úgy akarja, a Gorona [nevezetű] korona formája a maga helyén majd leíratik.”⁵⁶

IV. Bécs

„Iszkender megszerzethetetlen koronája, avagy a korona formájának rövid leírása

Minden magyar és latin történetíró és a görögök összeírásai szerint e korona Nagy Sándortól (Iszkender-i Kübrá) származik. Tőle Menúcsehrhez, attól

54 Uo. 282.

55 1544. márc. 25–1545. márc. 13.

56 Evliyâ 7. 49–50.

Anúsírván-i Dádjánhoz, attól Gürdzsí Acsikbashoz („a fedetlenfejű grúz”) került. Azután Menúcsehr fiai közül Jezsderbán nevű hírneves hős a koronát Gürdzsí Acsiktól elvette, s mivel [annak] feje így fedetlen maradt, ismét Acsikbasnak („fedetlen fejű”) nevezték. És bizonyos pénzek rajzolatán fedetlen fejű királyok vannak: ezek olyan királyok, akiknek a kezéből kicsúszott a korona, róluk a maguk helyén szintén megemlékezünk.

Azután Menúcsehr fiai közül Nagybán Jezsder Eger környékén alapított országot, és leszármazottai is ott éltek. Perzsa nyelven Mencsár népének nevezték őket, majd egy általánosan elterjedt tévedés okán a Mencsár helyett – tévesen – Madzsar népét emlegették.

Iszkender koronája jó néhány évszázadig Madzsarisztán népének kezében volt, de azután amikor Szülejmán szultán idejében, a 951-edik évben Visegrád várát a magyaroktól elvették, a hitetlenek a koronát a várban felejtették, és biztonságban kivonultak. Azután amikor megmenekültek, a békét felrúgták, és újra megtámadták a várat, hogy a koronát visszaszerezzék. [Ám] a tűzfényű kardoktól minden hitetlen erőtlenné lett. A koronát a budai kincstárban őrizték és Szülejmán szultánnak bemutatták.

Amikor Szülejmán szultán Budát az erdélyi királynak, János bánnak ajándékozta, s a hitetlenek Iszkender koronájára vágyakoztak, azért, hogy János király az ügyek és a hatalom birtokosa legyen, Szülejmán szultán János királynak ajándékozta a koronát. János király e koronát a hitetlenek nagy ünneplése közepette Székesfehérváron a fejére tette, s független budai király és magyar császár lett. A korona őrzésére egy Perényi Péter nevezetű hitetlen – Siklós hercege – lett kinevezve, aki a koronát hol Visegrád várába, hol Esztergomba, hol pedig Siklós várába vitette. Egy nap Pécs kapitánya, egy Püspök nevű átkozott tízezer lovas katonával a korona őrét, Perényi Pétert megtámadta, őt magát és háza népét megverte, a koronát elvette és Sopron várába vitte.

Azután Szülejmán szultán 938-ban⁵⁷ az Alamán elleni hadjáratba menet Sopron várát elfoglalta, Iszkender koronáját újra megszerezte, a szultáni kincstárban őriztette. Azután Szülejmán szultán a magyar királynak a koronát odaadta, és 12 ezer udvari janicsárt is adott, majd Zrínyioglu magyarjainak és egész Horvátországnak várait, városait, mezővárosait elpusztította és felégette, a hitetleneken Szülejmán szultán bosszút állt.

Majd Szülejmán szultán 974-ben⁵⁸ Szigetvár vára alatt elhunyt, Iszkender koronája pedig azóta a német császár kezében maradt. De Bagdad elfoglalója, IV. Murád szultán a császár kezéből vissza kívánta szerezni a koronát. De Bagdad bevétele után élete nem volt hűséges hozzá [azaz meghalt], a korona ily módon megszerzhetetlen maradt.

Kezdetben a korona mindig Pozsony várában volt. 1073-ban⁵⁹ IV. Mehmed szultán idején a nagyvezír, Köprülüzáde Fázil vezír Ahmed pasa elfoglalta Újvár

57 1531. aug. 14–1532. aug. 2.

58 1566. júl. 18–1567. júl. 7.

59 1662. aug. 15–1663. aug. 4.

várát. Mivel a koronát őrző Pozsony vára Újvárhoz közel, s annak földjén volt, a hitetlenek félelmükben a koronát a Béctől hat konak⁶⁰ távolságra lévő Prága várába vitték. Most, a követ pasa⁶¹ fogadása alkalmából a koronát Prágából elhozták, és a [császár] saját tanácstermében a trónja felett, egy boltív alatt, 18 darab ékkövel [kirakott] aranylánccal felfüggesztette, de alsó szélei a boltív falán állnak, úgy, hogy a külső tanácsteremből be, a király elé jövő ember úgy véli, hogy a király felvette a koronát. A király feje fölé ilyen módon felfüggesztett korona ez.

A korona formájának kinézete

Koronának, tádzsnaq, manlifkének és (---)nek nevezik. Minden nyelven másféle neve van. Én, szegény többször is figyelmesen megnéztem: akkora dolog ez, mint a ruméliai búza kile, kerek és csúcsos, mint egy edhemí dervissüveg.⁶² Isten a tudója, talán borból (*gön*) vagy orosz borból (*telátin*) van: a külseje ékszerekkel és gyöngyökkel van tele, de hogy a belseje miből van, nem tudom. Beviaszolt és kikeményített kuka⁶³ nemezsüveghez hasonlóan ívesen egymáshajló szintje[i] van[nak]. A régi időkben nem volt ennyire díszes. Minden újabb uralkodó király nagy becsben tartotta, és valamit csináltatott [rajta], [így] ékkövekkel teljesen fel lett díszítve, ezért azt mondják, hogy ezer egyiptomi kincstár sem ér fel az értékével. Úgy igaz, hogy 18 király 18 láncot csináltatott. A [korona] tetején lévő ékkő-karikához kötötték a láncokat. Azért csinálták ezeket a láncokat, hogy a koronát valahova felfüggeszék. De e láncok akármelyikének az értékével semmi sem ér fel, azt mondják. Ám a korona nem mindig ezeken a láncokon áll [azaz lóg], mert a láncok horgai összeakadnak (?). Kivételes napokon vagy egy ilyen nagy méltóságú követ [jövetele] idején a láncokat ráteszik, a koronát a helyére teszik, azután újra Prága várába viszik. Ez a korona 12 gerezdes. Minden gerezd között sorrendben rubin, zafír, gyémánt és smaragd gyöngyök sokasága van, szájának szélén pedig körben hat sor mandula nagyságú fehér igazgyöngy. Közéjük zöld, csepp alakú smaragd van rendezve. A fehér és a zöld [szín] a koronának akkora szépséget [biztosít], hogy az emberi szem belekápárazik. Iszkender koronája ilyen formájú és alakú.”⁶⁴

60 *Konak*: egy napi járóföld.

61 Kara Mehmed pasa.

62 Az edhemí dervissüveget egyetlen anyagból, egyetlen varrással készítették, teteje csúcsos kupolára emlékeztetett.

63 Oszmán süvegtípus, többek között a janicsárok tisztjei viselték.

64 Evliya 7. 117–118.

V. Pozsony

„A Koron [nevű] korona városának, azaz Pozsony városának a leírása

[...] És amikor Szülejmán szultán a német császároknak a koronát – amely Iszkender koronája volt – odaajándékozta, akkor Pozsony eme várát alapjaiig lerombolták, azután végül is nagy munkával megépítették e várat, és 12 ezer katonával idehelyezték Iszkender koronáját. [...] És ebben az említett belső várban lévő palotába jönnek el először a királyok, országgyűlést tartanak. S hogy a királyok trónra üljenek, idejönnek, a koronát a fejükre teszik, a legfőbb érsek-pap [saját] kezével kardot köt a derekukra, azután Bécsbe mennek. De mivel Iszkender goronának nevezett koronája Pozsonyban marad, a német nép e várost úgy tiszteli, mint a szent Jeruzsálemet. De most, amikor az Oszmán-ház uralkodása idején, 1073-ban IV. Mehmed szultán vezírje, Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa Újvár várát bevette, a német király ijedtében Iszkender koronáját Pozsonyból elvitette, s a Bécs várától hatnapi járóföldre lévő prágai várba vitette. Amikor azonban mi a követ pasával Bécsbe mentünk, akkor a koronát nagy kísérettel Prágából Bécsbe vitték. Mivel most a pozsonyi vár a mi Újvárunktól három merhále⁶⁵ távolságra van, minden német hitetlen megrettent, s [bár] a koronát otthagyták, Pozsonyt kiépítették, és 12 ezer katonát helyeztek bele.”⁶⁶

VI. Ószaraj⁶⁷

„Húseng sah koronája formájának leírása:

Ez az értékes korona Húseng sah után, a magasságos próféta megszületése előtt 889 évvel⁶⁸ Iszkender Zülkarnejnhez [Nagy Sándorhoz] jutott. Majd a régi perzsa paradisahok után az Igazságos Anúsirvánhoz [I. Hoszrauhoz] került. Azután Anúsirván fiához, a koronás Hormuzhoz⁶⁹ került. Azután a Dádján bánokhoz került. Azután Menúcsehr fiai közül Mencsárhoz került. Mencsár testvéreivel összeveszett, egész seregével elhagyta hazáját, és Eger vára mellett, a keresztesi

65 Általában egynapi járóföld értelemben használt hossz mérték.

66 Evliyâ 7. 130–131.

67 Az Arany Horda első, Batu alapította fővárosa a Volga alsó folyásánál, Asztrahán közelében, az Aktuba folyó bal partján.

68 Mòhamed próféta születését a muszlimok hagyományosan 570-re teszik. Nem világos, hogy előtte nap- vagy holdévekben kell számolni. Az első esetben Kr. e. 319-et kapunk. Nagy Sándor Kr. e. 323-ban hunyt el.

69 IV. Hormizd Szászánida uralkodó valóban I. Hoszrau fia volt. Uralkodott: 579–590.

mezőn az említett Menúcsehr fia Mencsár országot alapított, ott, ahol Eger meghódítója, Mehmed szultán 1005-ben⁷⁰ hét királyt megfutamított, hétszer százezer hitlent megölt. A neve Mencsár volt, de egy közkeletű tévedés miatt Madzsar lett. Azután a korona Menúcsehr fia Mencsár–Madzsartól a német császárhoz jutott. Most a németek a koronát goronának nevezik. Azután e keresztekkel teli, megszereszhetetlen korona Visegrád várában volt, s amikor Szülejmán szultán a várat elfoglalta, Iszkender koronája a visegrádi várral együtt Szülejmán szultánhoz került, s a szultáni kincstárban volt.

Azután amikor 936-ban⁷¹ Szülejmán szultán Budát elfoglalta, s a királyságot az erdélyi bánnak, János királynak adta, a koronát a kincstárból János királynak adta, hogy független királyként foglalja el Budát. János az Oszmán-ház jóvoltából jutott a koronához, s a hitetlenek törvénye szerint a koronát egy bánnal őriztette. Isten akaratából, Siklós várának ura, egy Perényi Péter nevű hitlen, hogy a koronát megőrizze, Siklós várába vitette. De Szekszárd vára közelében, amikor a Sárvíz folyó partján letáboroztak, Pécs Püspök nevű ura egy éjszaka váratlanul Perényi Péter bánra támadt, egész seregét megverte, a koronát elvette, s a német császárnak, Jánosnak ajándékozta, aki a koronát Sopron várában őrizte.

Azután amikor Szülejmán szultán másodszor is Budára jött, Sopron várából megszerezte a koronát, kincstárába helyezte és ott őrizte. Azután Szülejmán szultán a német királlyal megegyezett, és megállapodott, hogy Zrínyioglut és Batthyányoglut, röviden szólva hét herceg urat és kutyát⁷² elpusztítja, a [megegyezés] feltételei szerint a koronát Szülejmán szultán kincstárából kihozták, és Ferdinándnak, a német királynak odaadták. Azóta a német királyokat imperátor-császárnak nevezik, mivel Iszkender és Húseng sah koronájának birtokosai lettek. Azután az egyezés és a megállapodás szerint Szülejmán szultán a császár részvételével Zrínyioglu tartományából 140 várat kézre kerített, s békével a szerencsés kapuhoz [Isztambulba] visszatért. Azóta Húseng sah koronája a német császárnál van.

Sőt, én szegény 1073-ban, amikor Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa Újvárt bevette, majd a következő évben a Rába folyónál a muszlim sereget megfutamították, s a német császár békét kért, Elcsi Mehmed pasával a német császárhoz mentem, s a bécsi vár palotájában a király fején láttam Iszkender koronáját.

Hétcsúcsú, pergamenből és orosz bőrből (*telátín*) készült ékköves korona ez. És a középső csúcs kupolácskáján egy ékkövekkel díszített nagy karika van. Minden király, amikor trónra kerül, adományképpen egy-egy ékköves aranyláncot akaszt rá.

E korona súlya két ruméliai kile.⁷³ A Rossznevű [uralkodó] napjain, törvénykezés vagy a követek érkezésének napjaiban az említett láncokon a császár

70 1596. aug. 25–1597. aug. 13.

71 1529. szept. 4–1530. aug. 23.

72 Szójáték: *beg u szeg* 'úr és kutya'.

73 Török súlymérték, 36,5 kg.

feje fölé lógatják. A kívülről jövő emberek úgy vélik, hogy a császár feltette a koronát. Húseng sah kimondhatatlan értékű koronája ez.

A régebbi időkben a koronát a Duna partján, Pozsony várában őrizték. 1073-ban, amikor az Oszmán-ház elfoglalta Újvárt – melytől Pozsony két konaknyi közelségben van –, a hitetlenek féltükben a koronát Bécsből (---) konak távolságra, a második székvárosba, Prága várába vitték, és ott őrizték. De reménykedünk Allahban – magasztaltassék! –, hogy a hitetlenek félelmei szerint Bécs várát, Prága és Loncsat várait elfoglaljuk, s [végül] a római pápa Kizilelmájában [Rómában] állapodunk meg.

Íme, a koronának, melyet először Húseng sah viselt Szaráj eme városában, eredete, sorsa és formája ilyen. Sőt, amikor Húseng sah [sírját] meglátogattam, a sír kövén a korona alakja fel volt rajzolva. Ahogyan Bécs várában láttuk, s ahogy le lett írva, éppen olyan formájú volt Húseng sah koronája.”⁷⁴

VII. Balu hán⁷⁵

„Feridúnnak volt még egy fia, Íradzs. Az ő fia volt Kúseng. Az ő fia volt az említett Menúcsehr, aki a magyar nép őse. És ez a Menúcsehr azonos a Mencsár nevű magyar renegáttal, mivel a Mencsár helyett – tévesen – jelenleg Madzsart mondanak. Húseng sah koronája Mencsár után kézről kézre járt, most a német császár kezében van, s goronának, koronának, manlifkének vagy kallevinének nevezik. Sőt, az Oszmán-házban a kallevi⁷⁶ »turbán« elnevezés ebből származik.”⁷⁷

BALÁZS SUDÁR

A TURKISH TRAVELLER ON THE HOLY CROWN OF HUNGARY

Since the Ottomans were as aware as anyone else of the importance that the Hungarian royal crown played in the legitimation of rule over the country, they gradually formed their own views regarding this symbol of power. Already in 1529 they claimed that the crown of the Hungarians had originally come from the famous Sasanid ruler, Khusrau I.

The legends were most completely summarised by Evliya Çelebi in various places of his Seyahatname. His information can be divided into three groups. The first concerns the ancient history of the crown. According to him, the diadem originally belonged to Khusheng shah, the mythical Persian ruler who is held to have been the first crowned ruler of the world. The Hungarian crown is thus not only a crown among

74 Evliya 7. 313.

75 Város a Volga partján. A név talán elírás Batu kán helyett, aki viszont a feljebb már említett Ószarájt alapította.

76 *Kallevi*: magas, felfelé szűkülő süveg. Az oszmán nagyvezírek és a dívánülők vezírek viselhették.

77 Evliya 7. 317.

others, but *the* crown, the source of all legitimacy. From Khusheng it went to Alexander the Great (Iskender), and then to Menuchehr. At this point there is a roundabout way leading back to Khusrau I, and thence to the sons Menuchehr again, who flee from their country to search for a new homeland, which they finally find in the Carpathian basin and thus become the ancestors of the Hungarians. The second section of Evliya's history is connected to the Ottoman conquest of Hungary and to sultan Süleyman. Following Hungarian sources, our traveller relates a false story, which he then further distorts with his own erroneous conclusions. The third section is the present of the author himself, that is, the year 1665, when he travelled to Vienna with the Ottoman embassy which ratified the peace of Vasvár. Then he allegedly saw the crown hung above the ruler's head. Although the travel to Vienna is attested by historical sources, it is certain that Evliya did not see the diadem itself. The detailed description that he offered came from a literary source, the 10th-century chronicle of Tabari, which precisely concerned Khusrau I.

Evliya thus presents a more or less complete history which, however, contains very few real elements. It was, nevertheless, highly suitable for giving support to the Ottoman claims to the rule over Hungary.

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiség”

Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség
kutatásában*

A kora újkori magyar rendiség kutatása kifejezetten megélénkült az utóbbi években. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy kijelöljük a következő évek lehetséges kutatási prioritásait az utóbbi évek szakirodalmának és kutatási eredményeinek áttekintése után. A tendenciák kijelölésekor részben ezekre lehet támaszkodni, részben pedig a 20. század végének és a 21. század elejének történetírását általánosan jellemző fejleményekre. A mára már hagyományosnak számító társadalomtörténeti kérdések mellé ugyanis felsorakoztathatóak a kultúrtörténet körébe sorolható különféle irányzatok megközelítésmódjából fakadó kérdések is. Jelen tanulmány tehát arra az egyetlen kérdésre keresi a választ, hogyan kellene politikatörténetet írni a 21. század elején.

Gondolatmenetében ismételten fel fog bukkanni a mikrotörténelmi vizsgálat lehetősége, amelyet elméleti-módszertani megfontolásokból a magam részéről a 18. századi rendiséggel foglalkozó kutatás betetőzésének tartanék. Amikor korábban elvégeztem a 18. századi magyar országgyűlés intézménytörténetének áttekintését, kilátásba helyeztem a munka folytatását.¹ Úgy tervezem, hogy egy trilógia harmadik kötete lehetne a mikrotörténelmi vizsgálat eredménye, és a középső kötet íródhatna a társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések eredményeképpen. Jelen írás elsősorban ennek progamját kívánja felvázolni. A különféle lehetséges megközelítésmódok felsorakoztatása közben fokozatosan kifermálódik egy javaslat, amely a 18. század derekán a magyar rendi politizálás világában végbement gyökeres fordulat megértéséhez a „konfesszionális rendiség” és az „alkotmányos rendiség” fogalmait ajánlja, és a köztük történő váltás gondolatával próbál meg értelmezési keretet adni a század politikatörténete számára.

A szakirodalmi áttekintés után tehát a 18. századi politika társadalomtörténetének lehetőségeit szeretném előbb számba venni (külön kitérve a „generatív modell” alkalmazására), majd az írás második részében bizonyos elméleti megfontolások felidézéséből kiindulva szeretném rövid katalógusát adni mindazon lehetséges szempontoknak, amelyekkel kultúrtörténeti szemléletű vizsgálatokat lehetne végezni ezen a kutatási tárgyon. Ezt követően kitérnék arra, hogy milyen

* Ezúton szeretném megköszönni Simon Zoltán Boldizsárnak és Szűcs Zoltán Gábornak a szöveg korábbi változatához fűzött megjegyzéseit. Jelen tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

1 Ld. *Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792.* Osiris, Bp., 2005.

viszonyban vannak egymással a hagyományos, a társadalomtörténeti és a kultúrtörténeti megközelítések, illetve specifikusan a megértés és a magyarázat. Zárás-képpen pedig azt vizsgálnám meg, milyen elméleti keret tűnik jelen pillanatban számomra a legalkalmasabbnak a 18. századi magyar politika hosszú távú alakulásának értelmezésére.

A kutatás mai állása és a politika társadalomtörténete

Az újabb szakirodalom áttekintése² arra irányíthatja rá a figyelmet, hogy az utóbbi időben a nemzetközi kutatás a korábbiaknál nagyobb figyelmet szentel a politika kulcsszereplőinek: például a 18. századi magyar koronázások alkalmával alkukényszerben lévő felek, az uralkodó és a rendek közt közvetítő főméltóságoknak, továbbá a 18. századi magyarországi katolikus püspöki kar tagjainak vagy a reformországgyűlések vármegyei követeinek, illetve a 18. század második felében a felvilágosult Habsburg-politikát Magyarországon megvalósító politikai elit tagjainak.³ A politika társadalomtörténetére határozottan nagyobb érdeklődés irányul, mint bármikor korábban.

Másfelől a diéta 18. századi intézménytörténetének áttekintése is a társadalomtörténeti szálakra irányítja a figyelmet. Az országgyűlési politika értelmezésében első közelítésben segítségünkre van a rendi dualizmus modellje, amely a király és a rendek (a kor terminusát használva: „az ország”) egymással szembeállított szereplőinek harcában értelmezi a történeteket, később azonban túl kell ezen lépnünk. A diétán a rendek egyik fele tipikusan „kormánypárti”, másik fele pedig szokásosan „ellenzéki” szerepben lépett föl. A teljes felsőtábla, illetve az alsótáblán a személynök vezette Királyi Tábla, a szabad királyi városok képviselete és a klérus általában előbb-utóbb támogatta a királyi előterjesztéseket, míg a vármegyei követek nagyobbik része és a velük azonos rétegből, a *bene possessionatus* köznemesek csoportjából származó „távollévők követei” inkább kiálltak a sérelmek mellett és az uralkodói kérések teljesítése ellen.

Azonban még ez a megközelítés is leegyszerűsítő, hiszen a 18. században nagyarányú változások történtek: a rendiségnek a királlyal szemben elfoglalt pozícióját tekintve a 17. század utolsó évtizedeiben megtapasztalt mélypont után a Rákóczi-szabadságharc eredményeképpen a magyar rendek kifejezetten megerő-

2 Ld. *Uő.*: A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban. I–II. *Aetas* 24. (2009) 3. sz. 83–111., 4. sz. 111–125.

3 *Ákos Barcsay*: Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts. *Studien zur Verhältnis zwischen Krongewalt und Ständetum im Zeitalter des Absolutismus*. Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, 2002. (Studien zur neueren Geschichte); *Joachim Bahlcke*: Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790). Steiner, Stuttgart, 2005.; *R. J. W. Evans*: *Austria, Hungary, and the Habsburgs*. Central Europe c. 1683–1867. Oxford University Press, Oxford, 2006.; *Jean Bérenger–Kecskeméti Károly*: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág, Bp., 2008.

sődtek, majd ezt követően pozíciójuk lassú gyengülésnek indult.⁴ A rendiségen belüli belső erőviszonyok tekintetében pedig a század derekán zajlottak nagy átrendeződések, amint erről a diéta intézménytörténete világosan tanúskodik. Egyfelől a határozathozatali eljárások története, másfelől a felső- és alsótábla erőviszonyainak alakulása, harmadrészt pedig a kerületi ülés kifejlődése tárja elénk részleteiben azt a folyamatot, amelynek során a *bene possessionati* lassan az arisztokrácia fölé kerekedett. Az alsótábla, majd a kerületi ülés lett a politikai viták legfontosabb helyszíne, amit mi sem mutathat annál világosabban, mint az, hogy 1790-ben és 1792-ben a vezető politikai szerepre törő ellenzéki szellemű főurak vármegyei követte választatták magukat.⁵ Az országgyűlés intézménytörténetének hátterében is egy társadalomtörténeti fejlődésmenet körvonalai bontakoznak tehát ki: a 18. század derekán és második felében a jómódú birtokos köznemesség emancipálódott az arisztokráciától való közvetlen függéséből, és előbb a vármegye, majd az országgyűlés szintjén lett a politika önálló, később pedig döntő súlyú tényezőjévé.⁶

4 Ld.: *Szijártó M. István*: A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. *Történelmi Szemle* 46. (2004) 241–295. és *Uő*: The Rákóczi Revolt as a Successful Rebellion. In: *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*. Ed. László Péter–Martyn Rady. Hungarian Cultural Centre (London)–UCL School of Slavonic and East European Studies, London, 2008. (*Studies in Russia and Eastern Europe*) 67–76.

5 1790-ben gróf Fekete János volt Arad egyik követe, és eredetileg gróf Illésházy István volt Trencsén egyik követe. Báró Podmaniczky József Hevest képviselte. (Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben felséges Ildik Leopold tsászár, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-téttetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak. Királyi Akadémiai Nyomda, Buda, 1791. XXIII., XXVII–XXVIII.). 1792-ben pedig gróf Teleki László máramarosi, gróf Fekete János csanádi, báró Vay Miklós borsodi, báró Perényi István ugcasai követe volt. (Naponként-való jegyzései az 1792. esztendőben felséges Ferentz magyar és cseh országi király által, szabad királyi várossába Budára Pünkösöd havának 20dik napjára rendelt, 's ugyan ott azon esztendőben Szent-Iván havának 26dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak. Királyi Akadémiai Nyomda, Buda, 1792. XVII–XVIII.)

6 A 17. századi kiinduló helyzetről, amelyben a köznemesség csoportjai a nagybirtokos arisztokrácia közvetlen függésében éltek, a 18. századi önállósulás jelenségeiről, illetve az ehhez vezető, különböző területeken zajló, de konvergens folyamatokról ld.: *Wellmann Imre*: Az udvari ember. In: *Barokk és felvilágosodás*. Szerk. Wellmann Imre. Magyar Történelmi Társulat, Bp., [1941.] (*Magyar művelődéstörténet IV.*) 298.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1983. 57., 301., 321–322., 342–343.; *Benda Gyula*: Egy Zala megyei köznemese gazdaság és család a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). *Agrártörténeti Szemle* 26. (1984) 25–26.; *Badál Ede*: Kastélyok és kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében. Műszaki, Bp., 1987. 52.; *Vörös Károly*: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: *Magyarország története, 1686–1790*. Főszerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Akadémiai, Bp., 1989. (*Magyarország története tíz kötetben IV.*) 680–681., 717.; *Tóth István György*: Három ország – egy haza. Adams, Bp., 1992. (*Magyarország krónikája*) 75–76.; *Barta János*: A meg nem értett királynő. Mária Terézia, az uralkodó. Szenci Molnár Társaság, Bp., 1994. (*Új kincsestár*) 80.; *Szijártó M. István*: Nemesi társadalom és politika. *Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Universitas, Bp., 2006. 100–141.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a 18. századi rendiség kutatása sokat remélhet a társadalomtörténeti módszerek alkalmazásától. Különösen nyilvánvaló ez a prozopográfia esetében: a rendek bizonyos csoportjai szinte felkínálják magukat kollektív életrajz elkészítésére. Joachim Bahlcke erre tett kísérletet a 18. századi magyarországi püspöki kar tekintetében.⁷ A diétán aktív politikai szereplők további csoportjai is szóba jöhetnek. Gyapay Marianna szakdolgozatában a vármegyei követeket adó jómódú birtokos köznemesi családok igen szoros összefonódását mutatta ki. Három diéta megyei követeiből választott ki véletlenszerűen 31-et. Ők 24 családba tartoztak. Ha ezek köréhez még 11 családot hozzáveszünk, akkor azt látjuk, hogy ebből a körből öt család tagjai kivételével mindenki elhelyezhető egy hatalmas családfán, vagyis – néhány közvetítő család beiktatásával, amelyek egyébiránt valamennyien képviseltették magukat a század legalább egy országgyűlésén – még a véletlen minta is nagyon nagy részben egymással rokonságban-sógorságban álló csoportot alkotott. A lassan a politikai elit szerepét elfoglaló réteget tehát társadalmi tekintetben igen szoros kötelékek szőtték át.⁸

Sebők Richárd és Vámos András nemrégiben elkészített szakdolgozata a diétai politikai elit két fontos csoportját vette górcső alá: az ítélőmestereket és a távollévők követeit.⁹ Hajós Ágnes a birtokos köznemesség azon csoportját vizsgálta munkáiban, amelynek tagjai (főleg már a 18–19. század fordulójának időszakában) a rendi főméltóságok vagy a főispánok közé emelkedve a felsőtáblán voltak jogosultak megjelenni anélkül, hogy bárói vagy grófi rangot kaptak volna.¹⁰ Szemethy Tamás vizsgálta a fordított esetet, a köznemesség azon tagjait, akik katonai vagy hivatali szolgálataik jutalmául a 18. század folyamán az arisztokráciába emelkedtek, bárói vagy grófi rangemelésben részesültek.¹¹

⁷ Bahlcke, J.: i. m. (3. jz.) 112–150.

⁸ Gyapay Marianna: A 18. századi politikai elit társadalomtörténete. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2006. 53., 95.

⁹ Sebők Richárd: A XVIII. századi országgyűléseken részt vevő ítélőmesterek prozopográfiai elemzése. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2009.; Vámos András: A távollévők követei a 18. századi országgyűléseken. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2009.

¹⁰ Hajós Ágnes: Szenátorok és főrendek. Politikai elit a 19. század elején Franciaországban és Magyarországon. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2006. és *Uő*: Ellenzék vagy lojális szolga? Köznemes főispánok politikai szerepe a felsőtáblán, 1790–1812. Előadás a Diaeta munkacsoport (ELTE BTK) és az Eszmetörténeti Műhely (ELTE ÁJK) „Van a’ politikának és az igazgatás mesterségének is a’ maga poezissa, maga ideálja” című konferenciáján 2009. szeptember 25-én: <http://szijarto.web.elte.hu/konf2009/hajosagnes.doc>. (Utolsó letöltés: 2012. jan. 12.) Ld. a munka részletesebben kidolgozott francia nyelvű változatát: Hajós Ágnes: Réformiste ou serviteur loyal? Le rôle politique des comtes suprêmes non-titrés à la Chambre haute en Hongrie, 1790–1812. Mémoire présenté en vue de l’obtention du diplôme de «Master Recherche en Sciences Sociales» de l’EHESS, Mention Histoire – Spécialité Histoire. [Paris], Année universitaire 2009–2010.

¹¹ Szemethy Tamás: Bárói és grófi rangemelések Magyarországon, 1720–1799. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára benyújtott szakdolgozat. Kézirat. Bp., 2011.

Ugyanakkor kvantitatív vizsgálattal igazolható, hogy a 18. századi Magyarországon látványos karriereket is felmutató új hivatali főnemesség nem vette át azonnal a valódi hatalommal járó legfelsőbb elitpozíciókat. Ezeket az 1770-es évek elejéig nagyobb részben a régebbi arisztokrata elit tagjai töltötték be, és csak kisebb részben tűntek fel ebben a szűk körben az új hivatali főnemesség tagjai, amit az elit egyfajta természetes megújulásának is tekinthetünk. Csak Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben és II. József idején hódították meg nagyobb számban az újonnan az elitbe érkezők ezeket a legfőbb méltóságokat is.¹² A főméltóságokat betöltő arisztokraták életpályái külön vizsgálatot érdemelnének. Horváth Gyula családi kapcsolataikat kvantitatív elemzésnek alávetve bemutatta, miként integrálódtak mind szorosabban az új elit tagjai egymással és a régi elitel is, ahogy a század fokozatosan előre haladt.¹³

A 18. században nagy lendületet vett a központi államapparátus fejlődése. A Helytartótanács, a Kamara és a Kancellária, illetve a Kúria és a kerületi táblák fizetett állásai igen nagy vonzerőt gyakoroltak a köznemesekre. Papp Gábor egy 2006. évi konferencián tartott előadásában a Helytartótanácsban 1723 és 1783 között hivatalt viselt 334 személy pályafutásának áttekintésekor megállapította, hogy a nemesi tanácsosi méltóság lehetett az itt hosszú ideig működő köznemes hivatalnokok pályájának csúcsa, illetve ez a pozíció szolgált ugródeszkaként a Helytartótanácson kívülről érkezők számára. Papp Gábor feltérképezte azon karriereket, amelyek ezen hivatal betöltéséig vezettek el.¹⁴ Meg kellene kísérelni a kancelláriai, kamarai, kúriai (és esetleg kerületi táblai) hivatalokat a helytartótanácsiakkal együtt vizsgálva a legjellemzőbb, illetve legérdekesebb hivatalnoki pályákat rekonstruálni. Egyes kulcshivatalok betöltői, mint a személynök vagy a királyi jogügyigazgató külön elemzést érdemelnek.

A jómódú birtokos köznemesség hivatalviselésének másik, még fontosabb területe a vármegye. A Somogy megye 18. századi tisztújításai alapján felállított adatbázis elemzéséből az derül ki, hogy világosan kivehetők mind a káderhiány, mind a professzionális bizonyos jelei. Volt arra lehetőség, hogy a hivatali ranglétra alsó fokainak mellőzésével egyes magasabb presztízsű családok sarjai eleve főszolgabíróként kezdjék pályafutásukat, míg ez a hivatal sok alacsonyabb státusú hivatalviselő számára már elérhetetlennek bizonyult. Azonban világos, hogy a valóban rátermett nemesek előtt nem álltak ilyen gátak: ők a vármegyei apparátus csúcsáig is emelkedhettek. A megyei köznemesség legfelső rétegeiben sok család tagjai egyáltalán nem is aspiráltak már a vármegyei hivatalokra Somogyban – kivéve esetleg az első alispán pozícióját. Ők gyakran kerültek a fent említett országos hatáskörű kormányzésekbe, regionális vagy országos bírósá-

12 *Cserpes Tünde–Szijártó M. István*: Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században. Századok 144. (2010) 1225–1261.

13 *Horváth Gyula Csaba*: A 18. századi magyar főméltóságok családi kapcsolati hálózata. Kút 9. (2010) 1. sz. 44–62.

14 *Papp Gábor*: A Helytartótanács köznemesi tanácsosai (1723–1783). Az első eredmények. Előadás a Diaeta munkacsoport (ELTE BTK) konferenciáján 2006. április 22-én a Collegium Budapestben. <http://szijarto.web.elte.hu/PG.html>. (Utolsó letöltés: 2012. jan. 12.)

gokra, mint ahogyan ezek a pozíciók jelentették a legsikeresebb somogyi vármegyei karriernek csúcsát is.¹⁵

Speciális szempontok alapján létrehozott csoportok kollektív profiljának megrajzolása is kívánatosnak tűnik. Ilyenként jelölhetjük meg például a koronázási szertartások részeként „lovaggá ütött”, úgynevezett aransarkantyús vitézek csoportját, illetve – egész más szempontokat alkalmazva – az 1790-ben a poroszok felé tapogatózó radikális rendi ellenzéki vezetőket. Vajon milyen utak vezettek ezen csoportokba? Általában azt mondhatjuk tehát, hogy úgy tűnik, hogy az intézménytörténet és a társadalomtörténet összekapcsolása, a prozopográfiai vizsgálatok kiegészítése egyes karrierutak beható feltárásával és kielemezésével a 18. századi magyar rendiség és a politikai elit kutatásának sokat ígérő irány lehet – ahogy ezt az utóbbi években megjelent szakirodalomból is láthattuk. Mindenképpen ilyennek érzem a mikrotörténelmi megközelítést és a generatív modell alkalmazását is. Ezekre a 18. századi országgyűlés döntéshozatali eljárásainak története kínál példának okáért lehetőséget.

Mikrotörténelem és generatív modell

A diéta története olyan rugalmas intézményi struktúrát tár elénk, amely alkalmas volt arra, hogy megőrizze a változó politikai erőviszonyok mindenkori lenyomatát. Ha a legfontosabb szervezeti-intézményi kérdést nézzük, az országgyűlés döntéshozatali eljárásait, akkor kiderül: a 18. századi diétán lehetőleg konszenzusra törekedtek, ezért a többségi határozathozatalt szinte teljesen mellőzték. Egy átmeneti időszakot kivéve fejenként igen ritkán szavaztak, közfelkiáltással már többször, általában azonban mindössze a vitában megnyilvánuló többség alapján döntöttek. A formák nagy változatossága mögött az a szabály sejlik fel, hogy a *pars sanior et potior* véleménye legyen irányadó. Ennek szerepében a század elején még a mágnásokat találtuk, de a század derekától fokozatosan a vármegyei követek vették át tőlük „a józanabb és előkelőbb rész” szerepét.¹⁶

A mikrotörténelem gondolkodásmódját évtizedekkel megelőző norvég antropológus, Fredrik Barth arra hívja fel a figyelmet, hogy nem szabad a megfigyelt viselkedések kisebbségét mint kivételeket elhanyagolni a többség kedvéért, mert ezek jelentősége nem kisebb (ha például egy úgynevezett generatív modellt akarunk felállítani, amely a megfigyelt jelenség egy sajátos barthi modellje): a teljes jelenséget annak minden megjelenési formájában „az oksági láncok egyetlen skáláján kell értelmeznünk”.¹⁷ Ha megszívleljük Fredrik Barth figyelmezteté-

15 Szijártó M. István: Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk. Hermann István–Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai – A veszprémi egyházmegye múltjából) 445–466.

16 Szijártó M. I.: A diéta i. m. (1. jz.) 281–319.

17 Barth elméletét összefoglalja: Paul-André Rosenthal: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. In: Társadalomtörténet másképp. A francia társadalom-

sét, és azt a 18. századi diétai határozathozatalokra alkalmazzuk, akkor a szavazás tekintetében rendkívüli 1728–1729. évi diéta esetét nem tolhatjuk félre mint egyetlen kivételt, hanem integrálnunk kell az átfogó magyarázatba. Ekkor történt a legtöbb fejenkénti szavazás. Néha a felső- és az alsótáblai szavazatokat egyenesen összeadták, és így állapították meg a többséget. Ennek háttérében pedig minden bizonnyal az áll, hogy ekkor nem volt nyilvánvaló, mely csoport is a *pars sanior et potior*: a mágnások dominanciája már nem, a vármegyei követeké még nem volt nyilvánvaló. Ez a helyzet szinte kiált egy alapos, de jól lehatárolt vizsgálatért, egy mélyfúrásért, a mikrotörténelem megközelítésmódjának alkalmazásáért.

A mikrotörténelmi vizsgálatnak az a célja, hogy „nagy”¹⁸ történelmi kérdésekre mikroszkopikus vizsgálatokkal keresse a választ. Ezért – jóllehet igaz az, hogy csak a kivételesen gazdag források teszik lehetővé a mikrovizsgálatot – nem lehet egyszerűen a forrásadottságokra bízni azt, hogy eldöntsék: hol kell mikrotörténelmi elemzést végezni. Erre ott kell kísérletet tenni, ahol jó esély van arra, hogy a mélyfúrás eredményeként a nagy történelmi kérdésekre adott választ hozhatja a felszínre a kutató. Amikor James Shapiro egy esztendő választott ki, hogy ezen keresztül mutassa be Shakespeare életét és korát, azért esett választása az 1599. évre, mert ekkor (a Globe Színház létrehozásának esztendőjében) lett a tehetséges költőből és drámaíróból a világirodalom egyik legnagyobb alkotója, aki befejezte az *V. Henriket*, megírta az *Ahogy tetsziket*, a *Julius Caesart* és a *Hamletet*.¹⁹ A 18. századi magyar országgyűlés intézménytörténete, különösen pedig a határozathozatalok története mintegy rámutat az 1728–1729. évi diétára mint a mikrotörténelmi vizsgálat sokat ígérő *locus*ára. Ezt érdemes leszögezni akkor is, ha kiaknázására csak később kerülhet sor.

Az imént említettem a barthi generatív modelt. Érdekes lehetőségnek tűnik megpróbálkozni a politikai cselekvések generatív modelljének felvázolásával a 18. századi rendi politika rendszerén belül. Köztudomású, hogy szemben például a jelen forrásaival, amikor szinte minden egyes parlamenti szavazásról pontos lista áll rendelkezésre, a 18. századi diétán igencsak ritkán kapcsolható az egyes személyekhez egy-egy konkrét politikai állásfoglalás. Érdemes azonban felkutatni a kivételes eseteket, s ezekből kiindulva megpróbálni feltárni ezen politikai állásfoglalások háttérét, hogy megkísérelhessünk egy olyan gondolati modellt felépíteni, amely képes a ténylegesen megfigyelt jelenségeket előállítani, „generálni”. Fredrik Barthnál az a generatív modell felállításának kulcsmozzanata, hogy a kutató azonosítsa azt az értéket, amely mozgatja a vizsgált cselekvőket. Tehát az remélhető, hogy egy ilyen modelltől jobban megérthetjük a 18. századi rendi politikázás cselekvőinek preferenciáit, és nemcsak általában, hanem a kar-

történet új útjai a kilencvenes években. Szerk., bev. Czoch Gábor–Sonkoly Gábor. Csokonai, Debrecen, é. n. 69–87. (Az idézet helye: 79.)

18 Nyilvánvaló, hogy kulturálisan meghatározott, hogy egy adott korszak történelmi diskurzusában mi minősül „nagy” történelmi kérdésnek, erre nem adható általános meghatározás.

19 *James Shapiro*: 1599. A Year in the Life of William Shakespeare. Faber and Faber, London, 2005. XV., XXI.

rierjük eltérő szakaszaiban érvényesülő más és más mozgatórugók természetét is. (Vajon a készpénzbevétel növelésére törekedtek vagy a vagyon felhalmozására? Presztízsük vagy hatalmuk növelésére, esetleg a család hosszú távú felemelésére?)

Bourdieu-nek a tőkéről és mezőkről szóló elméletében az, amit az aktorok egy csoportja értéknek tart, egy mezőt hoz létre, ahol sajátos játékszabályok érvényesülnek. Talán meg lehetne próbálkozni a generatív modell felvázolása után a rendi politikát esetleg több elkülönülő mező együtteseként is leírni. Vajon az alkotmányos értékek milyen fontossága állapítható majd meg az ilyesfajta vizsgálatok elvégzése után? Sir Lewis Namier nagy hatású munkájában az egyéni érdekek által mozgatót, a személyi kapcsolatokra épülő politikai rendszert, a patronázs és a korrupció világát vázolta fel Angliában a 18. század derekáról írva.²⁰ Jeremy Black azonban rámutat, hogy Namier nem a szabályt, hanem a kivételt vette górcső alá: a szakirodalom jelenleg abban ért inkább egyet, hogy a 18. századi angol politikát többnyire az éles elvi ellentétek jellemezték (a katolikus restauráció hívei és ellenfelei, a jakobiták és a whigek, a francia forradalommal szimpatizálók és annak ellenségei közt) – csak a viszonylag rövid politikai szélcsendben vezérelték az embereket pusztán önérdelkeik és személyes kapcsolataik, és Namier éppen ezzel az időszakkal foglalkozott.²¹ Vajon mit mutatnának a Barth vagy Bourdieu nyomán végzett, a 18. századi magyar politikára vonatkozó vizsgálatok ezen a téren? Egy namieri kép bontakozna ki előttünk, vagy hosszabb időtávban Black igazsága domborodna ki?

Bourdieu említésével azonban lényegében már át is léptünk egy másik megközelítés területére. A 18. századi rendiség vizsgálatában nemcsak a társadalomtörténeti vagy mikrotörténelmi megközelítés hozhat eredményeket. A diétai politizálás intézményi és társadalmi jellegű strukturális behatároltságának vizsgálata, illetve ezen struktúráknak – braudeli fogalommal „hosszú időtartam” alatt történő – lassú módosulásának kutatása után lehetségesnek, sőt kívánatosnak tűnik a 18. századi magyar rendiség kutatásában a kultúrtörténeti megközelítésmódokat érvényesíteni. De mit is nevezhetünk kultúrtörténeti megközelítésnek a mai történetírásban?

A politika kultúrtörténete

A kultúrtörténet fogalma alatt összefoglalható sokféle irányzat egy alapvető újítással jelentkezett az 1970-es években: a történetírásnak arra kell összpontosítania, hogy a történeti cselekvő miként élte meg az életét, illetve miként értelmezte azt. A megélt élmény és a kortársi reprezentációk kutatása tartoznak tehát a

20 *Sir Lewis Namier: The Structure of Politics at the Accession of George III.* 2. ed. Macmillan, London, 1957.

21 *Jeremy Black: The Politics of Britain, 1688–1800.* Manchester University Press, Manchester–New York, 1993. (New frontiers in history) 92–93.

kultúrtörténet-írás kötelező elemei közé.²² (Emellett a hermeneutikai ihletettséggű kultúrtörténeti megközelítéseket az okok keresése helyett a jelentés keresése jellemzi.) Mindennek hatására a nemzetközi történetírás átalakult az elmúlt négy évtizedben. Fókuszpontjának eltolódása egy olyan – tulajdonképpen szándékolatlan – következményt vont maga után, amellyel kapcsolatban egyre többen és egyre gyakrabban adnak hangot ellenérzésüknek. A kultúrtörténet összefoglaló címkéje alatt szereplő sokféle irányzat képviselői ugyanis tipikusan elhanyagolták az állam és különösen a politika kutatását. A naptáráktól az impotenciáig már mindennek megírták a kultúrtörténetét,²³ de a hatalom vizsgálata a kultúrtörténészek körében még mindig nem élvez megkülönböztetett figyelmet. Talán ideje változtatni ezen.²⁴

Sem a társadalomtörténeti felfogás, amely a történetírás avantgárd irányzata volt az *Annales* 1929. évi indulásától kezdődően a múlt század közepső harmadában, sem a kultúrtörténeti megközelítés (amely alatt a 20. század utolsó évtizedeinek minden új irányzatát értem a mentalitástörténettől a történeti antropológián keresztül az *Alltagsgeschichte*ig és a *new cultural history*ig) nem az általános történelem valamely részdiszciplínájának tekintette magát (mint amely nem az egész történelemmel foglalkozna, csak a társadalom vagy a kultúra történetével), hanem mindkettő teljes történelem kívánt lenni, a múlt teljességével akart foglalkozni – csak éppen valamely más nézőpontot elfoglalva. Ezért a kultúrtörténeti felfogások képviselői sem hanyagolhatják el a politika, az állam, illetve a hatalomért folytatott harc színtereinek vizsgálatát, ezeket is kutatásuk homlokterébe kell helyezniük. Szükségesnek látszik a váltás a kultúra hatalmának hangsúlyozásáról a hatalom kultúrtörténetének vizsgálatára. A 18. századi magyar politikai élet vizsgálatában pedig egyértelműen a vármegye és a diéta történetének kell a középpontban állnia, és nem is az egyiknek e kettő közül, hanem mindkettőnek egyszerre: mondhatni a 18. század történésze úgy „szeresse”

22 Hiszen legegyszerűbben azt tekinthetjük kulturálisnak, ami „emberek által kitalált és elképzelt”. (Alan Macfarlane: *Levelek Lilynek. A világ működéséről*. Európa, Bp., 2009. 33. Komáromy Rudolf ford.)

23 Peter Burke: *What is Cultural History?* 2. ed. Polity Press, Cambridge, 2008. 131.

24 Voksomat nem általában a politikátörténet prioritása mellett szeretném letenni. Szükségesnek látom a félreértések elkerülése végett ezt hangsúlyozni, hiszen jelen van egy attitűd, amely az ilyesfajta gondolatokban saját magatartása visszaigazolását látja, azokét, akiket a történetírás száz év előtti elméleti és módszertani pozíciójából nem mozdította ki sem a társadalomtörténet, sem később a kultúrtörténet kihívása. Én emellett érvelnék, hogy a rendiség kutatásában a hagyományos (politika-) történeti, illetve a társadalomtörténeti megközelítésű elemzések mellett a kultúrtörténet módszereivel is meg kell próbálkozni, illetve hogy az állam, a politika és a hatalom problematikájának a kultúrtörténeten belül kellene kitüntetett helyzetbe kerülnie. Csak példaként említeném az ilyesfajta elemzésekre az egyik első klasszikus munkát (*Keith Michael Baker: Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.), egy éppen az országgyűlési politizálással foglalkozó kötetet (*Politische Redekultur in der Vormoderne. Die Oratorik europäischer Parlamente in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. Jörg Feuchter–Johannes Helmrrath. Campus, Frankfurt am Main, 2008.), illetve egy részint módszertani írásokat, részint esettanulmányokat tartalmazó kötetet (*Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?* Hrsg. Barbara Stollberg-Rilinger. Duncker&Humblot, Berlin, 2005.)

a diétát, hogy „nem feledheti” közben a vármegyét. (Ezen „hüvelykujj-szabály” alól természetesen kivételt jelent a Rákóczi-szabadságharc időszaka és az úgynevezett „felvilágosult abszolútizmus” negyedszázada.) A rendszeres országgyűlések időszakában ezekre koncentráldott a kortársak figyelme, és ezt érdemes a történészeknek is követnie. Miután tehát a 18. századi rendiség vizsgálatában a diéta intézménytörténete a *bene possessionatus* nemesség felemelkedésének társadalomtörténeti folyamatára irányította figyelmünket, és miután a rendiség történetének bizonyos szegmenseit a társadalomtörténet módszertana alapján vetjük többféle vizsgálat alá, a magyar országgyűlés 18. századi kultúrtörténetének megírása lesz a feladat. De vajon milyen konkrét problémák tekintetében várható előrelépés, ha ezen az úton indulunk el?

Itt és most, mintegy első közelítésben mindössze arra szorítkoznék, hogy a kultúrtörténeti irányzatok által szokásosan megidézett elméleteket és az utóbbi évtizedek elméleti-történetfilozófiai vitáit, a *linguistic turn* bizonyos javaslatait, vagyis a kultúrtörténeti megközelítés által felvetett bizonyos gondolatokat a diéta történetére alkalmazzam.²⁵ Ezek gyümölcsöző vagy éppen terméketlen voltát csak a gyakorlat, a konkrét kutatások fogják végérvényesen eldönteni. Felvetésük azonban a történetírás nemzetközi tendenciáit tekintve mindenképpen indokoltnak tűnik. Az alábbiakban erre a 18. századi magyar politika, különösen az országgyűlés történetének példáján tesztek kísérletet.

A „nyelvi fordulat” vitáiban nyilvánvalóvá és általánosan elfogadottá vált, hogy a történész objektivitása illúzió. Jobb ezért, ha a történészek preferenciáikat nyíltan elő tárják. Egyértelmű, hogy a (történetírás) tárgyainak nem inherens tulajdonsága a fontosság, azt mindig kívülről kapja meg. Az alkotmányosság kiemelt fontosságú, mikor és miért? Hans-Georg Gadamer rámutat, hogy az előítéletet a kutatás előfeltételének tekinthetjük, amely nélkül az el sem indulhatna. Kérdéseink nem abszolútak, hanem történetiek, a jelen és a múlt horizontja egymás nélkül nem is létezik.

Ebben az irányban Bourdieu még egy lépést tesz, amikor azt mondja, hogy nemcsak az a pozíció relativizálja a megfigyelést, amelyet a kutató térben és időben elfoglal, hanem már maga az is torzító hatású, hogy valamit egyáltalán megfigyelés tárgyává teszünk: maga a tudományos racionalitás is történeti képződmény. A történészek tudatos ellenőrzés alatt kell tartania viszonyát saját tárgyához. Tehát az sem jelentőség nélkül való, hogy magam mint a 18. századi „alkotmányos rendiség” kutatója a kései Kádár-korszakban szocializálódtam, ebből a léhelyzetből következően számomra a központi probléma a demokrácia és az alkotmányosság deficitje volt, és ez történészi témaválasztásomra is meghatározó befolyást gyakorolt. A 18. századi magyar rendeket vizsgálva a demokratikus hagyományokat, az alkotmányos formákat és a politikai participációt ke-

25 Bourdieu, Cassirer, Dewey, Foucault és Simmel egyes gondolatait Ute Daniel kiváló kézikönyve nyomán idézem: *Ute Daniel: Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. 4. Aufl. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. passim. Amennyiben a 18. század kutatója a felvetett megközelítések bármelyikét alkalmazni kívánja, természetesen vissza kell nyúlnia a forráshoz, az említett gondolkodók saját munkáihoz. Itt mindössze az ötletek felvetésére szorítkozhatom.

resem ma is, pedig a 21. század Magyarországon már nem ezek jelentik az aktuális központi problémákat – ami kutatásomat kétségkívül némileg idejétműlttá teszi.

A saját magam számára a 18. századi diéta intézménytörténetére irányuló, korábban elvégzett vizsgálatban utólag már azt látom a legfontosabbnak, hogy rámutatott a majdan elvégzendő mikrotörténelmi vizsgálódás pontos helyére. Az 1728–1729. évi országgyűlés egyetlen napjának mikrotörténelme nemcsak sűrített formában adhatja át az olvasónak a 18. századi rendi politizálással kapcsolatos ismereteket, hanem arra is alkalmas lehet, hogy ennek alapján megértsük az „alkotmányos rendiség” születését, a 18. századi magyar rendiség eme központi strukturális jellegű változását. A mikrotörténelem a 18. század diétái közül ez az országgyűlés kecsegteti a leginkább azzal a reménnyel, hogy a magyar rendiség hosszú távú fejlődésére vonatkozó „nagy” kérdésre az itt elvégzett mikrovizsgálat során lelheti meg a választ.

Ez a diéta ugyanis nemcsak a felső- és az alsótábla viszonyát tekintve volt fordulópont, nemcsak az arisztokrácia *pars sanior* volta kérdőjeleződött ekkor meg, nemcsak a *bene possessionati* hatalomátvételének hosszú folyamata vette kezdetét ekkor, hanem 1728–1729-hez köthetjük a „konfesszionális rendiség” és az „alkotmányos rendiség” tendenciái közötti váltást is.²⁶ A 18. század elejének diétáit a felekezeti ellentétek jellemezték. A rendeket ezek jobban megosztották, mint ahogy a III. Károlyal szemben közös érdekeik egyesítették volna őket. Szemben a 17. századi szokványos felállással, a vármegyei követek közül a protestánsok nemhogy az ellenzék „kemény magjának” szerepét nem játszották, de sokszor egyenesen az uralkodó (vagy Savoyai Jenő) támogatásáért folyamodtak a katolikus rendi többség ellen. A római katolikusok nagy felháborodására úgymond rendként szerveződtek (*status evangelicus*), arisztokratákkal és városi követekkel alkotva egy platformot. A felekezeti ellentétek az 1728–1729. évi diétán hágtak tetőfokukra. Amikor ezután a rendek elfogadták, hogy a diéta nem tárgyalhatja a vallási kérdést, és ennek rendezését a királynak engedték át, ez nemcsak a rendiség pozícióinak komoly gyengülését jelentette. Paradox módon a megosztó vallási ellentéteknek a diéta napirendjéről való lekerülésével megnyílt az út a rendi politizálás átstrukturálódása előtt.

A század derekának diétáin a központi kérdés már a rendi kiváltságvédelem és az éves hadiadó emelése volt. Ezekben a kérdésekben katolikusok és protestánsok közös érdekeik alapján képesek voltak együttműködni, rendi egységfrontot alkotni a király ellen. (Ezt a helyzetet írja le a rendi dualizmus modellje, illetve annak a rendi tényezők megosztottságát is figyelembe vevő finomított

26 Ezen a ponton meg kell jegyezmem, hogy a két tendencia közül magam az alkotmányos rendiség tendenciáját szeretném vizsgálni, a konfesszionális rendiség kategóriáját pedig a korábbi helyzetre alkalmazom, annak legjellemzőbb sajátosságát kiemelve. Érdemi vizsgálatára azonban nem fogok sort keríteni, és talán érthető is: a konfesszionalizmus a 16. és döntően 17. század jelensége Magyarországon, a felekezeti szerveződés a rendi politizálást elsősorban ebben az időszakban determinálta. Ami a 18. század első évtizedeit illeti, jelenléte már gyengülő intenzitással észlelhető.

változata. A rendi ellenzék vezetésében egyébiránt a bevett történeti felfogással szemben a katolikusok voltak többségben.)²⁷ Amikor 1790-ben ismét a diéta napirendjére került a felekezeti problematika, nemcsak az derült ki, hogy az ellentétek ebben a kérdésben továbbra is igen élesek, de az is, hogy a közjogi-alkotmányos kérdések mellett ennek jelentősége már csak másodlagos a rendek számára. Az „alkotmányos rendiség” tendenciája eddigre megizmosodott, és a rendi együttműködést nem veszélyeztették már a felekezeti ellentétek. Készen állt az a politikai struktúra, amely később a reformkort jellemezte.

A rendi dualizmus a 18. századi Magyarországon politikai anakronizmus volt az *ancien régime* Európájában, mert a diétán és a vármegyeegyűléseken a politikai participáció szokatlanul magas, a kontinentális Európában szinte példátlan szintje valósult meg, amit mindenképpen haladó hagyományként lehetne tiszteletben tartanunk. Kérdés azonban, hogy az alkotmányosság mennyire volt lényegi jellemzője a rendi intézményeknek. Fontos ugyanis, hogy a történeti kutatás tárgyát ne „adottnak” tekintsük, hanem – Dewey kifejezésével élve – olyan „vett dolognak”, amelyet a kutató maga alkotott meg. Történészek nélkül nem lennének alkotmányos formák a 18. századi magyar forrásokban. Éppen a „konfesszionális rendiségről” az „alkotmányos rendiségre” történő váltás mutat arra példát, hogy a politikai tartalom képes volt a politikai formák, az intézmények felszíni változatlanlansága mellett drasztikusan megváltozni, szinte teljesen kicserélődni. Vagyis a rendi képviselői intézményeknek feltehetően nem indokolt minden körülmények között eleve a pártját fogni, csak azért, mert az alkotmányosság princípiumát képviselik a politikában.

Másfelől azt is látnunk kell, hogy az alkotmányosság irányába való elmozdulással a politikai mező polarizációja is együtt járt: a konfliktusok kieleződése, a kompromisszumkészség érezhető lecsökkenése. Ez a Habsburgokkal való fegyveres konfliktus felé terelte a magyar politikai elitet, míg a korábbi felállás éppen egy másik fegyveres konfliktust követően képes volt egy tartós és működőképes megegyezés kimunkálására. Harmadrészt pedig azt is világosan kell látni, hogy a történész értékítéletei ebben a kérdésben sem lehetnek egyértelműek: az alkotmányosság (az „alkotmányos rendiség”) pártját fogva az abszolutizmus (a Habsburgok „felvilágosult abszolutizmusa”) ellenében látnia kell, hogy ennek a sajátos „alkotmányosságnak” nem volt demokratikus tartalma, és a Habsburg-kormányzat – például parasztpolitikájával és a vallási türelem kérdésében – az ország lakosságának túlnyomó többsége számára kedvező változásokat kezdeményezett.

Ugyanakkor egyértelmű, hogy a történetírás diskurzus, és a történésznek érdemes sarkított állítások megfogalmazására törekednie. Magam ennél fogva az alkotmányos elemeket és a politikai participációt hangsúlyozom a magyar rendi-

27 Szijártó M. István: A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben. In: Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon – különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740). Szerk. Gózsy Zoltán–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár. Pécsi Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2009. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis) 87–102.

ség történetéből, és nem is törekszem arra, hogy teljesen kiegyensúlyozott beszámolót nyújtsak, amely kitér egyfelől a nemzeti problematikára, másfelől pedig ítéletet mond a magyar nemesség fölött a társadalmi igazságosság szempontjából. Ezt megtették már elegen.

Georg Simmel egész gondolkodásának kulcsfogalma a kölcsönhatás, Pierre Bourdieu a valóságban nem szubsztanciákat lát, hanem viszonylatokat, Cassirer szerint pedig a tudománynak olyan fogalmakat kell használnia, amelyek nem izolált dolgokra, hanem relációkra vonatkoznak. Ezek a gondolatok egymással nagyfokú rokonságot mutatnak, és alkalmazásukkal is érdemes megpróbálkoznunk. A 18. századi magyar rendiséget tekintve például ténylegesen előre tudtunk lépni az elemzésben akkor, amikor túlhaladtunk a királyt és a rendeket egymással szembeállító rendi dualizmus modelljén, és – 19. századi fogalommal – a diétai „viszonyos érintkezés”, a *tractatus diaetalis* folyamatát elemezve (példának okáért) a magyar rendiség belső megosztottságát is figyelembe vettük. A társadalomtörténet prozopográfiai vizsgálatai jó kiindulópontot biztosítanak ahhoz, hogy a 18. századi magyarországi politikai elit társadalmát hálózatosan képzeljük el. Innen könnyebb lesz azután továbblépni a kölcsönhatások, viszonylatok és relációk elemzése felé, a társadalmat hálózatként felfogva tegyük vizsgálat tárgyává.²⁸ Csak ha a rendiséget – Simmelt követve – állapot helyett folyamatnak tekintjük, nyílik meg a lehetőség arra, hogy megpillantsuk a váltást a „konfesszionális rendiségről” az „alkotmányos rendiségre”.

Mindazon történeti felfogásoknak, amelyeket a kultúrtörténet összefoglaló terminusa alá foglalhatunk, az a legjellemzőbb vonása, hogy elképzelhetetlennek tartják a történeti reprezentáció megalkotását anélkül, hogy figyelembe vegyék maguknak a történeti cselekvőknek a saját világeszlelését és az általuk alkotott képzeteket. Bár a mai történészeknek 20–21. századi értékeik és preferenciáik vannak, nem tekinthetnek el attól, hogy a 18. század történeti cselekvőinek percepcióit és reprezentációit is tekintetbe vegyék. Erre alkalmas például a szimbolikus politika vizsgálata. Úgy vélem, nem a történésznek kell kitalálnia, hogy mely konkrét szimbólumok strukturálták a korban a szimbolikus teret, nem neki kell kiválasztani néhány elemzendő szimbólumot, hanem a kortársi értékrende(ke)t figyelembe véve kell szelektálnia. Feltétlenül kiválasztásra érdemesnek tűnik a 18. században a korona, a koronázás, a koronázási eskü egyfelől, illetve esetleg a század végi változások idején a magyar viselet és a magyar nyelv kérdése másfelől. Ezek elemzése feltárhatja a kortársak értelmezéseit saját világról, azt, hogyan látták ők saját világukat, milyen jelentéseket tulajdonítottak különféle dolgoknak és jelenségeknek. Bizonyos epizódok egyenesen történeti

28 A társadalom hálózatos felfogásához képest alternatív megoldásként kínálkozik a 18. századi társadalmat kommunikációk rendszereként felfogni. Ahogy Rákai Orsolya írja: „Társadalomnak a Niklas Luhmann-féle rendszerelmélet kiindulópontját elfogadva az emberi kommunikációk összességét (de csak e kommunikációkat) tekintettem, vagyis a társadalom ebben a dolgozatban kommunikációk rendszereit tekinti.” (*Rákai Orsolya: Az irodalomtudós tekintete. Az önálló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között.* Universitas, Bp., 2008. 9.)

antropológiai elemzés után kiáltanak, mint az például, hogy a koronázóvárosba érkező király üdvözlésére járulnak mások mellett a prímás és az érsekek is, majd egy szűk óra múltán már ők fogadják a királyt, aki megcsókolja gyűrűjüket. A magyar preláthusok, de különösen a prímás kettős (egyházi–közjogi) szerepét ki lehetne bontani ilyen mozzanatok alapos elemzéséből.

Végül mivel elsődlegesen a nyelv fejezi ki egy társadalom reflexióját önmagára, ha a reprezentációk érdekelnek minket, akkor elsősorban a nyelvi jelenségek vizsgálандók.²⁹ A történeti cselekvők saját tetteikről alkotott reprezentációinak vizsgálata a rendiség kutatásában mindenekelőtt a 18. századi politizálás önképének vizsgálatát jelenti. Clifford Geertzet követve úgy fogalmazhatunk, hogy az a fogalomrendszer, amelynek segítségével a 18. századi diéta résztvevői leírták a *tractatus diaetalist*, saját értelmezésük saját életükről.³⁰

A diskurzusok vizsgálatában a cambridge-i eszmetörténeti iskola³¹ vagy a Reinhart Koselleck nevével fémjelzett fogalomtörténet,³² illetve az ennél tágabb diskurzustörténet lehet iránymutató. A francia forradalom előzményeivel és hatásával foglalkozó kutatásokból³³ tudjuk, hogy már a kortársak arra mutattak rá, hogy a szavak használata politikai színezetet öltött, és ez kulturális küzdelemhez vezetett. Meg lehetne például próbálkozni a politikai nyelv fogalmának³⁴ alkalmazásával, amely arra a tételre épül, hogy az elmondhatók körét alapvetően behatárolja a rendelkezésünkre álló fogalmi rendszer, az egyes fogalmak szemantikai struktúrája, illetve azok szemantikai mátrixa.³⁵ Talán azonosítható lenne az

29 A nyelvet alkotó fogalmak megváltoztatása egyenesen a világ megváltoztatását jelenti, ahogy a szerkesztői előszóban olvashatjuk: *Political Innovation and Conceptual Change*. Ed. Terence Ball–James Farr–Russell L. Hanson. Cambridge University Press, Cambridge etc., 1989. (Ideas in Context) IX.

30 Vö. *Clifford Geertz*: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Szerk. Vári András. Akadémiai, Bp., 1988. (Kérdőjel) 13–61.

31 Ld. példának okáért *J. G. A. Pocock: The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press, Princeton–London, 1975.

32 Az irányzat klasszikus munkája: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprachen Deutschlands. I–VIII*. Hrsg. Otto Brunner–Werner Conze–Reinhard Koselleck. Klett–Cotta, Stuttgart, 1972–1997.

33 *Handbuch politischer-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680–1820*. Hrsg. Rolf Reichardt–Eberhard Schmitt. Hefte 1–20. Oldenbourg, München, 1985–2000.

34 A politikai nyelv fogalmához ld. Bene Sándor programadó tanulmányát (*Bene Sándor: Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása*. Budapesti Könyvszemle 19. [2007] 50–64.). A szerző a 16–17. század domináns politikai nyelveiként példának okáért az államrezon-felfogást, Justus Lipsius újszoicizmusát és a grotiusi természetjogi elképzeléseket említi (54–55.). Bene Sándor tanulmánya egyébként széles áttekintést ad a kora újkori politikai elmélet és gyakorlat (a „politikai hagyomány”) lehetséges eszmetörténeti megközelítéseiről a történeti kommunikációelmélettől az *intellectual history* irányzatán át a John Searle-féle beszédaktus-teóriáig. Az általa felvázolt kutatási program Mátyás király korától az 1760-as évek elejéig tartó időszakra vonatkozik (61.).

35 *Kovács Ákos András: Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. [Könyvismertetés] *Korall* 9. (2008) 34. sz. 116.

alkotmányos rendiség politikai nyelve, ha megvizsgáljuk azt a pontot, amelyen ez a felvilágosodásával került szembe: 1790-ben a diéta a protestánsok vallászsabadságát nem a tolerancia nevében (II. Józsefet követve), hanem az ország sarkalatos törvényei nevében követelte. Az 1790–1791. évi diéta vallásügyi vitáinak áttekintését ezért sokat ígérőnek tartom. Az „ősi alkotmány” vagy a „séreلمي politika” is ígéretes elemzési tárgyakká tűnnek. Vannak továbbá olyan sztenderd alkalmak a diétán, amikor bizonyos szereplők beszédeket mondanak. A megnyitóbeszéd vagy az egyéb ceremoniális célból elmondott beszédek évszázados összevetéséből nyílnak esetleg lehetőségek annak megállapítására, hogy a politika nyelve tekintetében milyen változások mentek végbe, milyen tendenciák érvényesültek.

Michel Foucault szerint a diskurzus megelőzi a nyelvi-fogalmi szintet, amennyiben definiálja azt a teret, ahol azután kijelentéseket lehet tenni a világról és önmagunkról. Szerinte ezért a diskurzus szabályait kell vizsgálnunk, a gyakorlatot, amely kiformálja azon tárgyakat, amelyekről a beszéd folyik. A 18. századi politika nyelveinek vagy diskurzusainak elemzése sokféle konkrét tárgy kapcsán lenne alkalmazható. Most csak egyet emelnék ki ezek közül: az időszemléletet. François Hartog a történetiség rendjeinek nevezi a múltra orientált és a jövőre orientált szemléletet, amelyek a felvilágosodás korában váltották egymást.³⁶ Ahogy Koselleck fogalmaz: a haladás megtapasztalásának hatására a „tapasztalás terét már nem ölelte körül a várakozás horizontja: a tapasztalati tér és a várakozási horizont határai szétváltak”.³⁷ Vajon a magyarországi rendi politikában megragadható-e e kettő, illetve igazolható-e, hogy ezek strukturálták a diskurzusokat? Megfogható-e egy új politikai nyelv létrejötte? A régi szabadság emlegetése, a hajdanvolt aranykor felemlégetése vajon mikor és mennyire volt (lett?) jellemző, és hogyan jelenik meg (miként van jelen?) az – esetleg saját magunk által épített – szebb jövő felé fordulás?

A 18–19. század fordulójának diétái vitáit továbbá lehet diszkurzív konfliktusként is értelmezni. Poór Jánostól tudjuk, hogy a 19. század elején a Habsburgok jogtudósai bebizonyították, hogy a magyar nemességet meg lehetne anélkül adóztatni, hogy ezzel a *Corpus Jurist* megsértenék, hiszen alkotmányos kötelességeit a honvédelem terén nem teljesíti.³⁸ Végül mégsem tettek erre kísérletet, ami azt jelenti, hogy elismerték a magyar rendek rivális jogértelmezését. Mondhatni a kezdeti jogászai csetepaték után nem vállalták a döntő ütközetet, és visszavonták csapataikat a diszkurzív csataterétről.³⁹

36 François Hartog: A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat. L'Harmattan, Bp., 2006. (Atelier füzetek).

37 Reinhart Koselleck: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Atlantisz, Bp., 2003. (Circus Maximus) 418.

38 Poór János: Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. Universitas, Bp., 2003. 232–233.

39 Egy további lehetőség lehetne Carl Schmitt nyomán a politikai (*das Politische*) avagy a politikum kategóriájának alkalmazása – ezt e helyt mindössze felvetem, mivel a nyelvi-diszkurzív alapú politikadefiníció eredetileg a modernitásra lett kidolgozva. Ehhez ld.: Szabó Márton: A diszkurzív politikatudomány alapjai. L'Harmattan, Bp., 2003. (Posztmodern politológiai)

Végül a paszkvillusok hagyományos, de különösen a 18. század második felében felvirágzó műfaja Mihail Bahtyin nyomdokaiban haladó elemzéseket tenne lehetővé. Ha az orosz kutató a paródiákban a karnevál amolyan irodalmi szekcióját látta, a művelt emberek bekapcsolódását a karnevál nagy folyamatába, akkor vajon a 18. század második felében elszaporodó gúnyos, gyakran trágár országgyűlési verzetekben nem lehet-e megpillantani a népi nevetéskultúra kései leszármazottját, amelynek lényege a lefokozás, a magasztos dolgok átfordítása anyagivá-testivé?⁴⁰

Struktúrák és gyakorlatok, megértés és magyarázat

Miután felvázoltuk azon kérdések rövid katalógusát, amelyeket egy kultúrtörténeti megközelítés az előtérbe állíthat, érdemes végiggondolnunk, hogy milyen viszonyban áll egymással a javasolt társadalomtörténeti, kultúrtörténeti és mikrotörténelmi megközelítésmód. Talán a majdani véggél, a mikrotörténelem felől érdemes kiindulni.

A mikrotörténelmet szokásos ugyan a kultúrtörténetiként leírt irányzatok egyikének tekintetni, de mivel nagyon erősen gyökerezik a társadalomtörténeti felfogásokban, helyzetét bizvást speciálisnak tarthatjuk a kultúrtörténeten belül. Nyilvánvalóvá teszi ezt az olasz mikrotörténelem belső megosztottsága a Carlo Ginzburg által képviselt kultúrtörténeti vonal és a Giovanni Levi és kollégái, tanítványai által vitt társadalomtörténeti vonal közt. Ahelyett, hogy ezért a mikrotörténelmet „fogyatékkal élőknek” tekintsük a kultúrtörténet által dominált korunkban, e kettősségből erényt is lehet kovácsolni: a mikrotörténelem (egy mikrovizsgálat keretében, amely általános történeti kérdések megválaszolására törekszik) képes lehet a társadalomtörténeti és a kultúrtörténeti jellegű megközelítések előnyeit egyesíteni.

Induljunk ki abból, hogy a mikrotörténelem már megismert definíciójának két eleméhez érdemes még egy harmadikat hozzátenni. A *microstoria*, mint közismert, nagy hangsúlyt fektet a történeti szereplők cselekvőként való megértésére, cselekvési szabadságuk hangsúlyozására – még ha az korlátozott racionalitás mellett érvényesül is.⁴¹ (Az olasz mikrotörténészeknek a geertzi ihletésű történe-

71–85. Le Goff ettől eltérő véleményéhez a politikumfogalom alkalmazásáról ld.: Gyáni Gábor: A történelmi esemény fogalma. Magyar Tudomány 172. (2011) 1325–1326. Vö. Was heißt Kulturgeschichte i. m. (24. jz.).

40 Mihail Bahtyin: François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Osiris, Bp., 2002. 29.

41 A mikrotörténelem gondolkodásmódja e tekintetben E. P. Thompson nyomdokain halad, aki már az 1960-as években nagy gondot fordított az *agency* hangsúlyozására. Ld. pl.: E. P. Thompson: Az angol munkásosztály születése. Osiris, Bp., 2007. 11. (A terminus a magyar fordításból nem ugrik ki, vö. E. P. Thompson: The Making of the English Working Class. Penguin, Harmondsworth, 1980. 12.) Van, aki az *agencyt* „történelmi ágencia”-ként magyarázza, én inkább

ti antropológiával szembeni ellenérzésük mögött szintén az áll, hogy amaz egy homogén kulturális univerzumot tételez fel, amely az egyetlen valódi aktor, és az egyének cselekedeteit vezérli és determinálja – ami pedig elfogadhatatlan a *microstoria* számára.)⁴² A mikrotörténelem definíciójának ezen harmadik eleme nem felesleges kiegészítés – enélkül a mikrotörténelem nem lenne az, ami. Ugyanis csak akkor van elméleti szempontból is létjogosultsága az egyedi emberi cselekvések mikroelemzésére építeni a történeti narratívát, ha másfelől azt is állítjuk, a struktúra (vagy a kontextus) nem determinál, hanem a cselekvések hozzák létre a struktúrákat.⁴³

Ha tehát mikrotörténeti vizsgálatot veszünk tervbe, kézenfekvő a történeti cselekvő szemszögéből nézni a dolgokat.⁴⁴ Kifejezetten ebből a szemszögéből szeretnék – Bourdieu fogalmait leegyszerűsítetten (és nyilvánvalóan eltorzítottan) használva – cselekvésről, gyakorlatokról és struktúrákról beszélni. (Pierre Bourdieu egy klasszikussá vált művében használja ezt a három fogalmat. Az objektív struktúrák⁴⁵ beépülnek az egyénekbe és létrehozzák a habitusokat,⁴⁶ „diszpozíciók tartós rendszerét”,⁴⁷ „tartósan bevésődött képességeket”,⁴⁸ amelyeken keresztül nem tudatos igazodás történik. A habitusok gyakorlatokat generálnak, amelyek „mindig hajlanak azoknak az objektív struktúráknak⁴⁹ az újratermelésére, amelyek őket magukat végső soron lehetővé tették”.⁵⁰ Az alábbiakban úgy veszem kölcsön Bourdieu-tól a struktúra és a gyakorlat fogalompárját, hogy

„történeti cselekvők”-ről, „cselekvő egyének”-ről beszélek. Az *agencyt* Gyáni Gábor napjaink történetírása mintegy központi analitikus fogalmának tartja, és kiemeli szerepét a mikrotörténelemben és a történeti antropológiában. (Gyáni G.: A történelmi esemény i. m. [39. jz.] 1328.)

42 *Giovanni Levi*: I pericoli di Geertzismo. *Quaderni Storici* 20. (1985) 269–277.

43 Mert egyébként – ahogy sokan gondolják – felesleges babrálás a részletekkel a mikroszkopikus történeti vizsgálat, és hiábavaló a nagy történeti kérdésekre ezekben keresgélni a választ: a nagy történeti folyamatok és a mélyben meghúzódó struktúrák determinálják amúgy is életünket. Ha viszont olyan képünk van a világról, amelyben az emberi cselekedetek építik és rombolják az aktuális struktúrákat, és ezért a megfelelő mértékben felelősséggel is tartoznak cselekedeteikért, akkor végső soron az egyetlen igazi történelem ezeknek a története. Ebben a perspektívában a mikrotörténelem nemcsak egy lehetséges megközelítés, hanem az adekvát történetírás.

44 Megjegyzem, úgy tűnik, hogy a társadalom hálózatos felfogását jól kiegészíti a cselekvő egyén középpontba helyezése.

45 „A környezet egy sajátos típusát jelentő struktúrák (például egy osztály helyzetére jellemző anyagi létfeltételek), amelyek empirikusan, a társadalmilag strukturált környezettel összefüggő szabályszerűségek formájában ragadhatók meg [...]” (*Pierre Bourdieu*: A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány. Napvilág, Bp., 2009. 208.)

46 „A habituson olyan tartós és átvihető hajlamok rendszerét értjük, amely, valamennyi múltbeli tapasztalatot beépítve, minden pillanatban mint észlelési, értékelési és cselekvési minta működik.” (Uo. 213.) „A habitus nem más, mint emberi természetté vált történelem [...]” (Uo. 215.) „A habitus nem más, mint az az immanens törvény, *lex insita*, amely az elsődleges nevelés folytán minden egyes cselekvő személyben megtalálható.” (Uo. 223.)

47 Uo. 208.

48 Uo. 209.

49 „Nyelv, gazdaság stb.” (Uo. 233.)

50 Uo. 209.

nemcsak a habitusét nem használom, de a másik kettőt is leegyszerűsíttem, azoknak tehát némileg más értelmezést adok. Céлом ugyanis nem egy új elmélet kidolgozása, hanem csak történelmi gyakorlatban használható eszközök „összebarkácsolása”.⁵¹

Nevezük tehát struktúrának a cselekvő egyén számára a cselekvés pillanatában megváltoztathatatlanul adott külső körülményeket. Ezek a struktúrák⁵² azonban nem kiindulópontjai, hanem eredményei a mikrotörténelmi kutatásnak. A mikrotörténelmesnek nem ezeket máshonnan átvéve és adottnak tekintve kell elkezdenie a konkrét esetben adódó egyéni mozgásterek vizsgálatát, hanem éppen az egyedi eset elemzése közben sejlenek fel számára a struktúrák körvonalai, és ennek végeztével lesznek ezek jól kivehetők, mint az egyén számára az adott pillanatban meg nem változtatható körülmények, adottságok.

Végül is a struktúra sem más, mint a korábbi cselekvések eredménye, hiszen minden egyedi cselekvés maga is építi, megerősíti, vagy éppenséggel rombolja a fennálló struktúrákat.⁵³ Ha a történelmi szereplőket kifejezetten cselekvőkként vesszük tekintetbe, akkor nem feledkezhetünk meg a cselekvéssel együtt járó felelősség kérdéséről. Hosszú távon tehát a cselekvők a struktúráért is felelősséget

51 Természetesen más megközelítések is elképzelhetők. Gyáni Gábor akadémiai székfoglalójában alaposan körbejárja történelmi esemény és struktúra viszonyának megjelenését a történelem elméletében, különös tekintettel Fernand Braudel, Reinhard Koselleck és William H. Sewell Jr. nézeteire. (*Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága. Történelmi Szemle* 53. [2011] 145–161.) Nyilvánvaló, hogy esemény és struktúra (illetve cselekvés és struktúra) nem csak egymással szembeállítva definiálhatók.

52 A struktúrán tartós objektív szerkezetet értünk. Én itt az objektivitására helyezem a hangsúlyt, amikor kikerülhetetlenségét hangsúlyozom, amikor a cselekvő egyént korlátozó strukturális kényszerekről beszélek. A struktúrák (ebben az értelemben) természetesen nem csak külsőek lehetnek. (Bourdieu szerint a habitus nem tudatosult, de annál inkább kényszerítő erővel képes közvetíteni egyfajta szabálykövetés igényét.) Természetesen struktúráról nagyon sok értelemben lehet beszélni, nem csak bourdieui értelemben vagy a cselekvő egyént korlátozó objektív kényszerek értelmében. Amikor – például – a diéta 18. századi intézménytörténetének vizsgálatakor feltárt struktúrákról beszélünk, akkor egy harmadik értelmezésről van szó, amely a hangsúlyt a képződmények tartósságára helyezi. Természetesen hosszú időperspektívában nyilvánvaló, hogy maguk a struktúrák is változnak (ahogyan azt Braudel oly plasztikusan bemutatta), ezért a mikrotörténelmi vizsgálatokat célszerű azon pontokra irányítani, amelyekben a struktúrák változását észleljük: a 18. századi magyar rendiség történetét vizsgálva például az 1728–1729. évi országgyűlésre.

53 A cselekvés úgy hozza létre a struktúrákat, ahogyan a szöveg a kontextust. Angelo Torre idézi Christian Jouhaud-t, aki 1986-ban az *Annales*-ban megjelentetett cikkében a kontextualizációs folyamatok elsődlegességét hangsúlyozta: „a kontextusok nem léteznek az ezeket létrehozó cselekvést megelőzően”. (*Angelo Torre: The Miracle of Asti and the Construction of a Religious Centre in the Early Modern Period. In: Topographien des Sakralen. Religion und Raumordnung in der Vormoderne. Hrsg. Susanne Rau–Gerd Schwerhoff. Dölling und Galitz, München, 2008. 134–155.*) A cselekvés ugyanakkor nemcsak létrehozza, hanem legitimálja is a struktúrákat – hívja fel a figyelmet Simona Cerutti. (*Simona Cerutti: Microhistory: Social Relations versus Cultural Models? In: Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building. Ed. Anna-Maija Castrén–Markku Lonkila–Matti Peltonen. SKS/Finnish Literature Society, Helsinki, 2004. 27.*)

viselnek, noha az rövid távon kétségkívül korlátozó adottságként jelenik meg a számukra.⁵⁴ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy nem minden cselekvés építi ugyanúgy a struktúrákat. Erre sokkal nagyobb esélyük van a tartósan ismétlődő cselekvéseknek, amelyeket Bourdieu terminusát kölcsönvéve gyakorlatoknak fogok nevezni. A gyakorlatok irányadóak a cselekvés, különösen a szokásszerű cselekvés számára. Nem merevek, mint a struktúrák, vagyis a történeti cselekvők képesek tőlük eltérni, képesek ezeket céljaiknak megfelelően ideiglenesen módosítani vagy akár tartósan megváltoztatni, ugyanakkor általában mégis inkább alkalmazkodnak hozzájuk a szokás tehetetlenségi erejének engedelmességgel. A cselekvés tartós mintázataiként azután a gyakorlatok döntő szerepet játszanak a struktúrák felépítésében.

Miután a diéta intézménytörténetének feltárásával az intézményi jellegű és bizonyos, a társadalomtörténeti fejlődés által kialakított struktúrák nagyjából feltárára kerültek, azt látom a soron következő feladatnak, hogy a struktúrákat kialakító gyakorlatokra koncentráljak, miáltal újabb társadalomtörténeti jellegű struktúrák azonosítása válhat lehetővé. Végül szeretnék olyan kultúrtörténeti megközelítésmódú elemzéseket elvégezni, amelyek közelebb hoznak minket ahhoz, miként élték meg a velük történeteket a történeti cselekvők, illetve ők maguk milyen jelentést tulajdonítottak mindannak, ami velük történt. (Mindezt egy majdani mikrotörténelmi kísérlet megalapozásának tekintem.) A kettőt a „megértés” és a „magyarázat” fogalmaival lehet a legjobban megközelíteni.

A kultúrtörténeti megközelítések többnyire elsősorban a *megértésre* helyezik a hangsúlyt, hermeneutikai ihletésűek. Szövegeket vizsgálnak, mert ezek az adott kor saját értelmezései önmagáról, ezeket kell értelmezni, hogy megérthessük a kort úgy, ahogy a benne élők megértették. Illetve hogy legalább közelítsünk ehhez. Ute Daniel viszont felhívja arra a figyelmet, hogy ezzel a megközelítésmóddal a történész ideális esetben is csak addig juthat el, ahol az általa vizsgált források készítője állt, azt ismerheti meg, hogy ő hogyan látta a világot. De nem szabad ezzel megelégednie, emellett törekednie kell arra is, hogy rendet vágjon a források sűrűjében, hogy többet tudjon meg az általa vizsgált források készítőinél. Vagyis történeti *magyarázatokat* is kell adnia, amelyek más nézőpontból közelítenek, a jelen szempontjait érvényesítik. Jóllehet a kultúrtörténeti megközelítések nívója ezek jelentkezésekor a megértés hangsúlyozása volt, a történeti cselekvők reprezentációinak, élményeinek vizsgálata, a kultúrtörténészek természetesen törekedtek magyarázatra is (és nem csak Ute Daniel tanácsát követve).

A magyarázat azonban már jóval régebb óta központi eleme a történészi narratíváknak, így erre törekedtek elsősorban a társadalomtudományos megközelítések is. Mi is fordulhatunk ezekhez, megpróbálhatjuk megmagyarázni a 18. századi politika eseményeit, felvázolni gyakorlatait és struktúráit. De önmagában a magyarázatra való törekvés sem lehet elegendő, hiszen ha csak az oksági

54 A struktúrák mindig hagynak mozgásteret a cselekvő részére, és ezt hagyományosan hangsúlyozza a mikrotörténelem. A magam részéről azonban végső soron magukért a struktúrákért is felelősnek tartom a történeti cselekvők összességét.

tényezők vizsgálatára összpontosítunk, akkor csak a struktúrák és a folyamatok kerülnek be érdeklődésünk terébe, és abból teljesen kívül rekednek az emberek, szándékaikkal és gondolataikkal. Magyarázatra és megértésre tehát egyaránt szükség van, és együtt van rájuk szükség.⁵⁵

Ráadásul a történeti magyarázatokkal is van valami baj: elég „olcsó” dolog egy történelmi esemény okára rámutatni. A papír mindent elbír. Mindennek sok oka van és volt, és e túldetermináltság miatt a történész tetszőlegesen kiválaszthat ezekből egyeseket, oksági láncba rendezheti és narratívájába illesztheti őket. Senki sem fogja visszaforgatni az idő kerekét, hogy rábizonyítsa: téved, ezek az okok önmagukban nem eredményezték volna a magyarázni kívánt okozatot. Vagyis a megértés mellett a magyarázat is sánta: társítani kell őket egymáshoz, hogy kipótolhassák egymás hiányosságait. A mikrotörténelem kettőssége itt válhat hasznunkra: fél lábbal a társadalomtörténetben, fél lábbal a kultúrtörténetben állva jó lehetőségeket biztosít a magyarázatok és a megértés ötvözésére. Megélt élmény, jelentés és strukturális magyarázat egységét egy mikrotörténelmi mozaik-narratíva adhatja talán meg a legjobban.

Hogyan járjon tehát el a 18. századi politikai élet iránt érdeklődő történész? Az intézménytörténeti megalapozás után a 18. századi politikai élet gyakorlatainak vizsgálata, illetve az ezekhez kapcsolódó reprezentációk elemzése lehet a következő lépés. Ebben felhasználhatjuk mind a társadalomtörténelemszempontokat, mind a kultúrtörténelemszempontokat megközelítését és módszertanát. (Vagyis talán nemcsak a majdani mikrotörténelmi vizsgálat keretei közt lehet összehozni ezeket a megközelítéseket, hanem remélhetőleg egymás mellé lehet helyezni az ezek szellemében elvégzett vizsgálatok eredményét is a kutatás egy korábbi fázisában is.) Milyen elvi struktúrája lenne egy ilyen vizsgálatnak?

Ha legelőször is a múltat kaotikusnak ábrázoljuk, amilyen az véleményem szerint ténylegesen (ahogyan a jelen is eredendően egy káosz), és a múltban élt embereket szintén „kaotikus”, azaz következtelen és ellentmondásos figurákként ábrázoljuk az „életrajzi illúzió”-tól, az „egyéniség” retrospektív koherenciájától mentesen,⁵⁶ utána második lépésben a történelmi kor, a kortársak rendjét (bár itt pontosabb lenne többes számot használni: rendjeit) erőszakolhatjuk rá a dolgokra, a megértésre törekedve, feltárva azt, hogy a történeti cselekvők miképpen élték meg saját életüket, illetve milyen reprezentációkat alkottak erről. Amíg magunkat ideiglenesen erre korlátozzuk a források interpretációjában, addig nem akarunk többet, mást megtudni a múlttól, mint amennyit a forrás szerzője tudott – és természetesen egészen annyit valójában sohasem fogunk megtudni. A történeti vizsgálat harmadik szakaszában azonban rá kell térni a történeti magyarázatokra. (A többes számnak itt még nagyobb a jelentősége.) A magyarázó fejezetekben utólagos értelmezés történik: a történész kibontja az anyagból azokat a struktúrákat, amelyek nélküle nem léteznének, feltárja azokat

55 *Daniel, U.*: i. m. (25. jz.) 406–407.

56 *Pierre Bourdieu*: Az életrajzi illúzió. In: *Uő*: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés értelméről. Napvilág, Bp., 2002. 68–76.

az összefüggéseket, melyeket maga hoz létre, értelmet ad a múltnak. Kulcsfontosságúnak tartom, hogy ne csak egy magyarázatot adjon a történész, hanem mindig egyszerre többet, hogy önkényességük ezáltal napnál világosabb legyen. (Hiszen ha egy magyarázattal bocsátja el a történész olvasóját, az még azt hihetné, hogy kezébe kapta az igazságot.)⁵⁷

De nem azt a megoldást szeretném választani, hogy a már elvégzett (és teljesen hagyományos szemléletű) intézménytörténeti elemzést követően előbb a társadalomtörténet megközelítésmódját alkalmazom, majd a korszerűbb kultúrtörténeti jellegű felfogásokhoz fordulok, amivel tulajdonképpen a történetírás útját járnám végig, hanem – mellőzve ezáltal az értékítéleteket – a társadalomtörténeti és kultúrtörténeti megközelítéseket komplementerként felfogva felváltva alkalmazom a diéta és a politikai elit bemutatásában. Nem gondolom ugyanis, hogy az egyik jobb lenne, mint a másik: egy konkrét kérdés vizsgálatában más lehet az egyik alkalmazásával megtudni, mintha a másikhoz fordulnánk. Igaz ugyan, hogy a hagyományos tudományos történetírás dominanciáját követően az *Annales* által képviselt felfogás alapvetően újat tudott hozni, illetve amikor a csökkenő hozadék törvénye a társadalomtudományos történelem esetében is érvényesülni kezdett, akkor az újabb kultúrtörténeti felfogások hatékonysága kiemelkedőnek látszott, de egy új kutatási téma esetében mindhárom megközelítésnek megvan a saját relevanciája, érdemes mindhármát alkalmazni.⁵⁸

Mivel pedig a történelem az aktuális jelen és a múlt kapcsolatát vizsgáló intézményesült diskurzus, a jelen, konkrétan a 21. század eleji nyugati kultúra értékhangsúlyait érvényesíti kérdéseiben. Vagyis a megértésre törekvő, a történeti cselekvő pozíciójába behelyezkedni próbáló megközelítésekhez képest a magyarázatra törekvő attitűd szükségszerűen átrendezi a történeti vizsgálatok súlyozását: és ezen a ponton kap a politika (például a 18. századi magyar diéta világának vizsgálata) nagyobb súlyt – például a naptárak vagy az impotencia történetéhez képest.

57 A strukturalista antropológia úgy vélte, hogy csak a kutató képes megtalálni a rendet a bennszülötteknek például a rokonságra vonatkozó bonyolult elképzeléseiben. Ha sohasem egy, hanem mindig több magyarázatot adunk, talán elkerülhetjük, hogy ezt a fensőbbrendűségi érzést árássa szövegünk.

58 Nem az a feladatunk, hogy kiválasszuk a legjobb módszert és megközelítést, hanem az, hogy lehetőség szerint minél több különböző ígéretes módszert és megközelítést alkalmazzunk forrásanyagunkra, és ezek eredményét azután egymással reagáltassuk. Azért is így kell eljárni, mert igen nagy a történész felelőssége. Ahogy erre már Collingwood rámutatott: a történész a tekintély és nem a források. (*Robin G. Collingwood: A történelem eszméje*. Gondolat, Bp., 1987. 298. Ld. ezt Benda Gyula történetírásának példáján kifejtve: *Szijártó M. István: A keszthelyi forrásoktól a magyar társadalomfejlődésig*. In: *Benda Gyula: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalmi 1740–1849*. L'Harmattan, Bp., 2008. [Mikrotörténelem] 515.) Saját véleményét tehát maximális körültekintéssel kell kialakítania: nagy felelősségtudattal, a források iránti nyitottsággal. (Erről ld.: *Szijártó M. István: Montpellier, Vendée, a történész és az elbeszélés*. Korall 11. [2010] 39. sz. 196.) Vagyis minden lehetőséget ki kell használnia a tájékozódásra (illetve erre kell törekednie). Ez pedig nemcsak széles körű forrásfeltárást tesz szükségessé, hanem lehetőleg minél többféle megközelítés alkalmazását is.

A feladatok és a lehetséges eljárások felvázolása után egy kínálkozó hipotézissel zárnám le a gondolatmenetet, amely a 18. századi magyar politikai élet terén már elvégzett kutatások eredményét sűríti magában egyfelől, és irányt ad a későbbi kutatásoknak másfelől.

Egy középszintű elmélet

Az előzetes eredmények alapján úgy tűnik, hogy ezen részben társadalom-, részben pedig kultúrtörténeti szemléletű vizsgálat során fény derülhet a politikai elit magas fokú összefonódására, a régi elit dominanciájának töretlen folyamatoságára a század nagyobb részében, a professzionalizáció megjelenésére és fokozatos előrehaladására mind a vármegyei, mind az országos szintű hivatalviselők körében. A kutatás számára továbbá olyan kérdések kínálkoznak, mint a politikai viták diszkurzív vagy szimbolikus aspektusainak elemzése, illetve a politikai élet fokozódó polarizálódása. Úgy tűnik, hogy ez utóbbi fokozatosan erodálta mindazon eszközöket, amelyeknek segítségével a rendi politizálás keretében a 18. század nagyobbik felében még sikeresen munkálták ki a kompromisszumokat az uralkodó és a rendiség közt. Ezen változás elkerülhetetlen kísérőjelensége lehetett a váltásnak a „konfesszionális rendiségről” az „alkotmányos rendiségre”.

Ez a változás a magyar rendiség 18. századi történetének leglátványosabb vonása, amely köré rendezve könnyebben értelmezhetővé válik sok jelenség.⁵⁹ (A „konfesszionális” és az „alkotmányos rendiség” koncepcióját, a kettőjük közötti váltás feltételezését tehát amolyan középszintű elméletnek szánom.)⁶⁰ A rendek mozgalmi a 17. század java részében a konfesszionális bázisán szerveződtek. Jean Bérenger szerint a vasvári béke után viszont már a felekezeti határvonalakat átlépve szerveződött a rendi ellenzék,⁶¹ vagyis a konfesszionális rendiség modellje nem képes kielégítően leírni ezt az időszakot. Majd az oszmán hatalmat az ország területéről kiűző háború véglegesen új helyzetet teremtett: a Rákóczi-szabadságharc motorja már nem a protestantizmus volt. Bár a 18. század első országgyűléseire még rányomta bélyegét a magyar rendeknek a vallási kérdésben könnyen forrpontra jutó ellentéte, amely a diétán 1728–1729-ben kulminált, ezt követően – mint láttuk – az országgyűlési politika homlokterébe más kérdések kerültek. Ezen diéta másik kardinális problémája az adóalap kérdése volt. „Ne onus publicum fundo quoquo modo inhaereat”⁶² – adták ki a jelszót az ellenzéki vármegyei követeik, és a század derekának országgyűlései ezen kettős probléma köré szerveződ-

59 A gondolatmenet részletes kifejtését ld. *Szijártó M. I.*: A kora újkori i. m. (2. jz.) II. 125–134.

60 Bizton állíthatjuk, hogy például a labdarúgás vagy a baseball szabályainak ismerete nagyban segíti számunkra e játékok megértését akkor is, ha nem létezik *egyetlen* adekvát megértése a pályán történeknak.

61 *Bérenger, J.–Kecskeméti K.*: i. m. (3. jz.) 87.

62 Sehogyan se kapcsolódják a közteher a telekhez!

tek: a nemesi adómentesség és az éves adóösszeg emelésének kérdése állt a középpontjukban. Közben a felsőtábla és a mágnások lépésről lépésre elvesztették a magyar rendi politizálásban betöltött domináns pozíciójukat, és a lassan a *bene possessinatus* nemességéből rekrutálódó vármegyei követek vették át a *pars sanior et potior* szerepét: előbb adózási ügyekben, majd egyébként is.

A század második felében lassan formát öltött az „alkotmányos rendiség” tendenciája. Az 1764–1765. évi országgyűlésen már világosan artikulálódott a *Vexatio dat intellectum* című röpirat hasábjain, amely szerint az uralkodóval a rendek is osztoznak a felségjogokban. Szerzője a lengyel „nemesi köztársaság” mintájára kívánt kiegyensúlyozott hatalommegosztást teremteni a király és a rendek között.⁶³ Mire pedig az „alkotmányos rendiség” tendenciája teljesen kibontakozott az 1790. évi országgyűlésre egyeztetett programmal fellépő vármegyék és a diétai alsótáblai ellenzék politizálásában, a diéta intézményfejlődésében is kifejezést nyert általában az alsótábla és különösen a vármegyei követek dominanciája (elsősorban a döntéshozatalt tekintve vagy a kerületi ülés fejlődésében). A jómódú birtokos köznemesség vezette azután a magyar rendiséget egyfajta alkotmányosság követelése felé, amely a reformkorban liberális jegyeket vett fel, és mint közjogi ellenzékiesség hosszú távon állandó eleme maradt a magyar politika színterének. A sérelmi politika meddővé éppen hogy az alkotmányos rendiség kiépülésével vált, a polarizálódó és egyre inkább konfliktusos politizálás viszonyai között. Aligha csodálhatjuk, hogy a magyar politikában azután az első világháborúig dominált a „közjogi kérdés”.

Noha a kérdés a későbbiekben alapos vizsgálatot igényel, jelen pillanatban azt a hipotézist látom a legmeggyőzőbbnek, hogy az „alkotmányos rendiség” térhódítása a kompromisszumkészség, a konszenzusépítő potenciál redukálódásához vezetett.⁶⁴ Jóllehet a 17. század java részében a vallás ügye szent ügy volt (Padányi Bíró Mártonnak később is – és persze nem csak neki), olyan ügy, amely nem képezhetette alku tárgyát, és amelyet életre-halálra illet védelmezni, a konfesszionális rendiség már egyértelműen hanyatló, elhalványuló szakaszába jutott, amikor több tér nyílt a gyakorlatiasságnak és adott esetben a kompromisszumkészségnek. A reformkorban azután a haza ügye hasonlóképpen elvi kérdés volt, az „elvhűség” irányította az embereket (vagy legalábbis ez volt a társadalmilag elismert norma) – talán már a habitus részévé vált, és a szocializációs folyamatok révén beépült a jövőbeli politikusok személyiségébe. De mielőtt a „rendi alkotmányosság” tendenciája teljesen kifejtett volna, egy ugyanolyan átmeneti periódusban, amelyet Namier is tanulmányozott, nagyobb játéktér nyílt. A 18. század java részét jellemezte ez az átmeneti állapot.

⁶³ *Bahlcke, J.*: i. m. (3. jz.) 327–332.

⁶⁴ Vö. Jörg Feuchter és Johannes Helmuth érvelésével, akik szerint a mai parlamentarizmus intézményesített kétosztatúsága és nyílt szembenállása helyett a diétákon általában nagyon erős volt a nyomás a konszenzusra: *Jörg Feuchter–Johannes Helmuth: Oratory and Representation: the Rhetorical Culture of Political Assemblies, 1300–1600. Parliaments, Estates and Representation* 29. (2009) 62.

Tudjuk, hogy a Rákóczi-szabadságharc már nem konfesszionális alapon szerveződött. Az 1711-ben megkötött szatmári béke és ennek folytatása, az 1722–1723. évi kompromisszum⁶⁵ is a „rendi konfesszionalizmus” hanyatlásának terméke, megelőzte a „rendi alkotmányosság” megizmosodását. Ehhez a periódushoz tartoznak még az 1741. évi történések is, amikor a magyar politikai elit kiállása Mária Terézia mellett döntőnek bizonyult, aminek következtében az adózást tekintve és kormányzatilag Magyarország végleg külön útra lépett a birodalmon belül.⁶⁶ (Ezt az engedményt azután a „felvilágosult abszolutizmus” politikája sem tudta később visszavenni. Vagyis paradox módon a „konfesszionális rendiség” kompromisszumkészsége hozta létre azt az állapotot, amelyen az „alkotmányos rendiségnek” a Habsburgokkal szemben később egyre inkább konfrontatív politikája lassan kiteljesedett.) 1741-ben, a rendi követelésekben ugyanakkor már világosan érezhetőek a rendi alkotmányosság vonásai, de ezek még nem voltak túlnyomóak, és erősebbnek bizonyult náluk a rendi politika hagyományos kompromisszumkészsége.⁶⁷ Visszatekintve végül is azt mondhatjuk, hogy az „alkotmányos rendiség” öröksége egyfelől egy olyan politikai kultúra és tradíció, amely később is alapul szolgált a demokrácia irányába tett lépésekhez, másfelől pedig egy olyan társadalom, amely egyre kevésbé kívánta ezeket a lépéseket megtenni.

Talán azzal is meg lehetne próbálkozni, hogy megtaláljuk azt a fogalmat, amely a legjobban kifejezi az „alkotmányos rendiség” jellegzetességeit. Én erre a célra az „elvhűség” fogalmát ajánlanám (gondolva természetesen Alf Lüdtker „önfejűség”-fogalmára is). Szándékaim szerint azt az elvi szilárdságot fejezné ki,

65 Nem véletlenül a *Pragmatica Sanctio*ra hivatkozott azután Deák Ferenc is a kiegészítés mellett érvelve.

66 A század közepén (az 1740-es évek végétől) a rokokóval, majd a felvilágosodással karöltve kibontakozó „rendi alkotmányos” tendenciák akkor teszik a birodalmon belül specifikussá a magyar politikai fejlődést (ti. az alkotmányosság irányába történő mozgással), amikor a birodalmi reformokból kimaradó Magyarország társadalmi berendezkedése is egyre jobban anakronisztikus lesz. A „rendi alkotmányosság” kibontakozása figyelemre méltó módon párhuzamosan zajlott a *bene possessionatus* köznemesség társadalmi emancipációjával és politikai hatalomátvételével, de a két folyamat összefonódásának jellege, a feltételezett ok-okozati kapcsolat csak további részletes vizsgálatokból bontható majd ki. Ami a „rendi konfesszionalizmus” kronológiáját illeti, nem lévén a 17. század kutatója, csak felvetném, hogy intézményesülésének kezdőpontjául kínálkozik a bécsi béke időszaka, amikor megjelent a diétán a „status evangelicus”, mint a négy rendtől elkülönült érdekvédelmi testület. (Ezt 1706-ban is sérelmezte még a katolikus klérus, és megszüntetését kérte: *Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. IV. 1687–1712. Magyarországi Protestánsok, Bp., 1897. 285.*)

67 Az alkotmányos rendiség kifejlődésének ezen negatív értéktöltetű bemutatása közben ne feledkezzünk meg egyfelől arról, hogy az kiválóan illeszkedett a magyar politikai hagyományokhoz, másfelől arról, hogy a korban egyedülálló politikai participációt valósított meg, melyet a 21. század embere csak helyeselhet, végül arról sem, hogy a magyar rendiség és a Habsburg uralkodók közt kiéleződő konfliktusok kulminálása az 1848–1849. évi nagy fellángolásban és vereségben megalapozó akta volt a magyar nemzeti fejlődésnek és nemzeti tudatnak, vagyis az ugyanúgy konstitutív jelentőségű kudarc, mint az 1956. évi forradalom, de ebből a szempontból még annál is fontosabb.

hogy a gyakorlati politika kérdéseiből elvi kérdések lesznek, melyek mellett szilárdan ki kell állni. Azt reprezentálná, hogy a kiváltságok védelme áthelyeződik az érdekek szintjéről az értékek szintjére, megmerevítve a frontokat, ellenséggé téve az ellenfeleket, polarizálva a politika világát és végtelenen beszűkítve a kompromisszumok lehetőségeit. Ahogy egyre inkább az „alkotmányos rendiség” tendenciája határozta meg a magyar rendi ellenzékiiséget, ahogy egyre inkább elterjedt az „elvhűség” attitűdje, úgy éleződött ki a konfliktus király és ország közt Mária Terézia uralkodásának utolsó időszakában, II. József regnálása idején, majd a 19. század első felében. A *bene possessionatus* nemesség számára létérdekének tűnt a ragaszkodás az alkotmányossághoz, amely megvédte őket a földre nehezedő, a földbirtok után kivetett adótól. Nem csodálhatjuk, hogy ezért a rendiség egyre több tényezője tekintette elvi kérdésnek az „ősi alkotmány” megvédését. A társadalmilag elnyomó gyakorlatok és a politikai participációt tekintve haladó hagyományok egyre szorosabb összefonódása innen nézve egészen természetes.

Úgy tűnik tehát, hogy mivel a reformkor és 1848–1849 kulcsfontosságúak a magyar nemzeti tudat kialakulásában, ezek mélyebb megértéséhez az „alkotmányos rendiség” tendenciájának elemzését kellene elvégeznünk. Különös figyelmet érdemel ennek születése az 1728–1729. évi diétán, amelyet talán egy mikrotörténelmi vizsgálatból tudunk majd igazán kibontani. De még ez előtt el kell végezni a 18. századi rendi politika feltérképezését a társadalom- és kultúrtörténet eszköztárának alkalmazásával.

ISTVÁN SZIJÁRTÓ M.

FROM “CONFESSIONAL CORPORATISM” TO “CONSTITUTIONAL CORPORATISM”

POSSIBILITIES AND TASKS IN THE RESEARCH OF HUNGARIAN CORPORATISM IN THE 18TH CENTURY

The aim of the present article is to identify the possible priorities in the research of Hungarian political life in the 18th century for the coming years. In order to do this, the author at first gives a survey of recent historiography and research results, and then places alongside the now traditional series of questions of social history another set of questions which emerge from the different approaches of cultural history. Basically the question to which the answer is sought is how political history should be written in the 21st century.

From the survey of Hungarian and international research on the early modern Hungarian estates, which in recent years has been revived, linking institutional and social history appears to be a promising direction, completing prosopography by a thorough exploration and examination of individual careers. Similarly promising may be setting up a generative model of political behaviour following Fredrik Barth, and a microhistorical analysis, which attempts to answer the main questions of the estates and political life in the 18th century examining a single episode or the events of one day. As for the theories frequently cited by the various branches of cultural history, and in the debates of the philosophy of history during the past few decades, we suggest, following Simmel, Dewey and Cassirer, a concentration on relations, whereas in the wake of the

history of concepts and discourses, an analysis of the texts, the language and the whole discourse of politics can be attempted, completed, perhaps, by an analysis of offensive political poetry, following Bakhtin.

We can also say that having revealed institutional structures and certain structures shaped by social developments when completing an institutional history of the Diet, the next thing to be done is the exploration of the practices which formed the structures; this process, on the other hand, will make it possible to identify new structures of social history. Then, other analyses of cultural history can be done, which will bring us closer to understanding the experiences of historical actors as well as how they themselves interpreted what happened to them. Finally, the analysis might be completed by an attempt at microhistory. For microhistory, through the exploration of a well-defined object of research, is able both to give the explanations of social history and to grasp the meanings of cultural history; on the one hand, it presents the experiences of historical actors and the ways how they looked upon their own world; on the other, by a retrospective analysis, it can reveal some deep historical structures, which, of course, could be absent from the interpretations of the contemporaries themselves.

The questions of the estates and the political life of 18th-century Hungary accompany the entire argumentation of the study as illustrations. At the end, a hypothesis is set forth: offering the twin concepts of “confessionalism of the estates” and “constitutionalism of the estates”, in order to understand the decisive shift which took place in the middle of the 18th century in Hungarian politics; it is suggesting a shift from the former to the latter that the author hopes to give an interpretational framework for the political history of the century.

HAHNER PÉTER

Joseph Fouché első „pálfordulása”

François-René de Chateaubriand, a 19. század első évtizedeinek legnagyobb hatású francia írója 1815. július 6-ának éjszakáján a gyalázat bélyegét sütötte két kortársára. „Felkerestem őfelségét – írta emlékirataiban, az emigrációból visszatért XVIII. Lajosra utalva. – Senkit sem találtam a szobája előtti helyiségben, ezért leültem egy sarokba és vártam. Váratlanul kinyílik egy ajtó, s belép csendesen a romlottság a bűn karjára támaszkodva: Talleyrand úr Fouché úr által támogatva. A pokoli látomás lassan elhaladt előttem, behatolt a király szobájába és eltűnt. Fouché eljött, hogy hűbéresi esküt tegyen urának. A hűséges királygyilkos térden állva a mártír király fivérének kezébe helyezi azokat a kezeket, melyek által lehullott XVI. Lajos feje, a hitelhagyott püspök pedig jótáll az esküért.”¹

Chateaubriand szavait azóta is ismételtetik az írók, politikai gondolkodók és történészek. „A romlottság a bűn karjára támaszkodva” – e költői kép nem hiányozhat sem a császárság, sem a restauráció történetét feldolgozó művekből, ahogyan Napóleon, XVIII. Lajos, Fouché, Talleyrand és Chateaubriand életrajzaiból sem.² Még a legkisebb, egykötetes Larousse lexikon is közli az emlékeztetőbb történelmi szállóigék között.³ A híres jelenetet megtalálhatjuk a Francia-

1 *François-René de Chateaubriand*: Mémoires d'outre-tombe. Gallimard, Paris, 1997. 1511.

2 *Jean Tulard*: Napóleon. Osiris, Bp., 1997. 534.; *Louis Madelin*: Histoire du consulat et de l'empire. IV. Laffont, Paris, 2003. 1092.; *François Furet*: A francia forradalom története. Osiris, Bp., 1999. 311.; *Guillaume de Bertier de Sauvigny*: La Restauration. Flammarion, Paris, 1955. 113.; *Emmanuel de Waresquiel-Benoît Yvert*: Histoire de la restauration. 1814–1830. Perrin, Paris, 1996. 142.; *Dominique de Villepin*: Les Cent-Jours ou l'esprit de sacrifice. Perrin, Paris, 2001. 542.; *Philip Mansel*: Paris between Empires. Monarchy and Revolutions. St. Martin's Press, New York, 2001. 85.; *Frank McLynn*: Napoleon. Pimlico, London, 1998. 631–632.; *Duc de Castries*: Louis XVIII. Hachette, Paris, 1970. 254.; *Evelyne Lever*: Louis XVIII. Fayard, Paris, 1988. 402–403.; *Stefan Zweig*: Fouché élete. 7. kiad. Gondolat, Bp., 1968. 192.; *Hubert Cole*: Fouché. The Unprincipled Patriot. The McCall Publishing Company, New York, 1971. 292.; *Maurice Paléologue*: Három diplomata. Athenaeum, Bp., 1932. 34.; *Duff Cooper*: Talleyrand. Singer és Wolfner, Bp., 1937. 282.; *Jevgenij Viktorovics Tarlé*: Talleyrand. Franklin, Bp., 1949. 174.; *Jean Orioux*: Talleyrand ou le sphinx incompris. Flammarion, Paris, 1970. 635.; *André Maurois*: A varázsló vagy Chateaubriand élete. Athenaeum, Bp., 1939. 224.; *Ghislain de Diesbach*: Chateaubriand. Perrin, Paris, 1995. 283.; *Jean-Paul Clément*: Chateaubriand. Flammarion, Paris, 1998. 264. stb.

3 Le Petit Larousse. Larousse–Bordas, Paris, 1997. 1104.

ország történetét bemutató kötetekben, de feldolgozták drámaírók és filmrendezők is.⁴

Egy költői kép széles körökben való idézetségének természetesen nem csak az a feltétele, hogy választékosan legyen megfogalmazva. Ennél jóval fontosabb, hogy olyan üzenetet hordozzon, amellyel egyetértenek a különböző korszakok és országok írástudói. Márpedig a 19. és a 20. században egyetlen olyan politikai vagy ideológiai irányzat sem alakult ki, amelynek a tagjai tisztelettel idézték volna fel Fouché és Talleyrand emlékét. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a forradalmi és napóleoni korszak megítélése ugyanolyan élesen megosztotta az utókort, ahogy megosztotta a korabeli franciákat is. Az 1789 és 1815 között kialakult eszmék elfogadása vagy elvetése ugyanis, François Furet szavaival élve, „a XX. század közepéig a francia politikai megnyilvánulások központi kérdése maradt. [...] Az 1789-ben megkezdődött dráma nemzedékről nemzedékre felújult, ugyanazon tétekkel és ugyanazon szimbólumokkal a kultusz vagy rettegés tárgyává átalakult emlék folytatóságában. A forradalom nemcsak a jelenlegi Franciaország politikai civilizációját alapozta meg, hanem Franciaországra hagyományozta a legitimitások konfliktusait [...]”⁵ Clemenceau híres kijelentésével ellentétben ugyanis a francia forradalom egyáltalán nem volt „blokk”, amelyet egészben kell elfogadni vagy elvetni, inkább egy rendkívül éles konfliktusokkal teli örökség, amelynek a 19. és 20. század politikusai, politikai gondolkodói, művészei és történészei valamennyien csak egy-egy elemével, egy-egy irányzatával azonosulhattak vagy rokonszenvezhettek. Azokkal a személyiségekkel viszont, akik több rendszerben is vezető szerepet töltöttek be, mint Fouché és Talleyrand, nem tudtak mit kezdeni, s ezért elvtelenséggel vagy kifejezetten áruállással vádolták meg őket. Ezek a nézetek máig meghatározzák azt a képet, amely e két személyiségről él a köztudatban.

Az utóbbi évtizedek történelmi kutatásai azonban alaposan megváltoztatták a francia forradalom és Napóleon koráról kialakított ismereteinket. Feltehetjük a kérdést: valóban a „romlottság” lépett be a „bűn” karjára támaszkodva azon a júliusi éjszakán XVIII. Lajos szobájába? Vagy inkább a francia forradalomból kinőtt politikai vezető réteg két legtehetségesebb képviselője, akik olyan törekvéseket képviseltek, amelyeket a francia politikai elit, sőt a francia társadalom nagy része is helyeselt? A nemzeti dicsőséget előtérbe állító, romantikus és hazafias történelemszemlélet képviselőinek szemében a külföldi hatalmakkal tárgyaló és a Napóleonnal szembe forduló politikusok kizárólag áruelők lehettek. A baloldali történetírás legkülönbözőbb irányzatainak képviselői ugyanilyen joggal tekintették hitszegőnek az emigráns Talleyrand-t és a Robespierre megbuktatásában részt vevő Fouchét. De bármennyire is tiszteletben tartjuk a történetírás korábbi nemzedékeinek véleményét, és bármilyen élvezettel olvassuk ma is mű-

4 Alfred Cobban: *A History of Modern France*. II. 1799–1871. Penguin, Harmondsworth, 1961. 71.; Jean-Claude Brisville: *Le Souper*. ACTES SUD, Paris, 1989. Edouard Molinaro francia rendező 1992-ben filmet készített a színdarabból, amelyet hazánkban is bemutattak.

5 François Furet: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994. 18–19.

veiket, vajon kizárólag ugyanúgy értelmezhetjük-e e két híresség történelmi szerepét, mint ők? Ha kételkedhetünk a világot megváltó forradalmi kísérlet mítoszában, akkor talán nem kell minden nemes emberi törekvés elárulásával vádolnunk azokat, akik egy idő után a forradalom lezárására, befejezésére törekedtek. Ha kritikusabb szemmel tekinthetünk Napóleonra, akkor talán nem feltétlenül szükséges felelnünk egyes kortársainak, hogy szembefordultak az Európát örökös háborúzásra kényszerítő császárral. Feltevésem szerint Fouché és Talleyrand életútja másképpen is értelmezhető, mint a minden rendszer felett győzedelmeskedő árulás diadalmeneteként. A következőkben ennek az előfeltevésnek a szellemében kísérlem meg felvázolni Joseph Fouché politikai pályafutásának legelső szakaszát.

A forradalom – ahogy Fouché látta

1790. február 13-án Franciaországban megszüntették a szerzetesi esküket, s felszámolták az oktató vagy gyógyító tevékenységet nem folytató rendeket. Az oratoriánusokra e törvény még nem vonatkozott, de októbertől a nantes-i kollégium függetlenné vált a kongregációtól. 1791 februárjában az oratoriánus rend világi alkalmazottja, Joseph Fouché lett a kollégium prefektusa (igazgatója), s hamarosan vezető szerepet vállalt az oktatás átszervezésében is. Előbb 1791. december 8-án a kerületi direktóriummal fogadtatta el az új oktatási szabályzatot, majd 1792. március 14-én a városi hatóságokat szólította fel, hogy ne hagyják megsemmisülni az oratoriánusok kiváló könyvtárral és laboratóriummal felszerelt iskoláját. Azt javasolta, hogy szüntessék meg a tanárok szerzetesi elzárkózását, emeljék meg a fizetésüket, s ugyanakkor követeljenek meg tőlük komolyabb munkát. Itt volt az ideje az efféle, határozott döntéseknek, mert április 6-án minden kongregációt betiltottak, s az Oratórium hamarosan hivatalosan is feloszlott.

Fouchéről minden életrajzírója megállapítja, hogy a kongregáció iskoláiban töltött évek meghatározó befolyást gyakoroltak a jellemére. Nem volt pap, de stílusában, öltözködésében, viselkedésében sokan felismerni vélték az egyház hatását. Gyakran járt fekete ruhában, visszafogott, mértékletes, erkölcsös és puritán életmódját még az ellenségei is elismerték. Szeretői nem voltak, viszont könnyen össze tudott barátkozni egyes műveltebb asszonyokkal, akiknek bizalmasa és tanácsadója lett. Az egykori matematika-, kémia- és fizikatanár egész életében ugyanolyan hűvösen és nyugodtan elemezte a problémákat, ahogy a katedrán tette, s előbb-utóbb megtalálta a megoldásokat. Ahogy első tudományos életrajzának írója, Louis Madelin találóan megfogalmazta: „Ahol a puszta matematikus túlságosan leegyszerűsítő szemlélete kudarcot vall, ott a környezeti viszonyok figyelembe vételéhez szokott kémikus sikert arat.”⁶

⁶ *Louis Madelin*: Fouché. 1789–1820. 2. éd. I. Librairie Plon, Paris, 1941. 35.

Hogyan vélekedhetett a francia forradalomról? Emlékirataiból természetesen inkább idősebb, mint fiatalabb korában hangoztatott véleményét ismerhetjük meg. A forradalom okairól nem vallott különösebben eredeti nézeteket: „a főnemesek romlottsága és mohósága, a bíróságok és az udvar hibái és a miniszterek melléfogásai mélyítették a szakadékot”, s ezután „már könnyű volt a bujtoatóknak felizgatniuk egy indulatos, lobbanékony nemzetet, amely a legkisebb ösztönzésre átszakítja korlátait”.⁷ Hogyan látta saját szerepét? „E fürgeteg közepette a nagyszívűek, a tüzes lelkűek és néhány erős szellemű ember jóhiszeműen úgy vélte, hogy eljött a társadalmi újjászületés időszaka. Ezért tevékenykedtek, bízva a nyilatkozatokban és az eskükben. Minket, a harmadik rendhez tartozó, ismeretlen, vidéki embereket ilyen hangulatban ragadott magával, s csábított el a szabadság álma, az állam megújításának megrészesítő elképzelése. A közjó lázában üldöztünk egy kimérát; nem volt akkoriban semmilyen hátsó szándékunk, sem ambíciónk, sem piszkos érdekeink.”⁸

E sorok nyilvánvalóan az önigazolás céljával íródtak – de azért érdemes egy pillanatra elgondolkozni rajtuk. Fouché ugyanis emlékiratainak egy másik szakaszában egészen más nézeteket hangoztat a politikusok érdekérvényesítéséről: „Ne játsszuk meg magunkat! [...] Erélyességünknek és a dolgok erejének köszönhetően mi voltunk az államnak és a hatalom minden ágazatának urai. Már csak arról volt szó, hogy mindezt képességeinknek megfelelően teljesen birtokba is vegyük. Amikor az ember megszerzi a hatalmat, már csak arra kell törekednie, hogy fenntartsa a konzervatív rendszert. Egy forradalom végkimenetelével kapcsolatos minden más nézet ostobaság vagy arcátlan álszenteskedés! Még azoknak a szívében is ezt a meggyőződést találjuk, akik nem merik bevallani. Mint tehetséges ember, én bizony nyíltan kimondom ezeket a mindmáig államtitoknak tekintett, triviális igazságokat.”⁹ E megdöbbenően őszinte, szinte már cinikus szavakat pályafutásának későbbi szakaszáról írta le, de talán éppen ezért hitelesítik a szerző korábbi állításait. Aki elismeri, hogy idővel a hatalomvágy és a hivatalok megszerzésének szándéka motiválta – annak valamivel könnyebben elhiszhetjük azt az állítását, hogy élete egyik korábbi szakaszában még némileg önzetlenebb módon gondolkodott.

Fouchét a történészek jelentős része afféle született opportunistaként szokta bemutatni, akinek minden gesztusa, tette és intézkedése mögött hátsó szándék húzódott meg: a hatalomban való részesedés szándéka.¹⁰ Más kortársainak

7 Mémoires de Joseph Fouché duc d'Otrante. Ed. Michel Vovelle. Imprimerie nationale Éditions, Paris, 1992. 53. Fouché emlékiratainak magyar kiadása sajnos hiányos, és a fordítása sem mindig kielégítő, ezért használom francia kiadásait, s fordítok újra minden idézetet.

8 Uo. 54–55.

9 Uo. 70–71.

10 *Louis Madelin*: Fouché. I–II. Librairie Plon, Paris, 1901.; *Jean Savant*: Tel fut Fouché, l'homme qui „gouverna” Bonaparte. Fasquelle, Paris, 1955.; *Henry Buisson*: Qui était Fouché duc d'Otrante? Le Pavillon–Panorama, Paris, 1968.; *Cole, H.*: i. m. (2. jz.); *Jean Étvenaux*: Fouché. Nantes, Nevers, Moulins, Lyon, Paris. Itinéraires d'un révolutionnaire. La Taillanderie, Paris, 1990.; *Jean Tulard*: Joseph Fouché. Fayard, Paris, 1998.

emlékét viszont több rajongó életrajzíró is úgy őrizte meg, mint minden hatalomvágytól mentes hazafiakét, akiket pusztán a társadalom önzetlen szolgálatának vágya vezetett a politikai pályára. Holott akiből hiányzik minden hatalomvágy és ambíció, aligha választja a politikai pályát. Aki viszont politikai hivatalt vállal, általában a társadalom szolgálatára hivatkozik – és pályafutása kezdetén többé-kevésbé őszintén hisz is ebben. Fouchéról azonban egyáltalán nem szoktak őszinteséget feltételezni, őt kezdettől szélkakasnak tekintik, aki csak azt figyeli, hogyan kell helyezkednie a minél nagyobb haszon és hatalom reményében. Holott döntéseinek nagy részével nem megkönnyítette, hanem inkább megnehezítette saját és családja helyzetét, s politikai pályafutásának első évében, konventbiztosi küldetési idején inkább elszegényedett, mint meggazdagodott. Fennmaradt kiáltványainban és rendeleteiben a kor nyelvét beszéli, mennydörög és fenyegetőzik az arisztokraták ellen, a figyelmes olvasó azonban aligha vonhatja kétségbe bizonyos kijelentéseinek és gesztusainak őszinteségét. Forradalmi pályafutásának kezdetét ezért a következő oldalakon nem egy fondorlatos intrikus hideg fejjel, előre eltervezett sakkhúzásaiként mutatjuk be, hanem egy olyan forradalmár értelmiségi döntéseinek sorozataként, aki „jóhiszeműen úgy vélte, hogy eljött a társadalmi újjászületés időszaka”, akit elcsábított „a szabadság álma, az állam megújításának megrészegítő elképzelése”. Nem ő volt az egyetlen értelmiségi a történelemben, akit magával ragadott egy forradalom lendülete, majd keserűen kiábrándult a forradalmi ideológiából, és pár év múlva már csak arra törekedett, hogy megőrizze a megszerzett hatalmat, s jómódot biztosítson családjának. Későbbi éveinek cinizmusából azonban egyáltalán nem következtethetünk arra, hogy pályafutása kezdetén is őszintétlen volt. Megnyilvánulásai és intézkedései ugyanis nem erre utalnak.

A Nemzeti Konvent képviselőinek megválasztása idején a választóihoz írott tájékoztató füzetében Fouché azt hangoztatta, hogy az új törvényhozó szerv feladata nem a rombolás lesz, hanem az építés. Nem mintha támadná a rombolást, a „forradalom munkásainak” tevékenységét: „Fájdalmas feladat ez, de szükséges, melyet az ellenállás makacssága túl gyakran véressé tesz. De az őket követők küldetése édesebb, nemesebb, kevésbé fájdalmas, s a feladat méltó végrehajtóinak a mostani nemzedékek áldását és az utókor örök elismerését ígéri.” Vagyis a rombolásra is szükség volt, de immár megváltozott a feladat: „Szeretni és szolgálni kell a hazát [...], befejezni egy forradalmat, olyan intézményeket létrehozva, amelyek igazolják túlzásait.” Mindezek egy mérsékelt hazafi szavai, akit még csak republikánusnak sem nevezhetünk, hiszen olyan példaképeket sorol fel, mint Szeszósztrisz, Romulus, Klodvig, Nagy Károly és IV. Henrik. „Valamennyien királyok voltak, ami átmeneti rossz, de valamennyien alapítók voltak, s ez történelmi dicsőség!”¹¹ A refraktárius papok ellen ugyan tartott egy heves vádbeszédet 1792-ben, de ezt is azzal fejezte be, hogy „az emberség mérsékli az igazságszolgáltatást”. Az elüszkösödött tagokat el kell választani a politikai testtől, „de amputációra nincs szükség. A gyenge győztes kegyetlenné válik, s megöli

11 *Joseph Fouché: Écrits révolutionnaires. Paris–Zanzibar, Paris, 1998. 22.*

ma azt az ellenséget, amelytől tartania kell holnap. Az erősebb azonban nagylelkű, megbocsát, csak azt akadályozza meg, hogy riválisa ártani tudjon. Ez lesz Franciaország politikája!”¹² Fouché tehát nem a megtorlás szükségességét hirdette, nem a terror „napirendre tűzésének” politikáját képviselte, amikor a Nemzeti Konvent képviselőjévé jelöltette magát, s nincs okunk kételkedni őszinteségében. Amikor megtehetette, mindig nagylelkűen viselkedett a legyőzöttekkel szemben.

Ebben az említett beszédében azonban felbukkan egy gondolat, amely Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord cinikusabb nézeteire emlékeztet: „Az esküt általánosságban a leghasztalanabb dolognak tartom, és túlságosan is gyakran meglehetősen kártékonynak bizonyul. Ha egyszerű formaságként tesszük le, akkor gúnyolódás [...] és álnoksággá, gonoszsággá, árulássá válik azon keveseknél, akik visszaélnék vele. Egyszóval én úgy látom, az esküket azért találták fel, hogy zavarba hozzák a becsületes embereket, akik semmit sem vesznek könnyedén, és szent álcaként szolgáljanak a gazfickók számára, akiknek az ígéret semmit sem jelent, hiszen lelkük máris megtagadja, amikor szájuk kimondja azt.”¹³ Vagyis Fouché ugyanolyan formaságnak tekintette a francia forradalom során oly megszokottá váló, ünnepélyes esküket, mint Talleyrand, aki így vélekedett: „Belefáradtam már a gyűlés által követelt eskü miatti okvetetlenkedésbe. Ha az én testvéreim Jézus Krisztusban nem lennének bolondok, akkor a példámat követve egy kicsivel többet törődnének Franciaország boldogságának biztosításával, s valamivel kevesebbet lelkiismereti aggályaikkal és Róma iránti kötelezettségeikkel. Miután oly sok esküt letettünk és megszegettünk már, miután annyiszor hűséget esküdtünk alkotmányoknak, nemzetnek, törvénynek, királynak, mindennek, ami csak nevében létezik, mit számít már egy újabb eskü?”¹⁴

Fouché azt is megállapította, hogy „a morál a jó és a rossz abszolút teóriája, a politika azonban relatív módon viszonyul hozzájuk, s ezért szívesen nevezném a körülmények moráljának. A politika leszáll az általánosságoktól az alkalmazáshoz, másképpen lát és gondolkodik. Közről vizsgálódik, látja az egyéneket, s bár nem veti el az elveket, inkább az érdekek szerint cselekszik. Az alkalom ihleti meg.”¹⁵ Fouché későbbi pálfordulásait aligha magyarázhatjuk meg az e beszédében kifejtett (s meglehetősen éleslátó!) megállapításai alapján. Annyi azonban bizonyos, hogy Talleyrand-hoz hasonlóan ő is tisztában volt azzal, hogy a politika nem az elvont elvek gyakorlatba való átültetésének a művészete, nem lehet Robespierre-hez hasonlóan a teljes megfelelést követelni egy politikus szavai és tettei, magánélete és közéleti fellépései, önérdéke és hazafiassága között. A politika az ő szemében is elsősorban érdekek érvényesítését jelentette, s bár pályafutása során hű maradt bizonyos elvekhez, ugyanakkor készen állt arra, hogy szükség esetén „az alkalom ihletére” hallgasson.

12 Uo. 28.

13 Uo. 26.

14 *Talleyrand*: Mémoires. Ed. Paul-Louis Couchoud–Jean-Paul Couchoud. I. Plon, Paris, 1957. 179.

15 *Fouché, J.*: i. m. (11. jz.) 26.

A Nemzeti Konvent képviselője

Fouchét 1792. szeptember 8-án választotta meg Loire-Inférieure megye elektorgyűlése a Nemzeti Konvent képviselőjévé. Hét képviselőtársával együtt ő is letette az esküt, mely szerint védelmezni fogja a szabadságot, az egyenlőséget, a nemzeti egységet, kizárólag a népszuverenitáson alapuló alkotmányt fogad el, s „kész meghalni a személyes biztonság és a tulajdon szent jogának védelmében”.¹⁶ Louis Madelin szerint „egyetlen szó sincs ebben az esküben, amely ne készítené mosolyra Fouché életrajzíróját”.¹⁷ Hasonló megjegyzéseket tesz Henry Buisson, Léon Kammacher és Jean Savant is.¹⁸ Csakhogy mi már tudjuk, hogyan vélekedett Fouché az eskükről. Ráadásul nem ő volt az egyetlen, aki a francia forradalom során megváltoztatta politikai nézeteit. Azok a történészek, akik oly gúnyosan hívják fel olvasóik figyelmét Fouché következtelenségeire, megfélekednek arról, hogy a helyzet gyors változásai a politikai élet legtöbb szereplőjét éles fordulatokra kényszerítették. Maximilien Robespierre a forradalom első éveiben még ellenezte a halálbüntetést, majd az anarchista Louis Saint-Justtel és a mérsékelt Lazare Carnot-val együtt elfogadta a diktatúra és a terror szükségességét, Bonaparte Napóleon pedig többször megesküdtött, hogy meg fogja védelmezni a köztársaságot. A kettős mérce alkalmazása már itt tetten érhető, hiszen ez utóbbi személyek esküvéseit és fogadalomtételeit senki sem emlegeti gúnyosan.

Fouché megválasztása után megházasodott, és Párizsba költözött, ahol a képviselői illetményből, napi 18 *livre*-ből a Saint-Honoré út 315. számú házában béreltek lakást, a Nemzeti Konvent épületének (a Tuileriák kertje lovardájának) és a Jakobinusok Klubjának a közelében. Erre lakott ekkor már Robespierre is, aki a 366. számú házban a Duplay család albérlője volt. Valószínűleg úgy fogadta Fouchét, mint régi barátot, hiszen amikor 1790 elején támadás indult Robespierre ellen szülővárosában, Fouché fogalmazta meg a helyi jakobinus klub nyilatkozatát, mely szerint Robespierre-t a klub minden tagja igen nagyra becsüli.¹⁹

„Amikor a Konventben újra találkoztunk – írja Fouché –, kezdetben elég gyakran összejártunk egymással, de véleményeink, vagy talán inkább jellemünk eltérései hamarosan eltávolítottak minket egymástól.”²⁰ Robespierre magatartása ekkoriban vált egyre elviselhetetlenebbé régi barátai számára, mert meg volt győződve róla, hogy ő mindig a társadalom, a nemzet, a nép, sőt az egész emberiség érdekeit képviseli „a világegyetem és az utókor törvényszéke előtt”. Már belekóstolt a hatalomba: a királyság bukása után szekciója a felkelő kommun

16 Uo. 25–26.

17 Madelin, L.: Fouché i. m. (6. jz.) 41.

18 Buisson, H.: i. m. (10. jz.) 66.; Léon Kammacher: Joseph Fouché. Du révolutionnaire au Ministre de la Police. Scorpion, Paris, 1962. 29.; Savant, J.: i. m. (10. jz.) 22.

19 Gérard Walter: Maximilien de Robespierre. 2. éd. Gallimard, Paris, 1989. 101–102.

20 Mémoires de J. Fouché i. m. (7. jz.) 57–58.

tagjává választotta, s a Seine megyei (vagyis párizsi) elektortestület titkáráként vezető szerepet játszott a Konvent párizsi képviselőinek kiválasztásában. A vidéki választásokat azonban nem tudta ugyanígy ellenőrizni, mert a vidéki választók szemében még nem vált el egymástól a jakobinusoknak az a két csoportja, amelyet majd Gironde és Hegypárt néven fognak emlegetni. Robespierre azonban a párizsi Jakobinus Klubban szabályos ellenhatalmat hozott létre, ahonnan mestersen manipulálhatta mind a közvéleményt, mind a Nemzeti Konventet. A vitát és az ellentmondást egyre kevésbé tudta elviselni, s minden ellenvélemény mögött bűnös szándékot gyanított.

Fouché e szavakkal idézte fel egymástól való eltávolodásukat: „Egy napon, egy nálam elfogyasztott vacsora után erőszakosan szónokolni kezdett a Gironde ellen, s ráförmedt a jelen lévő Vergniaud-ra is. Szerettem Vergniaud-t, e nagy szónokot és egyszerű embert. Közelebb ültem hozzá, és Robespierre felé fordultam: »Ilyen erőszakkal minden bizonnal maga mellé állíthatja a szenvedélyeket, mondtam neki, de megbecsülésre és bizalomra sohasem tehet szert!« Robespierre sértődötten visszavonult, s hamarosan meglátják, hogy ez a komor ember meddig fokozta irányomban az ellenségességet.”²¹ Annyi bizonyos, hogy Fouché önállóbb személyiség volt annál, hogy Robespierre követője legyen.

A vidéki képviselők közül nem érkezett meg mindenki a Nemzeti Konvent ülésezésének első napjára, Párizsban viszont radikálisokat választottak meg, akik elsőként érkezve természetesen a terem legtávolabbi, vagyis legfelső padosraiba telepedtek. „A Törvényhozó Gyűlés emlékei még elég élénkek voltak ahhoz, hogy senki se akarjon a terem jobb oldalára ülni: ez az »arisztokraták« oldala volt, a baloldal pedig »a szabadság barátaié«. A Konventben a »robspierre-isták« és »marat-isták« először a baloldal felső padjait foglalták el, majd észrevehetetlenül valamennyi magasabb helyet. Hamarosan csatlakoztak hozzájuk [...] az élénk képzelőerővel rendelkezők és a lázongóbb szelleműek. A nyugodtabb személyiségek lejjebb foglaltak helyet, a »senkik« pedig mehettek a Mocsárba. [...] A gyűlés első napjaiban eléggé változékony volt a helyzet. Amikor a küldöttségek megérkeztek a Konventbe, nem voltak se girondisták, se hegypártiak, s gyakran a megyei összetartás határozta meg, hogy az újonnan érkezettek hol foglalnak helyet.”²²

Mindezt csak azért érdemes leszögezni, mert több történész is határozottan állítja, hogy Fouché előbb a Gironde-hoz csatlakozott, majd köpönyeget fordított, és a Hegypárt támogatója lett. „Úgy tűnt, a többség a Gironde mellé állt, és Fouché csatlakozott” – írta Louis Madelin.²³ „Egy mérsékelt megye küldöttként a Gironde padosaiban foglalt helyet” – olvashatjuk Henry Buisson életrajzában.²⁴ „A Gironde uralta ekkoriban a Konventet, [...] Fouché hitt a győzel-

21 Uo. 58.

22 *Mona Ozouf*: Montagnards. In: Dictionnaire critique de la révolution française. Acteurs. Ed. François Furet–Mona Ozouf. Flammarion, Paris, 1992. 403–404.

23 *Madelin, L.*: Fouché i. m. (6. jz.) 43.

24 *Buisson, H.*: i. m. (10. jz.) 66.

mükben, és csatlakozott táborukhoz” – állapítja meg Jean Tulard.²⁵ Mindebből pedig az következik, hogy amikor Fouché a király halálára szavaz, majd radikális konventbiztos válik belőle, máris elköveti élete első árulását: cserbenhagyja azt a politikai pártot, amelyhez a Konvent megnyitásakor csatlakozott.

A Nemzeti Konvent pártviszonyainak alaposabb ismeretében azonban ez az értelmezés megkérdőjelezhető. Mona Ozouf arra inti olvasóit, hogy „ne gondoljunk a mai értelemben vett, szervezett pártokra. Ne gondoljunk, hogy éles határokkal két táborra bontották a forradalom gyűléseit. A Törvényhozó Gyűlésben a majdani girondisták és a majdani hegypártiak együtt harcoltak a Feuillant Párt ellen, s közösen próbálták visszaszorítani a királyi hatalmat. A hazafiak szíve egyszerre dobogott »az erélyes Robespierre-ért és a bölcs Pétionért«, akiket Madame Roland is együtt ünnepelt.”²⁶ 1792-ben a két politikai csoportosulás egyaránt elfogadta a forradalmi háborút és a forradalmi erőszakot, tagjai azonos társadalmi rétegből érkeztek, azonos gazdasági és társadalmi nézeteket vallottak. Ráadásul egyik csoport vezetése sem volt egységes. Bár már szeptemberben és októberben heves támadásokra került sor Marat, Danton és Robespierre ellen, a két szemben álló párt létét a Konvent képviselői még sokáig nem voltak hajlandók tudomásul venni. Brissot-t is csak 1792. október 10-én zárták ki a Jakobinus Klubból, ahonnan ezután a Gironde többi tagja fokozatosan elmaradt. A Konventben pedig újra meg újra elhangzott a forradalmi gondolkodásmód egyik legjellegzetesebb követelménye: nincs szükség pártokra, hiszen minden tisztességes hazafi kizárólag a nemzet érdekeit tartja szem előtt. (A csoportérdek ilyenén illegitimé nyilvánításának természetesen nagy szerepe volt a terror előkészítésében.)

A történészek a Nemzeti Konvent tagjainak mintegy 20%-át sorolják a Gironde, s mintegy 35%-át a Hegypárt tagjai közé. Fouchét nem a Gironde, hanem inkább a legnépesebb csoport, a Síkság tagjai közé sorolhatjuk, mert pontosan az ő útjukat követte. Előbb a Gironde vezetőire hallgatott, majd az 1793 tavaszán kieleződő válság hatására elfogadta a Hegypárt politikáját. Ugyanezt az utat járta be többek között Pierre Joseph Cambon, a pénzügy szakértője, Lazare Carnot, Bertrand Barère, Jean-Baptiste Robert Lindet és Marie Jean Hérault de Séchelles, akik valamennyien a Gironde padsoraiban kezdték törvényhozói pályafutásukat, majd a forradalmi kormányzat vezető posztjait töltötték be. Őket mégsem vádolják köpönyegforgatással.

Kikhez állt közel Fouché a Nemzeti Konvent tagjai közül 1792 őszén? „Előbb a közoktatási bizottságban temetkeztem el – írja emlékirataiban –, ahol kapcsolatba kerültem Condorcet-vel, s rajta keresztül Vergniaud-val.”²⁷ Condorcet márki, Jean Antoine Nicolas de Caritat a francia felvilágosodás egyik utolsó képviselője volt, egy méltóságteljes, szomorú pillantású, liberális arisztokrata, a Tudományos Akadémia titkára, a Francia Akadémia tagja, Voltaire

25 Tulard, J.: Joseph Fouché i. m. (10. jz.) 27.

26 Mona Ozouf: Girondins. In: Dictionnaire i. m. (22. jz.) 355–356.

27 Mémoires de J. Fouché i. m. (7. jz.) 57.

összes műveinek kiadója, a legteljesebb sajtószabadság, a vallási türelem és a női egyenjogúság őszinte híve. A Törvényhozó Nemzetgyűlésben még a Gironde-ot támogatta, most azonban valamennyi republikánus összefogását szerette volna elérni. Növekvő viszolygással figyelte az agresszív politikai vitákat, és egyre magányosabbá vált. Amikor Jean-Baptiste Louvet október 29-én diktatórikus törekvésekkel vádolta meg Robespierre-t és Marat vád alá helyezését indítványozta, Condorcet így vélekedett: „A közérdek manapság egyáltalán nem ezt követeli meg.”²⁸

Pierre Vergniaud az egyetlen politikus, akiről Fouché azt írja emlékirataiban, hogy szerette, mert nagy szónoknak és egyszerű embernek tartotta.²⁹ Kedves, engedelmes, egyesek szerint lusta, de igen szellemes, Gironde megyei ügyvéd volt, igen tehetséges szónok. Ő mondta ki a Törvényhozó Nemzetgyűlésben elsőként azokat a szavakat, amelyekből Rouget de Lisle megalkotta a *Marseillaise* refrénjét: „Fegyverbe, hát, fegyverbe! Polgártársak, szabad férfiak, védjétek meg szabadságotokat!”³⁰ Tőle származik a következő híres megállapítás is: „Polgártársak, attól kell tartanunk, hogy a forradalom, mint Szaturnusz, egymás után felfalja valamennyi gyermekét, s végül megszüli a despotizmust, minden baljós következményével.”³¹ Vergniaud nem szavazott mindig együtt a Gironde-dal, s 1792 novemberének végén tárgyalt Dantonnal is.³² A diktatúra gyűlölete és baráti kapcsolatai miatt mégis a Gironde vezetői között tartották számon.

A harmadik képviselő, aki ekkoriban közel állt Fouchéhoz, Pierre Claude François Daunou volt. Az oratoriánusoknál már megismerkedhettek, Daunou ugyanúgy tanár volt valaha, mint ő, s ugyanúgy az oktatási rendszer megújítását tervezgette. Lelkes híve volt a forradalomnak, filozófiát és teológiát tanított, s Fouchéval ellentétben őt pappá is szentelték. 1789-ben az oratoriánusok párizsi templomában Daunou búcsúztatta el ünnepélyesen a Bastille elesett ostromlót. Meg volt győződve róla, hogy keresztény hite összeegyeztethető a hazafiasság követelményeivel, s ennek megfelelően felesküdt a papság polgári alkotmányára. Pas-de-Calais megye püspöki vikáriusaként választották a Nemzeti Konvent képviselőjévé, ahol a mérséklet és humánus szószólójának bizonyult. „Egyáltalán nincs szükség arra, hogy magasból tekintsünk a forradalomra – jelentette ki –, mert ez a keselyűk régiója! Maradjunk az emberség és igazságosság légkörében!”³³ Vagyis Fouché kifejezetten a forradalom mérsékelt republikánus támogatóihoz állt közel 1792 végén.

Fouchét a Konvent több bizottságába is megválasztották: a számvizsgáló, a pénzügyi, a birtokügyi és a likvidációs, valamint a tengerészeti és gyarmatügyi bi-

28 Elisabeth Badinter–Robert Badinter: Condorcet. Un intellectuel en politique. Fayard, Paris, 1988. 497.

29 Ld. a 21. jz.-et!

30 François Furet–Mona Ozouf: La Gironde et les Girondins. Payot, Paris, 1991. 372.

31 Uo. 380.

32 XVI. Lajos pere. Szerk. Albert Soboul. Kossuth, Bp., 1970. 28.

33 Gérard Minart: Pierre Claude François Daunou l’anti-Robespierre. Privat, Toulouse, 2001. 69.

zottságok tagja volt. Legjobban azonban a közoktatási bizottság tevékenysége érdekelte. Előbb helyettesként, majd teljes jogú tagként választották e bizottság tagjává, ahol hamarosan együtt tanácskozhatott Daunouval és Condorcet-val. Bár gyenge orgánumára hivatkozva nem törekedett szónoki babérokra, először november 3-án lépett a Konvent szószékére, ahol egy jelentést olvasott fel a közép fokú oktatás átszervezéséről. A vitát elnapolták, arra hivatkozva, hogy előbb az elemi oktatásról kell törvényeket hozni. Vagyis képviselőtársai ugyanolyan kevés érdeklődést mutattak az ő elképzelései, mint Talleyrand oktatásügyi tervzetei iránt 1791 szeptemberében és Condorcet közoktatási programja iránt 1792 áprilisában. Immár mindenkit az a kérdés foglalkoztatott, hogy mihez kezdjenek a trónjától megfosztott XVI. Lajossal, aki Temple-beli börtönében ekkoriban olvasta el újra a kivégzett I. Károly angol király életrajzát.

Egy szavazat a király perében

Előbb az augusztusi felkelők, majd a párizsi szekciók és a Jakobinus Klub küldöttségei követelték egyre hangosabban az egykori király megbüntetését. November 6-án Charles Éléonor Valazé felolvasta az úgynevezett „huszonnégyek bizottságának” jelentését, amelyet a király palotában hagyott okiratainak megvizsgálására hoztak létre, de csak olyan jelentéktelen vádakot tudtak felhozni XVI. Lajos ellen, hogy alamizsnával látta el egykori alkalmazottait, azok családtagjait, s hogy pénze egy részét külföldön fektette be. Paul Lombard minderről így vélekedett: „Franciaország királyának az infláció közepette külföldi számlái is voltak. Ez persze vitatható gyakorlat, de semmiképpen sem bűn.”³⁴ Másnap a törvény-előkészítő bizottság nevében Jean Mailhe bonyolult okfejtéssel arról győzte meg a képviselők többségét, hogy XVI. Lajost jogilag el lehet ítélni, s ezt a Konventnek kell megtennie.

November 13-án elhangzottak az első nagyszabású szónoklatok a király mellett és ellene. Ekkor tette meg a Konvent legfiatalabb tagja, Saint-Just a döntő lépést a felé, amit D. M. G. Sutherland az igazságszolgáltatás politizálásának nevezett.³⁵ Ez annyit jelentett, hogy lemondtak a bűnösség vagy ártatlanság megvizsgálásáról, s az igazságszolgáltatást a politikai ellenfelek félreállítására használták fel. Saint-Just szerint a királyság eleve bitorlás, „örökös bűn”, amelyet senki sem igazolhat, ellene minden embernek fegyvert kell fognia. „Nem is annyira ítélnünk kell felette, mint harcolnunk ellene [...]”³⁶ Vagyis félre a joggal, egyetlen szempontot kell csak figyelembe venni: ki kit győz le. A Konvent többsége azonban nem volt hajlandó elfogadni ezt a logikát.

34 Paul Lombard: *Le procès du Roi*. Grasset, Paris, 1993. 63.

35 D[onald] M. G. Sutherland: *The French Revolution and Empire. The Quest for a Civic Order*. Blackwell, Oxford, 2003. 60.

36 XVI. Lajos pere i. m. (32. jz.) 74.

A vita új lendületet kapott, miután Roland belügyminiszter november 20-án a Konvent elé tárta a király egykori lakosztályának állítólagos titkos vasszekrényében talált iratanyagot. Egy francia jogász szerint „az iratok jelezték a király kétszínűségét, de nem bizonyították az árulását”.³⁷ A Nemzeti Konvent képviselői közül azonban már egyre kevesebben voltak hajlandóak különbséget tenni e két fogalom között. Albert Soboul kissé elfogultan mutatta be könyveiben a király perét, de a lényegét ő is elismerte: „Voltaképpen az volt a helyzet, hogy a Konventnek okvetlenül bűnösnek kellett nyilvánítania a királyt; ellenkező esetben augusztus 10-ét [a királyságot megdöntő felkelést – H. P.] ítéli el.”³⁸ Ennek az érvelésnek megfelelően egyre többen győzhették meg magukat arról, hogy a köztársaság fennmaradása a király kivégzését követeli meg. Ha a bíróságokra ruházzák az ügyet – ezzel a régi rend bírásra bízák a királyt. Ha létrehoznak egy rendkívüli törvényszéket – az sokkal kevésbé képviseli majd a nemzetet, mint maga a Konvent. Nekik kell hát ítélni – de ha felmentik a királyt, saját testületük legitimitását kérdőjelezzik meg.

December 11-én a Konventbe szállították az egykori királyt, s Barère az elnöki székéből a fejére olvasta a vádakat. A volt uralkodó méltóságteljesen válaszolt, csak akkor vesztette el nyugalmát, amikor azzal vádolták, hogy a franciák vérét ontotta. 26-án Romain de Sèze előadta védelmét: hivatkozott a királyi sérthetetlenségre, a miniszterek felelősségére, XVI. Lajos történelmi érdemeire, s arra is, hogyha a Konvent vád alá helyezte a királyt, nem tarthatja fenn magának az ítélezést. Csakhogy XVI. Lajos pere politikai per volt, „és az igazságos politikai per önellentmondásos fogalomnak tűnik”.³⁹

Az indulatok egyre jobban elszabadultak. A Konventhez özönlöttek a levelek és beadványok, egyesek azt hangsúlyozták, hogy a képviselők nem lehetnek egyszerre ügyészek és bírák is, mások a király mielőbbi elpusztítását követelték. Névtelen fenyegetéseket kaptak, akik a király felmentése mellett álltak ki, és azok is, akik el akarták ítélni. December 30-án az augusztus 10-én elesettek rokonai beözönlöttek a Konventbe, s véres ruhadarabokat lengetve hisztérikus jeleneteket rögtönöztek. Vad híresztelések kaptak szárnyra arról, hogy egyes megyék fegyvereseket küldenek Párizsba, a párizsi szekciók viszont a szeptemberi mézárások megismétlésére készülnek. Rouenban aláírásokat gyűjtöttek a király védelmére, Máconban viszont már a királyné kivégzését követelték. Nagy-Britannia nem ismerte el a Francia Köztársaságot, a spanyol kormány megpróbált nyomást gyakorolni a király megmentése érdekében, titkos ígéretek hangzottak el, és vesztegetési kísérletek követték egymást. Úgy tűnt, hogy immár alig lehet mással foglalkozni: december 30-án a lengyel szejm küldötte segítséget kért a Lengyelország második felosztására készülő Poroszország és Oroszország ellen, de eredménytelenül.

37 *Lombard, P.*: i. m. (34. jz.) 77.

38 *Albert Soboul*: A francia forradalom története. Kossuth, Bp., 1989. 211.

39 *John Hardman*: Louis XVI. The Silent King. Arnold, London, 2000. 160.

Nem csoda, ha Fouché a képviselők többségével együtt minél előbb le akarta zárni ezt a hosszan elhúzódó problémát, amely hovatovább polgárháború ki-robbanásával fenyegetett. 1793. január 4-én Barère elvetette a nép megkérdezésének lehetőségét, s felszólalása azt jelezte, hogy a Síkság (vagyis Fouché csoportja) fokozatosan elfogadja a Hegypárt érveit. Január 7-én pedig a Konvent megelégedte és lezárta a vitát. A képviselők elfogadták, hogy név szerint fognak szavazni a király ítéletéről.

1793. január 15-én arról a kérdésről szavaztak, hogy: „Bűnös-e Capet Lajos, a franciák volt királya a szabadság elleni összeesküvésben és az állam biztonsága elleni merényletben?” Fouché a túlnyomó többséggel együtt igennel szavazott. A *Moniteur* című lap szerint ez 693 képviselőt jelentett, a jegyzőkönyv szerint 683-an szavaztak igennel, de a szám utáni névjegyzék 691 nevet sorolt fel. Még ugyanezen a napon feltették a második kérdést: „A Nemzeti Konvent Capet Lajosról mondott ítéletét alávessék-e a nép jóváhagyásának?” Fouché ezúttal is a többséggel szavazott. E többség pontos meghatározása még nehezebb, mint az előző szavazás esetében: a 749 képviselőből az *Archives parlementaires* című lap szerint 286-an szavaztak igennel és 423-an nemmel, a jegyzőkönyv és a *Moniteur* szerint 283-an szavaztak igennel, a történészek pedig egy összeadási hiba felfedezése után 287 igennel és 424 nemmel szavazó képviselőt számoltak össze.

Január 16-án kezdték meg a szavazást a harmadik kérdésről: „Milyen büntetést érdemel Lajos, a franciák volt királya?” Az ülés délelőtt kezdődött, a szavazás este fél hétkor, és (mivel mindenki hosszabban is megindokolhatta szavazatát) másnap este hétig tartott. Sorshúzással döntötték el, hogy Haute-Garonne képviselői kezdjék meg a szavazást. Loire-Inférieure lett a tizennegyedik a megyék sorában, vagyis Fouché még valószínűleg 16-án leadhatta szavazatát. Vergniaud, a Konvent elnöke 17-én este kilenckor jelentette be az eredményt, s a gyűlés csak 11-kor oszlott szét.

Több történész és író is elfogadja Madelinnek azt a megállapítását, hogy Fouché a király perén hajtotta végre élete első, nagyszabású árulását, amelyet semmi mással nem lehet megmagyarázni, mint azzal, hogy megérezte, honnét fúj a szél, kik fognak győzedelmeskedni a politikai harcban, kikhez kell csatlakoznia.⁴⁰ Érdemes felidézni ezt a történetet, amelynek már kihegyezett, drámai jellege is gyanút ébreszthet az olvasóban. Fouché a szavazások idején állítólag oda-súgta Daunounak: „Majd meglátod, mi a véleményem, amikor kinyomtatják, s meg fogsz lepődni, milyen bátorsággal fejtem ki a véleményemet azok ellen, akik Lajos halálát akarják!” A király büntetéséről való szavazás előestéjén pedig ezzel a kéréssel fordult barátjához: „Tedd meg nekem azt a szívességet, hogy elolvasod a beszédemet, és stilisztikai szempontból változtatsz rajta, ahol szükségesnek tartod. Egy egykori oratoriánusnak franciául kell beszélnie! Ugyanakkor még egy segítséget kérek tőled: a mellkasom nem elég erős, nem akarom hasztalanul fárasztani, de mégis meg kell értetnem magamat. Tedd meg a kedvemért,

40 Madelin, L.: Fouché i. m. (6. jz.) 54–57.; *Étèvenaux, J.*: i. m. (10. jz.) 17.; *Kammacher, L.*: i. m. (18. jz.) 36–39.; *Zweig, St.*: i. m. (7. jz.) 22.

hogy a középre ülsz, amikor beszélni fogok, hogy elmondhasd majd, jól hallottál-e.”⁴¹

Fouché megyéjének képviselői megválasztásuk sorrendjében szavaztak. Daunou az ígéretéhez híven beült középre, szemben a szószékkal, és figyelt. Hatodikként Fouché lépett a szószékre, és Daunou legnagyobb meglepetésére csak ennyit mondott: *La mort*, vagyis „Halál”. Másnap pedig publikált egy röpiratot – homlokegyenest ellenkező értelemben azzal, amit Daunounak bemutatott. Daunou előtt Fouché állítólag azzal igazolta pálfordulását, hogy „valóban meg akarta menteni XVI. Lajost, még az előző este is ezt akarta, de Loire-Inférieure megye képviselői rettenetes fenyegetéseket kaptak Nantes-ból. Az üzenet szerint a nép készen állt felgyújtani azok tulajdonát, akik nem szavaznak a király halálára, s valószínűleg a legszélsőségesebb erőszakra is elszánta magát a küldöttek családtagjai ellen. Feldúlva mentem haza, tette hozzá a szerencsétlen, feleségem felhívta rá a figyelmemet, hogy szavazatomnak nem lesz nagy súlya a döntésben, s ha nem akarom lemészároltatni rokonaimat és az övéit, inkább áldozzam fel személyes véleményem.”⁴²

Ha valaki azt kívánja bizonyítani, hogy Fouché egész pályafutása árulások sorozatából állott, annak nem is kell mást tennie, mint elfogadnia ezt a történetet. Stefan Zweig így is tett, s e szavakkal kommentálta Fouché pálfordulását: „Így hirdeti a király kivégzésének szükségességét az, aki tegnap még egy manifesztum kéziratát hordta zsebében, amellyel éppen az ellenkező igazságot bizonygatta.”⁴³ Aki azonban némi forráskritikával közelít e történethez, annak több dolog is feltűnhet. Például az, hogy Fouchénak nem volt szokása a bátorságával való, gyerekes dicsekvés („majd meglátod”, „meg fogsz lepődni” stb.). A harminckét éves egykori tanárnak, több röpirat és kiáltvány szerzőjének aligha volt szüksége arra, hogy stilisztikailag átjavíttassa irományát. Egyik újabb életrajzírója megfogalmazása szerint „a beszéd mesterének bizonyult, ami végül is nem meglepő egy tanár részéről”.⁴⁴

Ha pedig biztos akart lenni abban, hogy beszédét a terem minden részén megértették, akkor Daunou-t nem a szószékkal szemben kellett volna leültetnie. A Tuileriák kertje lovardájának épületében ugyanis ez volt a legközelebbi hely a szószékhez, tehát annak, aki biztos akart lenni abban, hogy mindenhol megértették, az elnyújtott téglalap formájú terem jóval távolabbi helyére kellett volna leültetnie barátját. A visszaemlékező a jelek szerint a Konvent későbbi üléstermére gondolt, a Tuileriák Flore- és Marsan-pavilonok közötti színháztermére, ahol az amfiteátrumszerűen elrendezett ülések harmadkörívben vették közre a szószéket, vagyis egyenlő távolságban a szónoktól. Ide azonban csak május 10-én költözött át a Nemzeti Konvent.

41 Madelin, L.: Fouché i. m. (6. jz.) 52.

42 Uo. 55.

43 Zweig, St.: i. m. (2. jz.) 22.

44 Étévenaux, J.: i. m. (10. jz.) 21.

Az sem valószínű, hogy Fouché szavazata leadásának másnapján máris közzé tudott volna tenni egy nyomtatott kiáltványt: január 16-án szavazott, az ülés azonban csak a következő napon fejeződött be, késő este. És mikor írta volna meg azt a bizonyos nyilatkozatot, ha „még az előző este is” azt tervezte, hogy megmenti a királyt? A pálfordulás magyarázata is valószínűtlen: Nantes kifejezetten mérsékelt város volt, ahol senki sem fenyegette halállal a felmentő szavazatot leadó képviselők rokonait. Gyanús lehet a drámai időzítés: Fouché még az előző napon is azt tervezi, hogy a király felmentésére szavaz, de megkapja a riasztó híreket Nantes-ból, s aggodó felesége könyörgésére nem csak azonnal a halálra szavaz, de még egy hosszabb röpiratot is produkál álláspontja igazolására... Az a megjegyzés pedig, mely szerint Fouché szavazatának nem lesz súlya a döntésben, arra a mítoszra utal, hogy XVI. Lajost egyetlen szótöbbséggel ítélték halálra. Ezzel valamennyi „királygyilkost” azzal vádolhattak, hogy éppen az ő szavazata menthette volna meg XVI. Lajost. A 721 szavazónak 361 volt az abszolút többsége, s valóban ennyien szavaztak a feltétel nélküli halálra. Csakhogy rajtuk kívül még 26-an ugyancsak a halálra szavaztak, azzal a feltétellel, hogy vitassák meg a halasztás lehetőségét, 46-an pedig a később végrehajtandó halálra. Akik tehát ránk hagyományozták Fouché pálfordulásának történetét, azok a meglehetősen valószínűtlen drámai fordulatok halmozásával nyilvánvalóan azt kívánták hangsúlyozni, hogy Fouché tökéletesen elvtelenül, egyetlen nap alatt változtatta meg a véleményét, s politikailag 180 fokos fordulatot véve olyan elveket hangoztatott az egyik napon, amelyeket a másikon megtagadott. Ráadásul asszonyi siránkozásra hallgatott, szálnalmas mentségeket sorolt fel magyarázatul, és lehet, hogy éppen az ő szavazata miatt kellett meghalnia a királynak.

Az össze nem illő elemek Madelinnek is feltűntek, de ő úgy oldotta meg a problémát, hogy elfogadta a történet egyik részét (az egyik napról másikra bekövetkező „árulást”), s nem vette komolyan a másik részét (Fouché magyarázkodását). Hangsúlyozza, hogy Fouché „sohasem félt, még azon a napon sem, amikor Robespierre nyíltan az életére tört. Válságok idején tanúsította a legnagyobb hidegvért.”⁴⁵ Szerinte „a Gironde gyengesége miatt változtatta meg véleményét, mert jól ismerte, s már nem hitte el róla, hogy képes ellenállni a bujtogatóknak”.⁴⁶ Fouché nem bizonyos elvek szerint cselekedett, hanem pusztán „a többséget követte. [...] Életének egyetlen fordulata sem volt ennél élesebb.”⁴⁷ A forrás efféle szelektív értelmezése teszi lehetővé Madelin számára, hogy nemzedéke kívánalmi szerint erkölcsileg elítélhesse Fouchét: „A hajó süllyedt, az okos utas elhagyta, nem várva meg a végső katasztrófát.”⁴⁸ Hiszen

45 *Madelin, L.*: Fouché i. m. (6. jz.) 51.

46 Uo. 53.

47 Uo. 54–55.

48 Uo. 57. Amikor Madelin bemutatta Fouchéről írott doktori disszertációját, a Sorbonne professzorai komolyan felvetették a kérdést, hogy lehet-e doktori címet kapni, ha valaki olyan visszataszító személyről ír, mint Fouché.

nemcsak az utasok tesznek így, hanem azok is, „akiket” Madelin nem említ, de mindenkinek eszébe jutnak a süllyedő hajó képéről: a patkányok... Madelin nyomán pedig szinte valamennyi életrajzírója elismételte Fouché első pálfordulásának történetét.

A szavazat magyarázata

A pálfordulás története azonban ugyanolyan hihetetlen, mint annak magyarázata. Az egész két szóbeli közlésen alapul: állítólag Maurice Gaillard, Fouché egykori bizalmasa hallotta a történetet Daunou-tól, majd M. A. H. Taillandier, Daunou bizalmasa is megerősítette azt 1841-ben kiadott kötetében...⁴⁹ Despatys báró pedig úgy tette közzé ugyanezt a történetet emlékirataiban, hogy nem közölte forrásait.⁵⁰ Vagyis a pálfordulás egész elmélete pusztán szóbeszédre alapul. Rendelkezésünkre áll azonban egy sokkal megbízhatóbb dokumentum 1793-ból *Réflexions de Fouché sur le jugement de Louis Capet* (Fouché elméletei Capet Lajos elítéléséről) címmel, amelyből pontosan megtudhatjuk, hogyan vélekedett szerzője a király pere idején. F. Leclercq szerint nem olvasta fel, Elisabeth Liris szerint január 7-én előadta a Konventben – annyi azonban bizonyos, hogy jóval a végső szavazás előtt tette közzé, és nem utána.⁵¹

Először is elítélően említi meg, hogy végeérhetetlen vitákat folytattak, rengeteg időt és erőt fecsérelnék el, miközben a nép vádolta a képviselőket és lázongott. Holott az elvek egyértelműek: „A zsarnok bűnei mindenki számára nyilvánvalóak voltak, és minden szívet felháborodással töltöttek el. Ha feje nem hull le azonnal a törvény pallosának csapására, a banditák, az orgyilkosok felemelt fejjel lépnek elő, és a legszörnyűbb felfordulás fenyegeti a társadalmat. Nagylelkű dolog lenne, mondták, megbocsátani, és a megbocsátás valóban a jószívűség ismertetőjele... De bírák vagyunk, és érzéketlennek kell lennünk, akár az istenségnek. A gyengeség legkisebb gesztusa is rettentő szerencsétlenségek sorát indíthatja meg.”⁵² Fouché nem vádolja azokat, akik nem szavaztak a halálra, sőt megértően ír a halálbüntetés ellenzőiről. Mégis újra meg újra az elvekre figyelmeztet, amelyek jelzik, mi a helyes és mi a jó. A király ítéletének néphez való fellebbezését elveti, mert ez ellentétes a képviselői kormányzással, újabb megoszláshoz vezet, és azzal a következménnyel jár, hogy cselekedetek helyett „kiszármaztatási konzultációval” fogják vesztegetni az időt. „A Nemzeti Konvent vagy a nép elé tárja a per valamennyi vizsgálati dokumentumát, vagy csak az ítéletet teszi függővé döntésétől. Az első esetben a per végeérhetetlen lesz, a második esetben pedig a nép, amely csak az ítéletről és ennek motívumairól értesül, az önök szemével lát majd, az önök szószólója lesz, holott önöknek kell a nép szószólójá-

49 Documents biographiques sur P. C. F. Daunou. Didot, Paris, 1841. 42–43.

50 Idézi: *Élisabeth Liris: L'Allier en Révolution*. Roure, Neyzac, 2000. 90., 95.

51 *Fouché, J.*: i. m. (11. jz.) 39.; *Liris, É.*: i. m. (50. jz.) 88.

52 *Fouché, J.*: i. m. (11. jz.) 40.

nak lenni!”⁵³ Fouché is úgy véli, hogy a „forradalom ellenségei” és a „királypártiak” kihasználhatnák a helyzetet, ha a népre bíznák az ítélet megvitatását. „Véleményem szerint nincs hatékonyabb eszköze a közbiztonságnak annál, amelyet egységünkben és bátorságunkban találhatunk meg. Tudjunk végre republikánus módon viselkedni! Legyünk képesek felhasználni azt a nagy hatalmat, amellyel a nemzet felruházott, legyünk képesek teljesíteni minden kötelességünket, elég erősek vagyunk ahhoz, hogy leküzdjünk minden nagyhatalmat és minden fordulatot. Az idő a mi oldalunkon áll, szemben a föld valamennyi királyával. Szívünk mélyén olyan érzést hordozunk, amelyet nem éreztetünk a különböző népekkel anélkül, hogy ne tennénk őket barátainkká, hogy ne harcolnának mellettünk, értünk és öellenük!”⁵⁴

Ez nem egy köpönyegforgató ötlése-hatolása, hanem egy határozott republikánus forradalmár hitvallása. Valószínűleg igen sokan gondolkoztak ekkoriban úgy, mint Fouché: végleg szakítani kell a királyság emlékével, véget kell vetni a vitáknak, és meg kell előzni az ellenforradalmárok fellépését. Albert Soboulnak igaza volt, amikor így foglalta össze a történeteket: „A Síkságnak azok a tagjai, akik XVI. Lajos halálára szavaztak, úgy látták, a Köztársaság javáért cselekedtek.”⁵⁵ Nem valószínű, hogy a félelem motiválta volna őket, hiszen mind a halálos ítélet ellenfelei, mind a hívei kaptak fenyegető leveleket és üzeneteket. Nem a győztesnek tűnő Hegypárthoz csatlakoztak: a Hegypárt és a Gironde ellentéte ekkoriban még nem tűnt áthidalhatatlannak. Fouché nem is említi meg az idézett röpiratában a pártokat, inkább egységre hívja fel képviselőtársait. Ráadásul a később Gironde néven emlegetett csoportnak olyan híres tagjai szavaztak a király halálára, mint Vergniaud, Elie Guadet, Armand Gensonné, Jacques Pierre Brissot, François Buzot, Jérôme Pétion, Jean François Ducos, Jean Baptiste Boyer-Fronfrède, Louvet, Maximin Isnard, Louis Marie de La Révellière-Lépeaux, Marc David Lasource, Charles Jean-Marie Barbaroux és François Trophime Rebecqui. (Igaz, néhányan felvetették az ítélet elhalasztásának lehetőségét.) Fouché szavazatát tehát, amelyet a Gironde cserbenhagyása és a Hegypárthoz való csatlakozás bizonyítékának tekintettek, úgy is értelmezhetnénk, hogy követte a Gironde leghíresebb vezetőinek példáját. Azt se feledjük, hogy a megyéjének képviselői közül rajta kívül még ketten szavaztak a halálra. Ha el akarjuk kerülni a kettős mérce alkalmazását, akkor vagy köpönyegforgatással kell vádolnunk a Gironde felsorolt tagjait is, vagy pedig Fouché szavazatát sem értelmezhetjük pálfordulásként. Nem Fouché hagyta el az egyik pártot a másik kedvéért (a pártok még nem szilárdultak meg), hanem a mérsékelt képviselők többségével együtt ő is fokozatosan elfogadta a radikális intézkedéseket.

A pártokat csak évtizedekkel később írott emlékirataiban említette meg. Azt írja, hogy – mint annyi kortársa – „az állam üdvét kizárólag a politikai test egységében és oszthatatlanságában látta”, s ezért nem támogatta már a

53 Uo. 41.

54 Uo. 42.

55 XVI. Lajos pere i. m. (32. jz.) 252.

Gironde-ot, amely Párizs ellen lázította a vidéket. „Íme, ez sodort egy olyan párthoz, amelynek mélyen megvettem túlzásait, s amelynek erőszakossága megbélyegezte a forradalom fejlődését. Mennyi szörnyűség a morál és az igazságosság rendjében!”⁵⁶ Csakhogy, amint azt Fouché korábbi megállapításából tudjuk, „a morál a jó és a rossz abszolút teóriája, a politika azonban relatív módon viszonyul hozzájuk”. Ehhez az 1792-ben kifejtett gondolathoz negyedszázaddal később írt emlékirataiban is ragaszkodott: „Ez itt tisztán politikai per a forradalom és az ellenforradalom között.” (Vagyis Fouché és restauráció korabeli ellenfelei között: emlékiratai utolsó mondatában ugyanis a forradalom képviselőjének nyilvánította magát!) „Vajon a büntető törvényszékek vagy a bűnügyi rendőrség joggyakorlata szerint kívánják elítélni?”⁵⁷ S e gúnyos kérdés után, amely megint csak a politika és morál eltéréseire hívja fel a figyelmet, Fouché kifejti mindazon érveket, amelyek segítségével több történésznezmedék is megpróbálta érthetőnek, elfogadhatónak, sőt szükségszerűnek és elkerülhetetlennek feltüntetni a Nemzeti Konvent intézkedéseit: „De hát nem csendes vizeken hajóztunk! Egy forradalom kellős közepén voltunk, kormánylapát nélkül, kormányzat nélkül, sajátosan torz diktatúrában, amelyet a felforgatás szült, s amely felváltva idézte fel az athéni anarchia és az oszmán despotizmus képét. [...] A Konvent viszálykodásai, túlkapásai, erőszakos rendeletei dacára, vagy éppen e rendeleteinek köszönhetően, túllépve saját hatáskörén megmentette a hazát! Vitathatatlan tény ez, s ezzel kapcsolatban egyáltalán nem tagadom meg, hogy részt vettem munkájában. A történelem ítélőszéke előtt valamennyi tagja Scipio védelmére szorítkozhat, s elismételheti ezzel a nagy emberrel: »Megmentettem a köztársaságot, gyerünk a Capitoliumra, hálát adni az isteneknek!«”⁵⁸ Ki mondja, hogy Fouché nem tudott ékesszóló lenni? Az állítólagos köpönyegforgató és az örök helyezkedő tehát még élete végén is kiállt a Nemzeti Konvent padsorai-ban vallott elvei mellett.

A Nemzeti Konvent politikájának büszke (és sokak számára máig meggyőző) megvédelmezése után Fouché kénytelen rátérni a király perén leadott szavazatára. „Mindazonáltal van egy szavazás, amely igazolhatatlan, s szégyen és gyengeség nélkül beismerem, hogy megismertette velem a lelkipurdalást. De tanúm rá az igazság istene, hogy nem annyira az uralkodóra kívántam lesújtani, aki jó volt és igazságos, hanem a fejdíszére, amely akkor összeférhetetlen volt a dolgok új rendjével. Ráadásul azt is kimondom, hiszen a feltárulkozás kizárja az elhallgatást, hogy akkoriban nekem is úgy tűnt, mint annyi másnak, hogy a válság leküzdése érdekében nem inspirálhatjuk elegendő tetterőre a képviselőket és a nép tömegét, ha nem lépünk túl minden mértéken, ha nem törünk át minden határon, ha nem tagadunk meg minden forradalmi méltóságot. Ez volt az államérdek, amelyről úgy tűnt, hogy ezt a rémítő áldozatot követeli. Vajon a politikában nem tűnik-e néha üdvösnek az atrocitás is? [...] 1793 képviselői, akik fel-

56 Mémoires de J. Fouché i. m. (7. jz.) 58.

57 Uo. 58.

58 Uo. 58–59.

áldozták a királyság képviselőjét, a monarchia atyját, hogy köztársaságot építsenek, nem válogathattak az újjáépítés eszközei között.”⁵⁹ Ez az álláspont természetesen vitatható mind erkölcsi, mind politikai nézőpontból – viszont nem sokban különbözik a Fouché 1793-ban írott röpiratában kifejtett elvektől. Vagyis elhithetjük, hogy Fouchét (a Hegypárthoz, a Gironde-hoz és a Síksághoz tartozó képviselőtársaival együtt) efféle megfontolások motiválták, amikor a Konvent szószékére lépve leadta szavazatát. Nem pálfordulatot hajtott végre, hanem a Konvent akkori többségéhez hasonlóan, rendkívüli körülmények nyomására, az érveket és ellenérveket megfontolva elfogadta a forradalmi felfogást, és ennek megfelelően döntött.

Még egy szavazásra sor került a halálos ítélet kimondása után: január 19–20-án arról döntöttek, hogy elhalasztható-e az ítélet végrehajtása. Fouché azok közé tartozott, akik (380-an) a halasztás ellen szavaztak. Másnap, 1793. január 21-én, délelőtt tíz óra húsz perckor lefejezték az egykori királyt. Egyes történészek úgy vélekednek, hogy ezzel „kitépték a királyságot a nemzet jövőjéből. A király kivégzésével elválták az utolsó szálát, amely Franciaországot múltjához kötötte, és teljessé tették a szakítást a régi renddel.”⁶⁰ Ha azonban arra gondolunk, hogy a 19. században még három király és két császár ült Franciaország trónján, a monarchia „kitévése a nemzet jövőjéből” nem tűnik különösebben sikeresnek. Elgondolkodtatóak Edgar Quinet megállapításai is: „II. Jakab és X. Károly nem tértek vissza a száműzetésből, de I. Károly és XVI. Lajos visszatértek a vérpadról II. Károly és XVIII. Lajos képében. [...] Amikor a konventtagok végeztek XVI. Lajossal, a királyság kisiklott a kezük közül, s Európa minden trónján inkább borzadályt, mint rettegést éreztek. Kegyetlen és vég nélküli háború keletkezett ebből, amely önmagából újjászületett. Hogy megvívhasssák, egy vezetőt adtak maguknak, vagyis visszatértek ahhoz a rendszerhez, amelynek a megsemmisítésére megesküdtek.”⁶¹

Egy dolog viszont bizonyos: akik Fouchéhoz hasonlóan kimondták a halálos ítéletet, azok számára valóban nem volt visszaút. Ezt jelezte Louis-Michel Le Peletier de Saint-Fargeau képviselő meggyilkolása is: a király kivégzésének előestéjén a Palais-Royal egyik éttermében megkérdezték tőle, hogy a halálra szavazott-e, majd az igenlő válasz után egy Philippe de Pâris nevű egykori testőr ledöfte. Akik tehát megszavazták a király kivégzését, azok végleg elkötelezték magukat a forradalom mellett, s a legkeményebb intézkedésekre is készen álltak, hogy elkerülhessék a régi rend visszatérését. Ezt Fouché a következő tizenhárom hónap alatt bizonyította be, amelynek nagy részét konventbiztosként töltötte el.

59 Uo. 59.

60 *Furet, F.*: A francia forradalom i. m. (2. jz.) 134.

61 *Edgar Quinet*: A forradalom. I. Lauffer, Pest, 1871. 390. (A fordítást kissé korszerűsítettem.)

PÉTER HAHNER

THE FIRST „180-DEGREE TURNAROUND” OF JOSEPH FOUCHÉ

The place attributed to Joseph Fouché by the great majority of historians is among the great traitors of world history. That it is so is accounted for by the fact that the French Revolution is a heritage full of acute conflicts, and unfit for a heartily approval in its entirety. Consequently, the politicians, political thinkers, artists and historians of the 19th and 20th centuries all identified themselves or sympathised with one given element or trend within this vast conglomeration. Those persons, on the other hand, such as Fouché and Talleyrand, who played a decisive role in several consecutive regimes, were rejected and accused of opportunism or even treachery. The biographers of Fouché regard his votes given at the trial of the king as the proof of his first major conversion, when he left the Gironde and joined the Mountain. Yet a profound analysis of the trial, the voting, and of the contemporary and later writings of Fouché makes this interpretation untenable. Far from making a true conversion by voting for the death of Louis XVI, he, just like the majority of the Convent, under the pressure of extraordinary events, and after due consideration given to pros and contras, merely accepted the revolutionary solution of a problem, which then appeared effective, and decided accordingly.

SZALAI MIKLÓS

Magyary Zoltán és a magyar alkotmányosság

Magyary Zoltán egyike volt a két világháború közötti magyar szellemi élet és a magyar jogtudomány legjelentősebb egyéniségeinek. Mivel Magyary és felesége áldozatul esett a szovjet megszállók brutalitásának, munkássága sokáig tabuvá vált Magyarországon, annak ellenére is, hogy tanítványai jelentős szerepet játszottak az új, szocialista államapparátus felépítésében és a háború utáni új közigazgatás tudományos megalapozásában. A Magyary-iskola mesterükhöz hű tagjai természetesen úgy igyekeztek őt beállítani, mint akinek tudományos munkássága a szocialista állami berendezkedést készítette elő. Az iskola eszmeisége beépült az 1960-as, 1970-es évek magyar közgondolkodásának abba az áramába, amely az államszocializmus rendszerét nem a kapitalizmus, hanem valamiféle népi-nemzeti „harmadik út” irányában kívánta volna meghaladni. Magyary emléké a jogtudományon kívüli, tágabb értelemben vett szellemi életben először Bereményi Géza *A tanítványok* című filmje idézte fel, majd a rendszerváltozás után munkássága egyikévé vált azoknak az újra felfedezett szellemi értékeknek, amelyeket korábban a kommunista diktatúra agyonhallgatott. Ezért a Magyary-tanítványok által a rendszerváltozás előtt és után művelt „Magyary-kultuszba” érthető módon nem fértek, nem férhettek bele a tudós szélsőjobboldali, fasisztabarát megnyilatkozásai, nézetei. A jelen tanulmány Magyary munkásságának ezt az – eddig általában többé-kevésbé szemérmesen elhallgatott – oldalát kívánja megmutatni.

A jelen írásnak persze nem célja Magyary Zoltán életművének, jelentőségének a teljes, átfogó bemutatása, mert ezt a feladatot már elvégezték helyettem mások, mindenekelőtt Saád József az általa szerkesztett, a Magyar Panteon sorozatban 2000-ben megjelent Magyary-válogatás elé írt kitűnő bevezető tanulmányában.¹ Én magam Magyary munkásságával a hivatásrendiség magyar eszmétörténetének kutatása során találkoztam.² Ez a tanulmány mindenekelőtt Magyarynak a magyar *államberendezkedést, alkotmányosságot* érintő gondolatait vizsgálja. Épp ezért szükségképpen említetlenül maradnak az életmű fontos mozzanatainak. Mindazonáltal szükséges legalább nagy vonalakban áttekintennem Magyary munkásságát.

* * *

1 Saád József: A racionalizátor. In: Magyary Zoltán. Vál., szerk., bev., jegyz. Saád József. Új Mandátum, Bp., 2000. (Magyar Panteon) 7–62.

2 Szalai Miklós: Újrendiség és korporativizmus a magyar politikai gondolkodásban (1931–1944). Múltunk 47. (2002) 1. sz. 52–105.

Magyary Zoltán 1888. június 10-én született Tatán, katolikus katonatiszti családból. 1906-ban érettségizett a budapesti piarista gimnáziumban, majd 1910-ben államtudományi oklevelet szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Ezután került fogalmazó gyakornokként a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. 1912-ben egy szemesztert a lipcsei egyetemen töltött, majd miután ugyanebben az évben a jogtudományi diplomát is megszerezte, segédfogalmazóként kezdte meg köztisztviselői pályáját. Ettől kezdve a minisztérium több osztályán teljesített szolgálatot, s mindenütt gyakorlatiasságával, az eredményes ügyvitel iránti kivételes érzékével tűnt ki. Későbbi közigazgatás-tudományi tételeinek többsége a pályakezdő hivatalnok napi problémáiban gyökerezik, mert ezekkel szembesülve kezdett foglalkozni az államtudományi–jogi képzés és a közigazgatási gyakorlat összehangolatlanságával, a köztisztviselői professzionalizmus kérdéskörével. Az 1910-es években rendszeres önképzésre fogta magát. Csupa gyakorlati, az ügyvitel eredményességét segítő készségre tett szert: fejlesztette nyelvtudását, gyorsírásból tanári képesítést szerzett. A korabeli magyar minisztériumokban az egyetemi végzettségű fogalmazói kar kiszolgáltató volt az érettségizett számvevőségi karnak. Magyaryt ez a hatásköri anomália indította arra, hogy pénzügytani ismereteit elmélyítse. Költségvetési joggal kezdett foglalkozni, és 1915-ben államszámviteli vizsgát tett. Ismereteit ezen a területen annyira elmélyítette, hogy 1918-ban meghívott előadóként államszámvitelt adott elő a jogi fakultáson.

Pályakezdő éveinek fontos állomása volt 1917 tavasza, amikor a miniszterelnökségre rendelték szolgálattételre. Itt került munkakapcsolatba későbbi főnökével és pártfogójával, Klebelsberg Kunóval, aki felfigyelt a kivételesen tehetséges és ambiciózus fiatalemberre.

A forradalmak évei nem okoztak törést Magyary hivatali pályáján. Fizetési osztályt váltva továbblépett a hivatali ranglétrán: a Közoktatásügyi Minisztériumban miniszteri titkár lett, majd a Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbiztosságán az elemi népiskolák ügyosztályán teljesített szolgálatot. A Tanácsköztársaság bukása után – talán a zökkenőmentes előmenetel ellensúlyozására – leleplező tanulmányban számolt be a kommunista közigazgatás alkalmatlanságáról. Az úgynevezett Védelmi Tanfolyam keretében már ekkor tartott egy előadást általános társadalmi kérdésekről is – de ez nem megy túl a korszak hivatalos „keresztény–nemzeti” ideológiájának szokásos gondolatain.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium helyreállítása után a tárca élére került Klebelsberg Kunó Magyaryt 1920 októberében kinevezte a költségvetési osztály élére. A következő évben már az elnöki ügyosztály főnökének helyettese lett, s egyúttal miniszteri tanácsos. Kiváló szervezőkészsége, nyelvismerete, gyorsírástudása, számviteltani jártassága révén a miniszter belső köréhez tartozott. Költségvetési ügyekben közvetlenül Klebelsbergnek alárendelt kulcsembereként 1920-tól fogva mindig vezető posztokon teljesített szolgálatot.

Az 1920-as évek elején – a költségvetés kérdéseivel foglalkozva – figyelt fel Magyary a tudományos üzemszervezés (*scientific management*) és az igazgatástudomány (*science of administration*) kérdéskörére, amelyek tételei éppen ekkori-

ban kezdtek beépülni az állammal és a közigazgatással foglalkozó szakmunkákba. A korszakban sokan – így Max Weber, a bürokrácia jelenségekörének, történeti–szociológiai gyökereinek talán legnagyobb elemzője is – szoros analógiát láttak az üzemszervezés és a közigazgatás között.

Ebben a vonatkozásban új lökést adott Magyary szellemi fejlődésének a brüsszeli Közgazdaságtudományok Nemzetközi Intézetének 1923-as, második nemzetközi kongresszusa, ahol Henry Fayol bányamérnök „La Doctrine administrative dans l’État” címmel tartott egy – a közigazgatás-tudomány történetében mérföldkőnek számító – előadást. Fayol eredetisége az állam és az üzem analógiájának gyakorlati megközelítésében és kifejtésében állt. A fayoli igazgatáselméleti doktrínát ugyanaz a századfordulói technokrata szemlélet és a „gépkorszak”-kultusz hozta divatba, mint a vele sok ponton rokon tudományos üzemvezetést: a vállalatok optimális működtetésének elméleteit (a taylorizmust és a fordizmust). Előadásában Fayol arra keresett választ, hogy kora államának működésében mennyire érvényesülnek a tisztán igazgatáselméleti és -technikai követelmények. Nála az állam óriási méretű politikai vállalkozás, melynek eredményessége attól függ, hogy működése során a szervezettani fő műveleteket: a tervezés-prognosztizálást, a szervezést, a parancsadást, az összhangbiztosítást és az ellenőrzést milyen színvonalon tudja egyesíteni. Fayol a korabeli francia államigazgatás példáján bemutatta, hogy a parlamentáris demokráciák üzemeltetési szempontból kezdetlegesebbek, állam-üzemként egyszerűen elavultak, s sok mindent tanulhatnak a nagyvállalatok adminisztrációjától.

A fayoli doktrína – amolyan jogtól és politikától idegen elméletként – az államtudományok magyar művelői körében nem keltett nagy visszhangot. Viszont Magyary a jövő lehetőségét vette észre a technokrata racionalitás elvei szerint megújított államgépezet létrehozásában. Fayol államtudományi elveit nem sokkal a konferencia után kis tanulmányban méltatta, külön kitérve arra, hogy az igazgatás öt fayoli elve mennyire kevésbé érvényesül a magyar minisztériumok gyakorlatában.

1924 februárjában Magyary a *Budapesti Szemlébe* írt egy tanulmányt, *Ludendorff és Rathenau szellemi műhelyéből* címmel.³ Mai szemmel kicsit különösnek tűnik egy tanulmányban „összehozni” ezt a két politikust, hiszen Ludendorffnak, az első világháborús Németország Hindenburg mellett első számú hadvezérének, a „tördőfés”-legenda egyik első elterjesztőjének és Hitler első politikai próbálkozásai támogatójának nevéhez az agresszív militarizmus fogalmát kapcsoljuk, Rathenau viszont a weimari demokráciának szilárdan elkötelezett politikus volt, akit a világháború győzteseivel szemben engedékeny, a békeszerződés teljesítésére irányuló politikája miatt gyilkolt meg egy szélsőjobboldali terrorista. Az érdekes azonban az, hogy Magyary mindkettőjük életművéből ugyanazokat az elemeket emeli ki és tartja követésre méltóaknak.

³ *Magyary Zoltán*: Ludendorff és Rathenau szellemi műhelyéből. *Budapesti Szemle* (1924. febr.) 108–137.

Magyary szerint Ludendorffnak igaza volt, amikor közvetlenül a háború után megjelent emlékirataiban a háborús vereség legfőbb okának a defetizmust tartotta, amely szerinte lehetetlenné tette a német társadalom erőinek megfelelő összpontosítását a háborús célokra. Ugyanakkor Rathenaunak is igaza volt abban, amikor a weimari köztársaság minisztereként mindenáron teljesíteni akarta a Németországra a győztesek által kiszabott súlyos jóvátételi kötelezettségeket. Ámde munkásságukban nem is ez a lényeges, hanem az, hogy egyikük a politika, másikuk a gazdaság terén a szigorú állami szabályozást, a politikai párt- és osztályérdekeknek, illetve a gazdasági magánérdeknek a nagy közös nemzeti célok nevében való háttérbeszorítását, elfojtását hirdette.

Elemezve Ludendorff eredménytelen erőfeszítéseit arra, hogy még az amerikai túlerő kibontakozása előtt kicsikarja a nyugati fronton a döntést az antanttal szemben, és osztva a nagy hadvezérnek azon vélekedését, hogy ezt tulajdonképpen az ellenzéki pártok, mindenekelőtt a szociáldemokraták békevágya – és szabotázs – akadályozta meg, Magyary azt írja: „akinek alkalma volt, mint Ludendorffnak, a történelmi kapcsolatokba mélyen betekinteni és az állami organizmus összefüggését az eddigieknél mélyebben átlátja, az osztani fogja Ludendorff konklúzióját: »Olyan kormányra van szükségünk, amely a népet vezeti, nem csak uralkodik. Nem a kiszélesítésben, hanem a megszorításban van a kormány ereje, amely erő a döntő pillanatban egyetlen embernek vezérségévé lesz és amely, mint a nagy Hohenzollern fejedelmek és nagy tanácsadók, az önző módon ellenkező néprétegeket kíméletlenül és ha kell erőszakkal is kötelességük teljesítésére kényszeríti és épp ezáltal szolgálja a nemzet érdekét.«”

Rathenau viszont, mielőtt a politika csúcsaira került volna, kitűnő műszaki szakember, feltaláló, majd saját vállalatának a vezetője volt, s a gazdaság területén szerzett saját tapasztalatai alapján igyekezett felvázolni a kor fejlődési tendenciáinak megfelelő, korszerű gazdasági rendszer koncepcióját. Rathenaunak még az első világháború előtt megjelent közgazdasági írásaiból idézve kiemeli Magyary, hogy a szerző milyen jelentőséget tulajdonít az úgynevezett „mechanizálódás” folyamatának. A modern időkre, a modern ipari társadalom kialakulására jellemző mechanizálódási folyamat abban áll Rathenau szerint, hogy az egyén belekényszerül egy nagy termelési szervezetbe, a verseny és nem az egyéni szükséglet a munka szabályozója, jellemzővé válik az osztársadalmi munkamegosztás, a tömegmunka, a szervezett áruforgalom és a technika tökéletesedése. Ezek a tendenciák Rathenau szerint a gazdaság fokozott mértékű állami irányítását tették szükségessé, amit csak még tovább erősített az első világháború, amelynek során maga Rathenau szakemberként a német hadigépezet nyersanyagellátásának a megszervezésével foglalkozott. Utalva Rathenaunak az AEG nevű német nagyvállalatnál kifejtett tevékenységére, Magyary megjegyzi: „a gazdasági életnek ezen a fejlettségi fokán annak tervszerűvé tételét a termelés azonnali fokozásának elérése mellett biztosítani, megkísérelni többet jelentett, mint az AEG-nek, a világ egyik legnagyobb, de a magántőke uralma alatt lévő vállalat működésének irányítása. Ez valóban kísérlet volt a gazdasági anarchia

helyett a Planwirtschaft, a tervszerű gazdálkodás megvalósítására, ami azonban gazdasági diktatúra nélkül nem lehetséges.”

Rathenau a világháború után a jóvátétel teljesítését is a gazdaság átfogó, szisztematikus szabályozása útján képzelte el. Írásaiban hangsúlyozta, hogy a jövő most kialakuló gazdasági rendjében a fogyasztás közügy, éppígy közügy a pazarlás is, és nem lesz benne helye a gazdagság mai szokásos forrásainak, tehát a monopóliumnak, a spekulációnak és a nagy vagyonok öröklésének.

A két politikus munkásságát és kudarcuk okait elemezve ezek után kifejti Magyary, hogy a parlamentáris demokráciában a nem kellően tájékozott és a tömeghangulat váltakozásaihoz alkalmazkodó politikusok, és nem a szakemberek kezében van az irányítás. Így az egész életét hivatásos katonaként eltöltött Ludendorff és a hivatásos közigazdász Rathenau sem tudták a maguk elgondolásait érvényesíteni Németországban: olyan karmesterek voltak, akiknek nem volt megfelelő zenekaruk. A végső, a mi viszonyainkra is alkalmazható Magyary-konklúzió pedig a következő: „A liberalizmus és a demokrácia az állampolgárok nagy tömegét juttatta politikai jogokhoz. Ez azonban addig, amíg politikai jogaiknak az állam érdekében való használatát megtanulják, az államhatalomnak kiszélesítését jelentette ugyan, de egyúttal elernyedésére, felhígulására vezetett. Ez nem csak mérhetetlenül megnehezíti, hanem sokszor meg is hiúsítja a hivatottak által helyesnek fölmért cél irányában való vezetést és haladást. A nemzeti energia összefogása helyett annak elforgácsolása következik be. Hozzávéve a parlamentarizmus természetéből folyó fent érintett tökéletlenségeket, ez arra vezet, hogy az összes nemzeti erők latba vetése döntő pillanatokban sem sikerül. Ez az, amit Ludendorff és Rathenau a diktatúra útján reméltek kiküszöbölni. Nem tudták elérni. De felvetették a kérdést, amelyet korunknak meg kell oldania. Ettől függ nemzetünk jövője és a következő válságokban való fellökerekedése.”

A tanulmányban ugyanakkor Magyary ekkor még azt hangsúlyozza, hogy a parlamentekre a modern államban mégiscsak szükség van,⁴ ideálja szemmel láthatóan nem a parlament nélküli diktatúra, hanem olyan állam, amelyben a 19. századi államhoz képest növekszik a végrehajtó hatalomnak a parlamenttől való függetlensége, és így erőteljesebben tud beavatkozni a gazdasági életbe.

* * *

1924-től Magyary – a klebelsbergi kultúrfölény-koncepció részeként, habár Klebelsberggel való viszonya korántsem volt felhőtlen – egyre inkább részt vállalt a korszerű magyar tudománypolitika kidolgozásában is. Úgy látta, hogy a tudományos munkamegosztás rohamosan fejlődik, a specializáció egyre erőteljesebb követelmény, aminek következtében megnőtt a kutatók egymásrautaltsága, gyorsan emelkedett a tudományban tevékenykedők létszáma, s az eszközök költsége. Így arra a következtetésre jutott, hogy a tudomány művelése a „tudományos nagyüzem” keretében zajlik, ami a tudományszervezés új módját kívánja

4 Uo. 131.

meg. Úgy látta, hogy az ipar és a gazdaság hasonló jellegű problémával került szembe a 20. században, de annak megoldásához a szükséges elméletet a megfelelő szakembergárda ki tudta fejleszteni. Az állam, amely a tudománypolitika megvalósítására hivatott, szintén ennek az utolsó ötven évnek a folyamán lett technikai értelemben nagyüzemmé, közigazgatása fejlődött, de e mögött nem állt kidolgozott, a gyakorlati megoldásokat segítő elmélet. Magyary szerint tehát a magyar tudomány nemzetközi versenyképességének biztosításához nem csupán jól definiált tudománypolitikai célok szükségeltetnek – ezt a politikusok feladatának tekintette –, hanem a közigazgatástan kimunkálása is elengedhetetlen.

Magyary számára külön feladatot jelentett az egyetemek beillesztése a klebelsbergi kultúrpolitika céljainak megvalósításába, törekvései azonban nemegyszer beleütköztek az egyetemek ragaszkodásába tradicionális autonómiájukhoz. Tudománypolitikai munkásságának és koncepcióinak összefoglalása *A magyar tudománypolitika alapvetése* című nagy műve.

A bethleni konszolidáció rendszerének – a gazdasági világválság nyomása alatt – bekövetkezett megrendülése újult erővel tolt a politika előterébe az átfogó reformok – köztük a közigazgatás reformjának – kérdését. 1929 novemberében miniszterelnöki rendelet jelent meg a közhivatalok és közintézmények új ügyrendjéről, 1930 januárjában Bethlen Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkár elnöklete alatt a Takarékosági Bizottság képviselőinek részvételével tárcaközi bizottságot alakított, hogy a közigazgatás racionalizálására készítsen elő további javaslatokat. Ennek a bizottságnak a központi előadója Magyary lett. A bizottság csak kevés ülést tartott, és munkásságának megkezdése után megállapítható volt, hogy nincsenek világos elgondolások a közigazgatás racionalizálásának pontos célkitűzését, programját és módszereit illetően. Ezért Magyary 1930 nyarán egy „A magyar közigazgatás racionalizálása” című javaslatot dolgozott ki és terjesztett Bethlen elé. 1931 januárjában a kormány kiadta újabb rendeletét a közigazgatás egyszerűsítését előkészítő munkálatok tárgyában, s a miniszterelnök Magyart – aki közben a Pázmány Péter Tudományegyetemen a közigazgatási és pénzügyi jog tanára lett, s kilépett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állományából – kormánybiztossá nevezte ki. Úgy érezhette: eljött az ideje annak, hogy átültesse a gyakorlatba is a maga elgondolásait. Nézzük meg erről a kísérletről saját – röviddel halála előtt írott – összefoglalóját:

„Ez a megbízatás [tudniillik a kormánybiztosi – Sz. M.] számomra lehetővé tette az egész magyar közigazgatási gépezetnek a miniszterelnök oldaláról való áttekintését és egységben látását. A diagnózis és a therápia megkezdésére vonatkozó javaslataimat a miniszterelnökhöz címzett következő nyomtatott előterjesztéseim tartalmazzák:

1. A magyar közigazgatás racionalizálása;
2. A magyar közigazgatás gazdaságosságának és eredményességének biztosítása;
3. A magyar közigazgatás racionalizálásának programja.

Egyetlen javaslatom azonban, amely megvalósításra került, a gyakorlati közigazgatási vizsga szabályozása és életbeléptetése volt. Egyébként nem adtak soha más lehetőséget, mint a tanulmányozást, és a diagnózisok gyártását, legfeljebb ki-

nyomatását. Ennek egyik oka az volt, hogy gróf Bethlen István miniszterelnök, akinek 10 évi kormányzati tapasztalata volt, kormánybiztosi kinevezésem után néhány hónappal lemondott. Utána gr. Károlyi Gyula következett, minden tapasztalat és hozzáértés nélkül, egy évre rá pedig Gömbös Gyula, aki a miniszterelnökséget csak a dinamikájáról való lemondás árán tudta elnyerni, amibe beletartozott a közigazgatás racionalizálásáról való lemondás is. Másik oka annak, hogy kormánybiztosi működésem körül a blokádnak falai hamarosan és fenyegetően felemelkedtek, az a diagnózisom volt, hogy a magyar közigazgatás főhibája a vezetés gyarlóságaiban keresendő, tehát a közigazgatás racionalizálását nem a községi közigazgatás vagy a segédhivatal racionalizálásán kell kezdeni, amire a kormány talán még hajlandó lett volna, hanem magán a kormányon, amire nézve részletes és indokolt javaslatot is tettem. Ennek a javaslatomnak az a lényege, hogy a közigazgatási nagyüzem kialakult és ezzel az államunk XX. századi állammá lett, annak vezetése azonban megmaradt az 1848-ban elért fokon. A megoldásnak tehát abból kell állnia, hogy a miniszterelnök vállalja a felelősséget a közigazgatás egészét és egységét érintő kérdésekért és gondoskodik olyan szervezeti megoldásról, mely őt e feladatának betöltésére képesíti (közigazgatási vezérkar).

Gömbös Gyula 1932 szeptemberében azzal kezdte miniszterelnöki működését, hogy a közigazgatás racionalizálásának ügyét a miniszterelnök helyett átadta a helyettes miniszterelnöknek: Keresztes-Fischer Ferencnek. Figyelmeztettem arra, hogy ezáltal minden eredményt biztosan meghiúsít, mert a miniszterek legfeljebb a miniszterelnöktől hajlandók elfogadni a közigazgatás egészét érintő kérdések irányítását, egyik miniszter társuktól azonban soha. Gömbös azonban teljesen merev volt. Ez mutatta, hogy a hatalom megszerzése érdekében ezt a kérdést is feláldozta. Ez volt a tapasztalatom az első haladónak nevezett magyar miniszterelnökkel.”⁵

Magyary a maga reformmunkájának kudarcát, akadályoztatását mégsem egyes személyek hibáival, hanem azzal magyarázta, hogy Magyarországon az államhatalmat szerinte egy törpe kisebbség tartotta kézben, amely hatalmát mesteri technikával tudta védelmezni, és „ennek a hatalmában fenyegetett oligarchiának éber szimatja hozta magával, hogy működésének tisztán tudományos tartalmában is megérezte, hogy a hatalmát fenyegető új eszmét képviselik. Ezért igyekezett megakadályozni, hogy hatásom legyen.”⁶ A valóságban Magyary javaslatai azért sem találhattak meghallgatásra, mert a végrehajtó hatalom olyan egyszemélyi felelős vezetését akarta létrehozni, amely a magyar parlamentarizmussal legfeljebb névleg lett volna összeegyeztethető.

Ha a politikai vezetőkkel nem is boldogult Magyary, azért túlzott, amikor azt állította, hogy az egész magyar politikai elit folyton csak akadályozta őt. Mi több, az egyetemen létrehozhatta saját tudományos intézetét, a Magyar Közigazgatástudományi Intézetet, amely saját folyóiratot is adott ki, a *Közigazgatástudományt*.

* * *

5 *Magyary Zoltán: Küzdelem a haladásért. Gépelt kézirat. Bp., 1944. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (=MTAKK) Ms 5990. 156. Sz. 6.*

6 Uo. 16.

1932 novembere és 1933 februárja között Magyary – feleségével, Techert Margit filozófusnővel együtt – az Egyesült Államokban járt tanulmányúton.⁷ Miután saját közigazgatási reformtevékenysége a magyar viszonyok között végül is nem bontakozhatott ki, itt csodálattal szemlélte azt a modern államigazgatást, amely sok – az övéihez hasonló – elképzelést vitt át a gyakorlatba. Az üzemigazgatás államigazgatási hasznosíthatóságának tanulmányozására aligha volt alkalmasabb helyszín, mint a Hoover–Roosevelt elnökváltás Amerikája, a New Deal előkészítésének és bevezetésének hónapjai. Herbert Hoover, a mérnök-elnök, maga is a tudományos üzemvezetés egyik elméletalkotója volt. Elnöksége alatt felfokozott várakozások fűződtek a *laissez faire* gazdaságot felváltó tervezett társadalomhoz, meggyökeresedett az a meggyőződés – nem kis részben Hoover híres „Waste in Industry” (Pazarlás az iparban) című jelentése hatására –, hogy az árak, a bérek és a külkereskedelem szabályozásán túlmenő, az iparági tervezésre és a központi munkaerő-gazdálkodásra is kiterjedő állami beavatkozás fogja kivezetni az országot a válságból.⁸

Magyart az USA intézményei közül leginkább az elnöki rendszer, az elnöknek mint a végrehajtó hatalom fejének egyszemélyes döntéshozatali jogkör, függetlenséget és erőt biztosító alkotmány ragadta meg. De felfogása kiegészült más elemekkel is. A köztisztviselői funkciók – sok visszaélésre is alkalmat adó – választással való betöltését Amerikában ekkoriban már felváltotta az úgynevezett „merit system”, a köztisztviselők alkalmassági minősítésének az európainál sokkal kidolgozottabb és sokoldalúbb rendszere, amelyet Magyary követésre méltónak talált. De továbbfejlődtek gondolatai a közigazgatási „vezérkart” illetően is – mindenekelőtt egy Willoughby nevű – ekkoriban nagy hatású – szerző munkásságának megismerése révén. Willoughby szerint a közigazgatásban a nyilvántartás, minősítés, könyvelés szükségleteinek szakonkénti és szintenkénti elkülönülése a hatékonyság ellenében hat. Ezért szükség van egy olyan központi szervezetre, amely a közigazgatás egészének szervezetigazgatási tevékenységeit – a működésének dologi és személyi feltételrendszerét és ennek pénzügyi alapjait magában foglaló általános igazgatási feladatait – a legfelső szinten összefogja és irányítja.

Amerikai útja után Magyary – ekkor már nemzetközileg elismert szakemberként – végigutazta Európát, hogy mind az új európai diktatúrákban, Olasz- és Németországban, valamint a Szovjetunióban, mind pedig a „hagyományos”, parlamentáris berendezkedésű államokban tanulmányozza a közigazgatás fejlődésének új tendenciáit. Magyaryban a korábinál is egyértelműbben az a meglátás alakult ki, hogy alapvetően a világ minden modern országában ugyanaz a fejlődési folyamat megy végbe: az államnak a technikai fejlődésből fakadó új működésmódja és a lakosság megsokszorozódásából adódó új feladatai szükségessé teszik a végrehajtó hatalom erősödését a törvényhozói rováására, illetve felszaba-

7 Ld. *Magyary Zoltán*: Amerikai államélet. A közigazgatás útja az Északamerikai Egyesült Államokban. Egyetemi Ny., Bp., 1934.

8 *Saad J.*: i. m. (1. jz.) 44.

dulását a törvényhozásnak, valamint a korábbi, egyoldalúan jogi szemléletnek a hatékonyságot béklyózó befolyása alól. 1936-ban a Nemzetközi Közigazgatástudományi Intézet varsói konferenciáján tartott nagyszabású előadásán is – a közigazgatási vezérkar fogalma köré szervezve – ezeket a gondolatokat fejtegette: szerinte az amerikai és az európai fejlődés konvergenciában van egymással, s különbözőségüket az eltérő történelmi múlt magyarázza: míg Európában előbb fejlődött ki a közigazgatási jog, s Amerikának ebben a vonatkozásban még utol kell érnie Európát, addig Amerikában fejlődött ki a közigazgatás korszerű és hatékony szervezete, amelyet viszont az „öreg kontinensnek” kell átvennie. Mivel az európai alkotmányok, parlamentáris államszervezetek nem voltak elég rugalmasak ehhez, ezért került sor arra, hogy az államvezetés szükséges korszerűsítését a Szovjetunióban, Olaszországban és Németországban diktatórikus módon valósítsák meg. Itt még a legnagyobb elismeréssel a szovjet államszervezetről szólt. Szavakban Lenin államelméleti munkásságát is elismerte – ámde a valóságban pontosan az imponált neki, hogy a sztálini Szovjetunió véglegesen szakított az *Allam és forradalom* Leninjének közvetlen demokráciát, a dolgozóktól elkülönült hivatali apparátus és hadsereg felszámolását meghirdető tanításával.

1939 júniusában jelent meg az *Egyedül Vagyunk* című folyóiratban Magyary tanulmánya, az *Államéletünk válsága*. A folyóirat borítólapján ennél jóval egyértelműbb címmel utalt Magyary írására: *A XIX. századi liberális államrend bukása*.⁹

Magyary tanulmányának alapvető mondanivalója az, hogy a 19. századi magyar államnak át kell alakulnia 20. századi állammá. „A magyar állam 1848-as nagy polgári átalakulása óta a világ alapvetően átalakult, s ennek a fejlődésnek a XIX. századból maradt berendezkedés többé nem felelhet meg.” Magyary öt pontban foglalta össze az új kortendenciákat. Ezek:

1. A hivatásos közszolgálat elterjedése. Ez érvényesül ott is – az angolszász demokráciákban –, ahol eredetileg féltették tőle a demokráciát, s ott is – a Szovjetunióban –, ahol eredetileg fel akarták számolni a társadalomtól elkülönült államgépezetet.

2. A három hatalmi ág egyensúlyának felborulása, a végrehajtó hatalom megerősödése a törvényhozás rovására, ami a modern közigazgatás technikai követelményeinek következménye. Ez persze az egyes politikai rendszerekben sokféle módon érvényesül.

3. A dolgozó tömegeknek az állami életbe való cselekvő bekapcsolása és ezáltal az osztályharc kiküszöbölése. Az osztályharc, a tőke és a munka ellentéte a 19. századi liberális államnak egyik legsúlyosabb problémája volt. Most a 20. századi állam ezt az azonos foglalkozású emberek testületekbe, hivatásrendekbe való szervezésével oldja meg. A hivatásrendiségi önkormányzati testületek révén az emberek sokkal jobban képesek azonosulni az állammal, azt magukénak érezni, mint a parlamentáris államban.

4. A gazdasági élet közüggé váló nyilvánítása és vezetésének az állam által való átvétele. Magyary itt elsősorban a nemzetközi gazdasági érdekek és kapcsos-

⁹ Magyary Zoltán: *Államéletünk válsága. Egyedül Vagyunk* (1939. jún.) 3–7.

latok erősödését, az imperializmus jelenségkörét emeli ki, mely az államtól hosszú távú gazdasági tervezést és a gazdaságba való, a korábnál szélesebb körű beavatkozást kíván meg.

5. Az ötödik gondolat megint a közigazgatási vezérkar, amelynek szükségességét ezúttal a magyar közigazgatásból vett számos adattal támasztja alá Magyary. Hangsúlyozza, hogy a változások feltartóztathatatlanok, azokat kárhoztatni, visszacsinálni éppoly hiábavaló lenne, mint a technikai haladással szembeszegülni. Kifejti, hogy az új állam még sehol sincs kész, kialakulása még sehol sem fejeződött be. De mindenképpen meg kell születnie nálunk is. Ezután azt írja: „Ennek elérése alkotmányunk módosításával jár, de ez nem az első és nem az utolsó módosítás lesz. A magyar alkotmány ezer éves fájának korát gyűrűk jelzik, de itt a gyűrűk nem éveket, hanem évszázadokat jelentenek. A XIX. századi gyűrűt kinőtöttük, azon túl vagyunk. A világ haladásának, a természetes fejlődésnek követelménye ez a változtatás. Az alkotmányos átalakulásnak két tényezője van, az egyik a »horizontális«: ezen az értendő, hogy átvesszük az emberség életét meghatározó koreszméket. A vertikális tényező pedig: a nemzeti asszimilálás és az alkotmányos jogfolytonosság szerepe a koreszmék átvételében és a történeti alkotmányba való beillesztésében. Erről van most is szó. Nem többről, de nem is kevesebbről.”

* * *

Láttuk az előbbieken, hogy a professzionális közigazgatás, a törvényhozástól függetlenedő kormány, az állami gazdaságirányítás és a közigazgatási vezérkar létesítése korábban is Magyary alapgondolatai voltak. Most azonban két új elem jelenik meg nála, amelyekről eddig nemigen írt. Az egyik a hivatásrendiség gondolata. Itt Magyary – legalább látszólag – a korabeli politikai katolicizmus, a *Quadragesimo anno* enciklika eszmeiségéhez csatlakozik. A másik új elem pedig a magyar közjogra való fókuszálás, annak a hangsúlyozása, hogy a megvalósítandó reformok szervesen kell hogy illeszkedjenek a magyar történeti alkotmányosságba, a „vertikális” fejlődésbe. A tanulmány mondanivalóját akkor érthetjük meg igazán, ha a megjelenés politikai kontextusát is szemügyre vesszük.

Az *Egyedül Vagyunk* Imrédy Bélának és körének folyóirata volt. Imrédy az „úri” – a nyilasmozgalom dilettantizmusát és szociális demagógiáját elkerülő, a történelmi osztályok számára is szalonképes – fasizmus orgánumának, a konzervatív-liberális *Magyar Szemle* szélsőjobboldali megfelelőjének szánta a lapot.¹⁰ Amikor ez a cikk megjelent, Imrédy már távozott a miniszterelnöki posztról. Lemondásának közvetlen oka az volt, hogy családjának részben zsidó eredetét bizonyító adatok kerültek napvilágra. Mélyebb oka azonban az, hogy Imrédy – németországi látogatása, az úgynevezett „kieli fordulat” után – olyan dinamizmussal és egyértelműséggel törekedett a magyar állam fasiszta irányú átalakítására, amit a kormánypárt – és a mögötte álló magyar politikai vezetőréteg – jelentős része túlzásnak tartott.

¹⁰ Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai, Bp., 1970. 214.

Imrédy távozása után az új miniszterelnök gróf Teleki Pál lett, a kormánypártban azonban továbbra is ott ült Imrédy és a párt a maga egészében hajlott az ő irányvonalának az elfogadására.¹¹

Teleki politikai gondolkodásában is jelen voltak olyan elemek – mindenekelőtt a korporativizmus és az antiszemitizmus –, amelyek nemcsak ma, a mi liberális–demokratikus politikai kultúránkban számítanak elfogadhatatlannak, hanem eltértek az ellenforradalmi rendszer első – Bethlen neve által fémjelzett – korszakának viszonylag liberális konzervativizmusától is. Teleki azonban – Imrédyvel ellentétben – nem hatalomvágyó, személyes ambícióit gátlástalanul kergető politikai egyéniség volt, hanem olyan politikus, aki a maga meggyőződéseit tudósként és mélyen vallásos emberként komoly stúdiumok nyomán alakította ki, s azokhoz – a realitások figyelembevételével – mindig megpróbált hű maradni. Nyitott kérdés volt tehát az, hogy milyen belpolitikai reformokra fog vállalkozni Teleki Pál, milyen mélységben alakítja át az ország politikai struktúráját akkor, amikor egyrészt az ország német függősége fokozódott, másrészt pedig az 1939. májusi választásokon nagyon megerősödött a nyilasmozgalom, a liberális és szociáldemokrata baloldali ellenzék pedig csaknem megsemmisült. A választások után a frontok határozottabbá váltak; egyértelműen kialakult a MÉP-ben egy Telekivel és egy Imrédyvel tartó frakció.¹²

Teleki egész magatartásával világossá tette 1939 nyarán, hogy *nem* kíván újabb lépéseket tenni a rendszer fasiszta átalakítása irányába. S éppen az alkotmányosság kérdése volt az egyik kulcsterület, ahol az álláspontok megütözhettek.¹³

A magyar történelmi alkotmány legitimációs alapként, az államélet átalakításának egyedül lehetséges kereteként való elfogadása ugyanis olyan alapvető meggyőződés volt, amelyben az egész magyar politikai vezetőréteg egyetértett. A történelmi alkotmányra, a „jogfolytonosságra” való hivatkozásnak már többféle funkciója volt a magyar történelemben. A történelmi alkotmány eszméje a II. Józseffel szembeni rendi ellenállás során született meg (mint Marczali Henrik ki-mutatta, maga az „alkotmány” kifejezés is ekkor jelenik meg politikai irodalmunkban), s határozott formában először az 1790-es országgyűlésen kimondott 1790:10. törvénycikkben fogalmazódott meg. A Habsburg Monarchiában a történelmi alkotmány védelme elsősorban a magyar állam függetlenségének és az „egy politikai nemzet” gondolatának a védelmét jelentette egyfelől a dinasztia „összbirodalmi”, centralizációs törekvéseivel, másfelől pedig a nemzetiségek autonómatörekvéseivel szemben. Az ellenforradalom első évtizedében részben az új rendszer önlegitimációját szolgálta, részben pedig az irredentizmust, az integer Magyarország eszméjéhez való ragaszkodást, de ugyanakkor a rendszer katolikus–konzervatív–legitimista ellenzéke is hivatkozott rá. Az általunk tárgyalt időszakban azonban, amikor Magyarország egyre erősebben a tengelyha-

11 Uo. 127.

12 Uo. 128

13 Uo. 132.

talmak befolyása alá került, az „alkotmányvédelem” gondolata új jelentést kapott, mindenekelőtt antifasiszta tartalommal telítődött. A magyar történeti alkotmányra való hivatkozás ugyanis lehetővé tette a magyar állam – mégiscsak létező – parlamentáris jellegének védelmezését a fasiszta nagyhatalmak belső berendezkedésének – az adott külpolitikai helyzetben szinte lehetetlen – bírálata nélkül. Azt lehetett mondani: ne azért ne valósítsuk meg a nyilasok által követelt fasiszta diktatúrát Magyarországon, mert az embertelen és kártékony ott is, ahol megszületett, hanem azért, mert Olasz- és Németországban talán megfelelő a nemzeti szükségleteknek, de a mi specifikus körülményeinknek, történeti alkotmányos fejlődésünknek semmiképpen sem. Ilyen módon érvelt a totális állam magyarországi megvalósítása ellen alkotmányreform-tervezetében maga Teleki is.

Az antifasizmusnak az „alkotmányvédő” konzervativizmus formájában való megjelenítését azonban nemcsak kül-, hanem belpolitikai szempontok is indokolták. Egyedül ez a fajta antifasizmus lehetett ugyanis alkalmas rá, hogy megnyerje a magyar úri középosztály ama rétegeit, amelyek már a keresztény-nemzeti eszmeiség légkörében nőttek fel, s valamilyen következetes liberális-demokratikus eszmeiség elriasztotta volna őket.

S mi volt a helyzet a hivatásrendi gondolattal? A hivatásrendiség eszméje a korabeli katolikus társadalmi tanításban, az 1931-ben kiadott *Quadragesimo anno* pápai enciklikában gyökerezett. Márpedig nemcsak az ellenforradalmi rendszer egésze vallotta magát keresztény-nemzeti rendszernek, hanem ezen belül mind Imrédy, mind Teleki közismerten elkötelezett katolikus hívők, s a *Quadragesimo anno* enciklika eszmeiségének hirdetői voltak. A hivatásrendiség gondolata a jobboldal számára – mivel arra az olasz fasizmus, a Dollfuss-féle osztrák kísérlet, Franco Spanyolországa és a Magyarországon sokak, köztük Magyary által is csodált portugáliai Salazar-rendszer is hivatkozott – magában hordozta valamilyen, a parlamentáris demokráciát felszámoló, de a náciizmusnál kevésbé „totális”, és nem fajelméleti alapon álló diktatúra, illetve tekintélyuralom ígéretét, lehetőségét.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy – függetlenül attól, hogy Magyary mélyen hívő katolikus volt – gondolatmenetében a *Quadragesimo anno* voltaképpen mondanivalója elsikkad, eltorzul. A pápa ugyanis a hivatásrendeket *nem* a társadalom etatizálása, s nem is a nagy tömegeknek az állam életébe való bevonása eszközeül szánta, hanem éppenséggel olyan szervekként képzelte el őket, amelyek közvetítenek a társadalom és az egyén között, s védelmet nyújtanak a szélsőséges individualizmussal – de az állam mindenhatóságával szemben is. A pápa – természetesen a Vatikán külpolitikai helyzetéből fakadó érthető óvatossággal – az enciklikában bírálta az olasz fasizmus gyakorlatát, amelyben a hivatásrendek kevéssel jelentettek többet a fasiszta állami bürokrácia szerveinél.¹⁴ A Magyary által meghirdetett hivatásrendi állam és az enciklika állameszménye azért külön-

14 XI. Piusz pápa apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról és az evangéliumi törvényhez alkalmazásáról. Szt. István Társulat, Bp., 1931. 13–14.

böznek annyira egymástól, mert más a filozófiai kiindulópontjuk: a pápa a természetjogból, az egyének és az alsóbb szintű társulások Istentől adott, s az állam számára sérthetetlen *jogaiból*, Magyary viszont a *modern államfejlődés szükségleteiből* indult ki.

Milyen politikai célokat szolgálhatott az adott helyzetben Magyary tanulmánya? Ehhez azt is tudnunk kell: milyen kapcsolatban állt Magyary a kormánypárton belül folyó küzdelem két legfontosabb szereplőjével? Telekivel Magyary nagyon rossz viszonyban volt, mert Teleki az előző évben kultuszminiszterként szervezett egy úgynevezett Táj- és Népkutató Központot, amelyet ő, Györffy István és Magyary vezetett. Ennek a Táj- és Népkutató Központnak 1938 októberében volt egy kiállítása, amelyhez a legtöbb anyaggal a Magyary vezette Magyar Közigazgatástudományi Intézet járult hozzá. Az anyag azonban bemutatta a földbirtokmegoszlás aránytalanságait, a nagybirtokrendszer negatívumait, s ezért Teleki – a nagybirtokosokat képviselő OMGE nyomására – váratlanul bezáratta, ami rosszízű sajtóvitára adott alkalmat Magyary és ellenfelei között.¹⁵ És milyen volt kapcsolata Imrédyvel? 1944 őszén írott, egész pályáját öngazoló cézzal áttekintő, már többször idézett visszaemlékezésében, a *Küzdelem a haladásért*-ben már azt állította, hogy ő nem szívelte Imrédyt sem, mert az – jóllehet a gimnázium óta ismeretség fűzte össze őket – miniszterelnöksége alatt egyetlen szóval sem állt ki mellette a Táj- és Népkutató Központ ügyében.¹⁶ De felmerül a kérdés: ha Magyary *valóban* nem akarta Imrédy politikai törekvéseit támogatni, akkor miért publikált – kiélezett politikai helyzetben és fontos politikai kérdésben – Imrédyék orgánumában?

Magyary, amikor tanulmányában a magyar állam antiparlamentáris átalakításának programját egyfelől a korporativista politikai katolicizmussal, másfelől a magyar történeti alkotmányfejlődés folytonosságával iparkodott összeegyeztetni, voltaképpen a magyar politikai elit szélsőjobboldalának, valamint a Teleki által képviselt, az „új koreszmét”, a fasiszmust gyanakvó konzervativizmussal szemlélő „centrumnak” a kompromisszumát kívánta eszmeileg előkészíteni. Annak a történelmi lehetőségét és szükségszerűségét akarta Magyary megmutatni, hogy a magyar államot a történelmi tradíciók, az alkotmányosság és a kereszténység, tehát a történelmi magyar vezető réteg eszmei szempontjainak tiszteletben tartásával alakítsák át fasiszta jellegű rendszerré.

* * *

Ugyanebben az évben jelent meg a Magyary tanári működésének tízesztendősférvfordulójára tanítványai által szerkesztett emlékkönyv – amelynek írásai nyilvánvalóan az ő szellemi hatását tükrözik.¹⁷ A Magyary-tanítványok tanulmá-

15 *Magyary Zoltán: A Táj- és Népkutató Központ rövid fennállásának története. Közigazgatástudomány* (1939) 1. sz. 53–70.

16 *Magyary Z.: Küzdelem i. m. (5. jz.) 17.*

17 *Dolgozatok a közigazgatási reform köréből. Magyary Zoltán egyetemi tanárságának tíz éves évfordulójára Dunántúl Ny., Bp., 1940.*

nyaikban ugyanúgy a parlamentarizmus elavultságát, meghaladásának szükségességét hangsúlyozták, mint mesterük.¹⁸

A későbbiekben – Magyarország háborúba sodródásának időszakában – Magyary felfogása érdemben már nem változott. A *Magyar Szemlében* 1940 márciusában így írt egy, a saját közigazgatási működésével kapcsolatos, a folyóiratban megjelent kritikára válaszolva: „A közigazgatás racionalizálásának tehát eddig még nem volt lélektani pillanata és így nem is volt mit elmulasztanom. Azóta hét év telt el, és a racionalizálás még mindig csak program. Jogosult tehát a kérdés: mikor újul meg végre a magyar közigazgatás? A válasz egyszerű: az időpont tőlünk függ! Ismétlem, az útját nem lehet elzárni! A végrehajtó hatalom alkotmányjogi helyzete a XX. századtól más szabályozást követel, mint amely megfelelő volt a XIX. században. Ez mindenütt folyamatban van. *Az olasz és a német nép forradalommal valósította meg legradikálisabban és leggyorsabban.* Mi nem akarunk forradalmat, de a forradalom által elért eredményekre nekünk is szükségünk van.”¹⁹

Magyary „legérettebb termése”, az 1942-ben megjelent, egész munkásságát nagy ívű szintézisben összefoglaló *Magyar közigazgatás* utolsó oldalain a könyv végkövetkeztetéseit levonva szinte szóról szóra megismétli az 1939-es tanulmány állításait, s ugyanezt találjuk a német megszállás után, 1944. április 23-án írt, a magyar államélet reformjával kapcsolatos emlékiratában is.²⁰

18 Az emlékkönyvben alkotmányjogi kérdésekkel Vitéz István *Hivatásrendek Magyarországon* (27–38.), valamint Lovász János *A nádor mint kormányfő* c. cikke (39–55.) foglalkozott. Az első tanulmány gondolatvezetése a már létező és a még létrehozandó magyar szakmai szervezeteket, ill. hivatásrendeket egy-egy szakma valamennyi ismerőjét tömörítő, szorosan az államnak alávetett érdekképviseleti szervekként mutatja be, amelyek az állam bizonyos funkcióinak átvételével megkönnyíténék az államigazgatás munkáját – de az egész állami élet, a törvényhozás korporativista átszervezésével nem foglalkozik. A második tanulmány viszont határozottan állást foglal a parlamentáris kormányforma ellen, s annak elavultságát hangsúlyozza. Magyary korábbi munkáira hivatkozva Lovász egyértelműen hitet tesz amellett, hogy a modern kor viszonyai olyan kormányfőt igényelnek, aki független a törvényhozástól, s a miniszterek csak neki, s nem az országgyűlésnek felelősek. Így „nyitva áll előtte a hosszú távú tervezés lehetősége, melynek végrehajtására tervezőhivatal áll rendelkezésére és négy vagy öt éves ciklusokra beosztott egységes terv irányítja és fejleszti az állam életét minden vonalon. Biztosítva van számára, hogy az egész közigazgatásnak csak ő parancsolhat, és senki más, így megvan az egységes irányítás, az egységes parancsadás és éppen ezért tudja az összhangot is biztosítani. Az állam hatalmának ő a szellemi központja, az állam szellemi hatalmának megtestesítője.” (Lovász J.: i. m. 50.) Lovász szerint a legegyszerűbb, a magyar jogtörténettel, alkotmányfejlődéssel leginkább összhangban álló megoldás az ilyen kormányfői méltóság létrehozására az, ha visszahozzuk alkotmányunkba a nádori méltóságot, mert a nádor jogköre a rendi alkotmányban csaknem teljesen megfelel az ilyen értelemben vett kormányfő szerepének. Aki pedig ma az ő koncepciójával szemben az alkotmányt védi, „az nem a »magyar alkotmányt«, hanem az 1848-as és főleg az 1867-es évek után kialakult »alkotmányt«, a nemzetközi liberális szellemet és velejáróit félti a felzúduló nemzeti áradat tisztító viharától”. (Uo. 51.)

19 *Magyary Zoltán*: Mikor újul meg igazán közigazgatásunk? *Magyar Szemle* 38. (1940) 3. sz. 222. (Kiemelés tőlem.)

20 *Magyary Zoltán*: *Magyar közigazgatás*. Egyetemi Ny., Bp., 1942. 639–640.; *Uő*: Emlékirat államéletünk válságáról, 1944. ápr. 23. MTAKK Ms 10640/2.

Az *Egyedül Vagyunk*ban is találkozunk még Magyary nevével. 1940 májusában a közigazgatás reformjáról a folyóiratban folyt vita lezárására kérték fel. Ez a cikk sem légtüres térben született meg, hanem akkor, amikor – Imrédy Bélának a magyar–német viszonyról szóló 1940-es húsvéti cikke, valamint a németek nyugat-európai katonai sikerei nyomán – felbomlott a szélsőjobboldal és a kormány között 1939 őszén létrejött „*treuga Dei*”, és mind a nyilasok, mind a kormánypárton belüli szélsőjobboldal ismét erőteljes támadást indított Teleki vonalvezetése ellen.

Magyary higgadt hangú cikke azonban ezúttal elsősorban szakkérdésekkel, a főnöki hatáskör pontosabb meghatározásával, a tisztviselők minősítési rendszerének korszerűsítésével foglalkozott, habár most is hangsúlyozta annak a hátrányait, amikor a közigazgatási állásokat – mindenekelőtt a főispáni állást – politikai szempontok alapján töltik be. Kritizálta a közigazgatás azon adottságát, hogy egyetlen központi szerv helyett a tisztviselő legalább tíz felsőbbségnek felelős, s a tisztviselői állások választással vagy kinevezéssel való betöltésének vitájában inkább a kinevezési elv felé hajlott. Habár itt is tartózkodott a direkt politikálástól, a cikkből világosan kiérezhető Magyary elégedetlensége a kormány – konkrétan Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter – reformtevékenységének vontatott és felemás jellegével szemben.²¹

Magyary kapcsolata az *Egyedül Vagyunk*kal azután sem szakadt meg, hogy Imrédyék kiléptek a kormánypártból, s Magyar Megújulás Pártja néven új pártot alakítottak, amely – a nyilas mozgalommal szemben – a szélsőjobboldali „kormányképes ellenzék” szerepét töltötte be. Az *Egyedül Vagyunk*nak abban az 1941. áprilisi számában, amelyet – a folyóirat „modernségét” hangsúlyozó érdekes ötletként – kizárólag nők írtak, Magyary felesége írt egy cikket arról, hogy a német nők milyen példás módon vesznek részt a náci Németország háborús erőfeszítéseiben, s milyen hatékonyan szervezték meg a németek a háború miatt a termelésből kiesett férfimunkaerő női munkaerővel való pótlását.²²

A későbbiekben, amikor Magyarország háborúba lépése után – 1941 decemberétől – az *Egyedül Vagyunk* populárisabb köntösben, kéthetente jelent meg, s elvileg elméleti folyóiratból a nyílt politikai propaganda eszközzé vált, Magyary már nem publikált benne.

Ha Magyary nem kötötte le magát egyértelműen Imrédy pártja mellé, akkor természetesen a másik, a fennálló kormányzattal szemben radikálisabban ellenzéki fasiszta párttól, a nyilas mozgalomtól még távolabb kellett hogy álljon, már csak a nyilasság szellemi színvonala miatt is. Éppen ezért fenntartással kell kezelnünk Vágó Pálnak, a nyilas mozgalom társadalmi–gazdasági kérdésekkel foglalkozó szakértőjének azt a – már az emigrációban született – visszaemlékezését, amely szerint Magyary részt vett volna a nyilas mozgalom titkos, az eljövendő hungarista Magyarország berendezkedését kidolgozó „agytrösztjének” a munkájában is, kidolgozva a közigazgatás tervezetét.²³ Mindazonáltal Magyary is elis-

21 *Uő*: Elég volt az ötletszerű reformokból! *Egyedül Vagyunk* (1940) 5. sz. 7.

22 *Magyary Zoltánné Techert Margit*: A német nők háborús munkája. *Egyedül Vagyunk* (1941) 4. sz. 3.

23 *Vágó Pál*: Nyílt levél C. A. Macartney professzor úrhoz. *Beccar*, 1960. 9.

meri visszaemlékezésében, hogy fegyházból való kiszabadulása után felkereste Szálasi Ferenc, és neki rokonszenves volt a nyilas vezér szociális reformok iránti elköteleződése, habár a külpolitikai helyzetet teljesen másképpen ítélték meg. Tény az is, hogy Szálasi még 1944 októberében is – amikor a németekkel, Veessenmayerrel tárgyalt a nyilas hatalomátvétel előkészítéséről – megemlítette, hogy a hatalom birtokában Államtanácsot szeretne szervezni olyan megbízhatóan jobboldali közéleti személyekből, akik a gyakorlati kormányzási feladatok szempontjából nem jöhetnek szóba ugyan, de tanácsaikkal, tudásukkal segíthetnék őt államfői munkájában – s ezek között megemlítette Magyary nevét is.²⁴

A magyar szélsőjobboldal mindenesetre a „magáénak” tekintette Magyaryt. A *Magyarságban* például maga Jaross Andor, a Sztójay-kormány későbbi belügyminisztere, a szélsőjobboldal egyik vezető figurája írt méltató recenziót a *Magyar közigazgatásról*.

A másik – a liberális–konzervatív – oldalon is észrevették Magyary munkájának autoritariánus tendenciáit. A konzervatív alkotmánytudós Egyed István a *Magyar közigazgatás* alkotmányreform-elgondolásaival kapcsolatos kritikájában megállapítja, „a munka sorait különben sem hatja át túlságosan a jogeszme iránti lelkesedés”, és fenntartásait ebben a mondatban sommázza: „úgy hisszük, hogy egy politikailag fejlett nemzet sohasem fog tartósan belenyugodni abba, hogy a közigazgatásnak csak tárgya, kísérleti anyaga legyen az irányítás és ellenőrzés joga nélkül”.²⁵

Magyary jó kapcsolatokat tartott fenn német tényezőkkel is. Ez nem pusztán a hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás volt, Magyary őszintén csodálta a hitleri Németország modernizációs teljesítményeit. Kiténik ez abból, hogy még a magát antifasisztának beállítani igyekvő 1944. őszi emlékiratában is kiemeli, hogy bár Németország nyilvánvalóan el fogja veszteni a világháborút, de új berendezkedése miatt aránytalanul nagyobb erő kifejtésre volt képes, mint az első világháborúban.²⁶ Visszaemlékezése szerint 1936-os varsói előadása azért nem jelenhetett meg német fordításban, mert ott azt állította, hogy a hivatásos közszolgálatnak az európai kontinensen porosz vezetés alatt kialakult rendszere annak preindusztriális, a most kialakulóban lévő angol–amerikai megoldása viszont posztindusztriális, azaz „modernebb” típusát képviseli. Ennek azonban ellentmond az, amit 1944 áprilisában, az ország német megszállása után írott emlékiratában olvashatunk: „a gazdasági élet egységes irányításához tehát gazdasági vezérkarra, az állami apparátus vezetésére pedig közigazgatási vezérkarra van szükség. Ezt az utóbbit szintén az Amerikai Egyesült Államok ismerték fel a legvilágosabban, Amerikában sokat foglalkoznak evvel a kérdéssel mind tudományos, mind politikai szempontból, de a gyakorlati megvalósítás terén mégsem az amerikaiak, hanem a *németek* jutottak el a

24 Vö. „Szálasi Naplója”. A nyilas mozgalom a II. világháború idején. Írta és összeállította Karsai Elek. Kossuth, Bp., 1978. 445.

25 Egyed István: Alkotmány és közigazgatás. Franklin, Bp., 1943. 60.

26 Magyary Z.: Küzdelem i. m. (5. jz.) 2.

legmesszebbre.”²⁷ Visszaemlékezésében öt előadást sorol fel, melyeket 1937 és 1942 között tartott Németországban, s azt állítja, ezek mind tisztán tudományos jellegűek voltak. 1942 májusában a németek egy Berlinbe összehívott nemzetközi tudományos konferencián, amelyre Magyart is meghívták, a háború miatt megszűnt brüsszeli intézet helyett új összeurópai közigazgatási akadémiát akartak felállítani. Magyary azt állította, hogy az új akadémiát a németek puccsszerűen alakították meg, s neki, valamint egy másik szakembernek tiltakozásukkal sikerült elérniük, hogy az olyan új nevet kapjon, amely kifejezésre juttatja, hogy nem jogutóda a korábbi intézetnek.²⁸ Ennek ellenére elvállalta az új intézet alelnöki címét, s annak saját folyóiratában ezután tanulmányt közölt a „nagyter-közigazgatásról”. Ez az írás lényegében a Gestapo egyik vezető tisztviselője, Werner Best egy – nyilvánvalóan „magasabb helyről” sugallt – előadásának az ismertetése, amely arról szólt: milyen formában illeszkedhetnek be az egyes országok a hitleri Németország által létrehozott „Új Európai Rend” kereteibe.²⁹ Magyary visszaemlékezése szerint 1943 januárjában német kapcsolatai megszakadtak. Lehetséges, hogy ez így volt, azonban tény, hogy a *Közigazgatástudomány* hasábjain egészen 1944 nyaráig lelkes cikkek ismertették a nemzetiszocialista közigazgatás, mezőgazdaság, jogtudomány stb. eredményeit.³⁰

A Magyary-házaspár, amikor közeledett a front, és világossá vált, hogy a háborút Németország elvesztette, Héreg községben, egy erdész ismerősüknél rejtőzött el, ott kívántak felkészülni a háború után jövő új világra. A községben tartózkodó szovjet katonák azonban 1945 márciusában olyan durván léptek fel a tudósházaspárral szemben (Magyarynét meg is erőszakolták), hogy – katolikus hitük ellenére – nem láttak más kiutat, mint a közös öngyilkosságot.

* * *

Magyary, amikor a közigazgatás-tudomány szakterületéről a politikai gondolkodás terére lépett, s ott igyekezett levonni a maga szaktudományos munkásságának politikai konklúzióit, akkor érzékelte a kapitalizmus fejlődésének tendenciáit, a szervezett, államilag szabályozott kapitalizmus kialakulását. A korszak baloldali gondolkodói e tendenciák nyomán egy államilag szabályozott (keynesi), szociáldemokrata színezetű kapitalizmus vagy éppen a szocializmus történelmi szükségszerűségét anticipálták.

Magyary azonban ugyanezekből a tendenciákból egészen másfajta következtetést: a parlamentáris demokráciát jobbról, a bürokratikus etatizmus oldaláról „meghaladó” autoriter forradalom szükségszerűségét vezette le. Ahogyan a szélsőjobboldali értelmiségi elit más tagjai – például Csikós-Nagy Béla a közgazdaságtan, Orsós orvosprofesszor a biológia –, úgy Magyary is a saját tudománya,

27 Uo. 11.

28 Uo. 8–9.

29 *Magyary Zoltán: A Nagytér közigazgatása. Közigazgatástudomány* (1942) 9. sz. 302–303.

30 Pl.: *Szilágyi László: Tervszerű munkaerőgazdálkodás a Német Birodalomban. Közigazgatástudomány* (1943) 4–5. sz. 118.

az államtudomány területéről vett érvekkel igyekezett alátámasztani a magyar politikának a „korszellemhez” – igazában az országra döntő külpolitikai nyomást gyakorló tengelyhatalmak irányvonalához – való igazítását. Ebben *nem* valamiféle fasiszta meggyőződés vezette Magyaryt – ő vélhetően egyszerűen *lényegtelennek* tartotta azt a kérdést, hogy az általa követelt etatista modernizáció demokratikus vagy totalitárius, jobb- vagy baloldali formában megy-e végbe. Az volt a lényeg számára, hogy a 19. század liberális jogállamát a modern társadalomnak az „erős exekutíva” kialakításával valamilyen módon meg kell haladnia – ezért tudta *egyszerre* felmagasztalni a roosevelti Amerikát, a sztálini Szovjetuniót és a náci Németországot. A korszak Magyarországon pedig csak a szélsőjobboldaltól várhatta, hogy túllép az utórendies, megkövesült államstruktúrán és az egyoldalú történeti-jogi szemléletbe (az „ezeréves magyar alkotmányosság” fikciójába) bezárkózó korabeli magyar államtudományon, s meg fogja valósítani az ő reformeszméit.

Az út, amelyet Magyaryt bejárt, korántsem volt szükségszerű. A magyar *jobboldali* szellemi elitnek is voltak olyan tagjai – például a parlamentáris államot korábban Magyarhoz hasonló módon, jóllehet egészen más alapokról (a katolikus társadalmi tanítás, a keresztényszociális korporativizmus alapjáról) bíráló dominikánus Horváth Sándor professzor –, akik a fasiszmus fenyegetésének árnyékában felismerték: a parlamentáris demokrácia a maga minden tökéletlensége ellenére is védelmet jelent a totalitarizmusokkal szemben.³¹

Magyar talán szakemberi egyoldalúságában süket és vak lett volna a 20. századi diktatúrák embertelenségeivel szemben? Nem hiszem. Inkább arról lehetett szó, hogy – a marxistákhoz hasonlóan – Magyar is feláldozhatónak vélte a tudományosan felismerni vélt történelmi szükségszerűség oltárán az erkölcs és az emberi jogok alapelveit. Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy a fasiszta ideológia *legembertelenebb* elemeivel – tudniillik a fajelmélettel és az antiszemitizmussal – Magyar sohasem azonosult, mi több, intézetében zsidó származású tanítványai voltak, akikért mindig kiállt.

MIKLÓS SZALAI

ZOLTÁN MAGYARY AND THE HUNGARIAN CONSTITUTIONAL TRADITION

This article investigates the work of Zoltán Magyar, one of the most outstanding personalities of the Hungarian political science and jurisprudence between the two World Wars, from a new, until now rather concealed point of view: it explores Magyar's attitude toward the far right, the fascism.

Magyar represented more modern views and ideas than the official mainstream of Hungarian political thought. While the official ideology of the era was a Hungarian nationalism of a historical-constitutional sort, based on the idea of the „millennial Hungarian constitution”, Magyar followed the new trends of the theory of

³¹ Szalai Miklós: Szent Tamás az ugaron: Horváth Sándor arcképéhez. Beszélő 2003. júl.– aug. 116.

administration and political science, developed after the First World War, and he wanted to transplant these new ideas in the Hungarian administration too.

He considered the losing ground of both the *laissez faire* market economy and the parliamentarism in the modern society, as inevitable consequences of the tendencies in the development of the life of states, and he had the view that as a result the executive power becomes stronger, and intervenes into the economic life, following its own professional motives against the waves of public opinion and the ossified traditions of the state too.

This line of thought led Magyary gradually to the total rejection of the idea of parliamentarism and democracy. Because in Hungary only the fascism represented the idea of strong state and etatism, Magyary in the end of the 1930's came near to the far right, first and foremost to Béla Imrédy and his party, who demanded the full abolition of the – even until that rather ambiguous – parliamentary character of the Hungarian state, and the establishment of a fascist-type corporate-, or Führer-state. Although Magyary sincerely admired the Nazi Germany's efforts of modernization and war, his thought was pushed toward the far right not by these, but by the theoretical considerations described above. But it is also belongs to the truth, that Magyary never identified himself with the most inhumane components of the fascist ideology: with the racism and the antisemitism.

KARSAI LÁSZLÓ

A Szálasi-rendszer „zsidópolitikája”*

A Szálasi Ferenc (1897–1946) vezette szélsőjobboldali nyilaskeresztesek 1944. október 15-én német fegyveres segítséggel jutottak hatalomra Magyarországon. Weinmann Éva egyike volt azoknak a zsidóknak, akiket október 17-ére virradó éjjel az Ügétő versenypályáról, a Tattersaalból, ahová előző nap összeterelték őket, szabadon engedtek. „El lehet képzelni az örömet. A zsidók »Éljen Szálasi«-t kiabáltak. Órült zsvajj volt” – írta naplójában.¹ A zsidók Szálasi iránti lelkesedése nem tartott sokáig. Nincs a magyar történelemben Szálasi Ferencnél gyűlöltebb, megvetettebb politikus. A nyilas rezsimet túlélte zsidók érthető, hogy gyűlölik: emlékeznek a nyilas banditák garázdálkodásaira, a Duna-parti tömeggyilkosságokra, a halálmenetek borzalmaira. Szálasi népbírói tárgyalása (1946. február 5–március 1.) során többek között megvádolták azzal is, hogy el akarta pusztítani a magyar zsidóság maradvékát, és ezért szerveztette meg a „nemzetközi” és a nagy gettót. Ebben a két gettóban azonban, a náci Európában példátlan módon, körülbelül 100 000 zsidó túlélte a holokausztot.² Ugyanakkor Sztójay Döme miniszterelnöksége idején (1944. március 22–augusztus 29.) nagyszámú zsidót deportáltak és gyilkoltak meg (437 000 deportált, körülbelül 320 000–380 000 meggyilkolt), mint a nyilas rezsim (1944. október 15–1945. április) alatt (körülbelül 50 000 deportált, 30 000–40 000 meggyilkolt, elpusztult). Ennek ellenére Szálasi nevét majdnem mindenki ismeri ma Magyarországon, Sztójayról pedig még történelem szakos egyetemisták sem nagyon tudják, hogy ki volt.

Tanulmányunkban a szakirodalomban alig ismert új források, többek között a budapesti Központi Zsidó Tanács napi feljegyzései, a fővárosi rendőrség parancsnokának napiparancsai, a nyilas Külügyminisztérium dokumentumai,

* A tanulmány angol és héber nyelvű változata a *Yad Vashem Studies* 2012/1. számában jelenik meg. Átdolgozott, szerkesztett magyar nyelvű változatát a *YVS* engedélyével közöljük.

1 Weinmann Éva naplója, 1944. október 10–1945. január 19. Lauder Javne Isk. Judaisztikai Arch., Bp., 2004. 17. http://magyarzsido.hu/images/documents/a_magyar_anne_frankok/a%20magyar%20anne%20frankok%20dok.pdf (letöltés időpontja: 2012. jan. 4.).

2 A magyar holokauszttal is foglalkozó Shlomo Aronson izraeli történész publikációiban következetesen és tévesen egy budapesti gettóról és annak 120 000-es létszámáról ír. Ld. pl.: *Shlomo Aronson: Hitler, the Allies, and the Jews*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 316.

Karsai Elek kéziratoss irathagyatéka stb. felhasználásával megkíséreljük felvázolni a Szálasi-rendszer zsidópolitikájának történetét. Célunk semmiképpen sem Szálasi és/vagy tömeggyilkos rendszere valamiféle „rehabilitálása”, csupán azt kívánjuk bemutatni, milyen politikai és ideológiai okai voltak annak, hogy Szálasi uralma idején nagyságrenddel kevesebb zsidót öltek meg, pusztítottak el, mint a Sztójay-kormány idején, Horthy Miklós kormányzósága alatt. Ennek egyik nyilvánvaló oka, hogy a nyilasok hatalomra jutásakor már csak körülbelül 350 000 zsidó (mintegy 200 000 a fővárosban, 150 000 fegyvertelen katonai munkaszolgálatban) élt a nyilas-német uralom alatt lévő területen, amely a hadműveletek következtében szinte hónapról hónapra zsugorodott. Shlomo Aronson úgy véli, hogy a budapesti zsidók életét a németek, August Schmidhuber vagy Karl Pfeffer-Wildenbruch tábornokok mentették meg, amikor katonáikat a nagy budapesti gettó védelmére kirendelték. Szögezzük már itt le: semmiféle komoly bizonyíték sincs arról, hogy a nyilasok valóban tervezték volna a nagy gettó rabjainak lemészárlását vagy hogy ilyesmiről a német katonai parancsnokok tudtak volna és azt meg akarták volna akadályozni.³ A régi-új mítoszok és legendák helyett a továbbiakban megpróbáljuk tisztázni, hogy ki volt Szálasi, és hatalomra kerülése után miért és milyen „zsidópolitikát” folytatott.

Szálasi saját meghatározása szerint nem antiszemita, hanem „aszemita” volt. 1938-tól hirdette, hogy nem a zsidók jogainak csorbítására, vagyonuk elvételére, diszkriminatív törvényekre van szükség, hanem meg kell teremteni a totálisan zsidómentes, „aszemita” Magyarországot.⁴ 1938-tól a nyilasoknak fontos szerepük volt az antiszemita törvények meghozatalában. Sajtójukban napirenden tartották az úgynevezett „zsidókérdést”, tüntetéseik, utcai megmozdulásaik során rendszeresen inzultáltak zsidókat, törték be zsinagógák, zsidó tulajdonban lévő üzletek, műhelyek ablakait stb. 1939-től, nagy választási sikerük után (több mint 600 000 szavazatot kaptak és 47 képviselőjüket választották meg, a nyilasok lettek a legnagyobb ellenzéki párt) a képviselőházban is rendszeresen uszítottak a zsidók ellen, folyamatosan radikálisabb törvényeket, intézkedéseket követeltek „a zsidókérdés megoldására”. A nyilasokkal versenyt futva, a náci Németország zsidópolitikájára is figyelve fogadta el 1938-tól a hivatalos kormánypolitika is, hogy Magyarországon van zsidókérdés, és azt törvényes eszközökkel meg kell oldani. 1944-ig azonban a zsidótörvények és a hozzájuk kapcsolódó rendeletek ellenére a magyar politikai elit – hiába kérték, majd 1942–1943-tól már követelték

3 *Uő*: How was the Budapest Ghetto Saved? <http://holocaust-center.haifa.ac.il> (letöltés időpontja: 2011. nov. 23.). Aronson általában R. L. Braham máig alapműnek számító monográfiájára (The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. Columbia University Press, New York, 1994.) hivatkozik, ám elhallgatja, hogy Braham csak kommentár nélkül idézi Szalai Pálnak, a nyilasok rendőrségi összekötőjének a háború után, a népbíróság előtt, nyilván önmentő szándékkal előadott vallomását. Erről részletesen ld.: R. L. Braham: A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. 2. átd., bőv. kiad. Belvárosi Könyvkiadó, Bp., 1997. 959–961.

4 *Karsai László*: Reflektor a sötétbe. Szálasi Ferenc naplója, 1943. szeptember 15.–1944. július 18. I–II. Beszélő (2008) 3. sz. 54–76., 4. sz. 60–79.

a náci Németország vezetői – nem kényszerített sárga csillagot a zsidókra, nem zárták őket gettóba, nem deportálták őket a náci haláltáborokba. E zsidóvédő politika okait itt és most részletesen nem tudjuk kifejteni, csak jelezzük, hogy ebben szerepet játszottak általános humanitárius megfontolások is. Horthy Miklós kormányzó és a politikai-katonai vezetők pontos információkkal rendelkeztek arról, hogyan próbálták a nácik véglegesen megoldani a zsidókérdést Európában („Endlösung der Judenfrage”). Tartottak attól, hogy a konvertitákkal együtt mintegy 800 000 zsidó deportálása komoly társadalmi-gazdasági problémákat okozhat. Azt hitték (ma már tudjuk, ebben tévedtek), hogy az antifasiszta koalíció nagyhatalmait érdekli, hogy mi történik a náci Európában a zsidókkal. A Kállay Miklós vezette kormány óvatos különbéke-tapogatózásai során arra számított, hogy Londonban vagy Washingtonban jó pontokat szerezhet azzal, ha követi Róma vagy Bukarest példáját, és nem enged a német nyomásnak, nem deportálja zsidó állampolgárait.⁵

Mindez megváltozott 1944. március 19., a német megszállás után. A Sztójay Döme vezette kollaboráns kormány lelkesen engedelmeskedett Adolf Eichmann-nak (aki életében először irányította a helyszínen egy ország „zsidótlanítását”: Bécsben már „otthon” volt, 1938 tavaszától az már csak a III. Birodalomban Ostmark „tartomány” központja, rövid ideig dolgozott ott, boldogan szervezte a zsidók kivándoroltatását, majd hamar visszament Berlinbe; csak távozása után körülbelül három évvel kezdődött az osztrák zsidók tömeges deportálása), és hozzálátott a zsidók totális jogfosztásához, kifosztásához, majd deportálásuk megszervezéséhez. Az első gettókat április közepén szervezték meg, egy hónappal később pedig elindult a holokauszt történetének leggyorsabb és leghatékonyabb deportálási akciója. Május 14–15-től július 9-ig 437 000 zsidót deportáltak Magyarországról, többségüket Auschwitz-Birkenaubába. A nácik és szövetségeseik szempontjából egyre romló katonai helyzetben Horthy a kül- és belföldi tiltakozások hatására, és attól tartva, ha elviszik Budapestről is a zsidókat, a fővárost szőnyegbombázással fogják sújtani, július 6-án leállította a deportálásokat. Döntésében szerepet játszhatott az is, hogy néhány napig talán elhitte azt az egyébként teljesen alaptalan pletykát, hogy Baký László belügyi államtitkár nem a főváros zsidótlanítása érdekében vont össze mintegy 3000 csendőrt, hanem puccsra készül, és a hatalmat a Szálasi vezette nyilasoknak akarja átjátszani.

Szálasi már 1944 tavaszán többször, a nyilvánosság előtt is bírálta a Sztójay-kormány zsidópolitikáját. Amikor június 2-án hívei azt kérdezték tőle, hogy a párt tagjai vállalhatnak-e zsidóktól elkobzott vagyonok felett gondnoki megbízatást, a leghatározottabban nemmel felelt. „Ebben a vonatkozásban is áll az az utasításunk, hogy a kormánynak semmiben sem állunk rendelkezésére.” Szálasi a zsidók deportálását elhamarkodott intézkedésnek nevezte, és gúnyosan

5 *Uő*: Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában, 1942–1943. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc–Vonyó József. University Press, Pécs, 2000. 343–366.

megjegyezte: „Úgy látszik, nem tud a zsidókkal mit kezdeni ez a kormány. Pedig hatalmas és sürgős munkálatokat kellene végrehajtani [...]” 400 000 munkabíró egyént adunk ki, legalább napi tízórás munkateljesítménnyel, ezzel naponta négy-millió munkára megy veszendőbe, sajnálkozott Szálasi. „Ha a kormány tehetetlenségében nem tudja még a zsidókérdést sem megoldani, menjen el. Mi gondoskodni tudunk róla, hogy a zsidó is dolgozzék, mégpedig hasznosan és körömszakadtáig, mert aki nálunk nem akar dolgozni, az meghal!” – jelentette ki. A nyilasok vezére nem valamiféle humanitárius megfontolásból bírálta a zsidók deportálását, pusztán a hasznos munkaerő külföldre kerülését sajnálta. Egyetlen szót sem vesztegetett arra, hogy mivel a munkaképes férfiakat a magyar királyi honvédség nem adta ki a munkaszolgálatból, zömmel nőket, gyerekeket, öregeket és betegeket deportáltak az országból. Ezzel szemben rámutatott arra az egyéb-ként már ekkoriban is közismert tényre, hogy: „A zsidóvagyonokban ma a legundorítóbb lopás folyik. Gyűrűktől kezdve hatalmas értékekig minden ebek harmincadjára kerül.”⁶ Meglepő, hogy 1944 tavaszán-nyarán Szálasi egyáltalán bírálta az ország „zsidótlanítását”. Egy évvel korábban, 1943. január 27-én, a párt Nagytanácsa előtt részletesen kifejtette álláspontját a zsidókérdéssel kapcsolatban. A magyarországi zsidókérdés megoldását európai összefüggésben szemlélve Szálasi kijelentette: 1933 óta a zsidókérdés már nem a nemzetek, hanem a zsidók kérdése lett. 1939-ig, a – szerinte – „világnézeti háború” kitöréséig az ő pártja is „csak” antiszemita volt. Azóta „Európa összes tiszta és élni akaró népei rádöbbsentek a valóságra, hogy a zsidóság halálos ellenfelük, irgalmatlan, kegyetlen, mely minden erkölcsi, szellemi és anyagi gátlás nélkül tör elpusztításukra.” Ekkor jött el szerinte az antiszemitizmus helyett az aszemitizmus ideje, el kellett fogadni a „zsidó erkölcsi törvényt: szemet-szemért, fogat-fogért”. Valószínűleg még pártján belül is felmerült, hogy a zsidók között is vannak, lehetnek becsületes, tisztességes emberek. Ezeknek a „zsidóbarátoknak” Szálasi egy meg nem nevezett nyilas testvér hasonlatával válaszolt: ha valakinek a felesége nagytakarítás közben nagy csomó poloskát talál, nem kezd el szétválogatni ezeket azon az alapon, hogy az egyik már megcsípte, a másik még nem. De a másik poloska nem azért nem csípte még meg, mert nem akarta, hanem azért nem, mert még nem volt rá alkalma! – mondta Szálasi. E témakör lezárásaként Szálasi, aki még mindig a zsidók kitelepítésében látta a „probléma” megoldását, leszögezte: „Mindenkinek tudnia kell, hogy az elpusztul, amihez a zsidó nyúl, és minden egészséges marad, amitől távol tartjuk. Kötelességünk tehát ugyanaz a kíméletlenség velük szemben, mint az a kíméletlenség, amellyel életünkhöz nyúl, hogy azt elpusztíthassa.”⁷

6 Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 814 (X 7076) Nyilas iratok a National Archives and Record Administration – NARA-ból, Washington D. C. 16.718-419. (Szálasi Ferenc válasza a Hűség Házában feltett kérdésre, 1944. jún. 2.) Vajna Gábor, igaz, már a Politikai Rendőri Osztály (PRO) fogságában, a Sztójay-kormány zsidópolitikájával kapcsolatban csak ennyit jegyzett meg: „a zsidók északkeleti deportálása”. Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXV-1-a A Budapesti Népbíróság iratai 293/1946. A Szálasi-per iratai 7317. (1945. dec. 19.)

7 BFL XXV-1-a 293/1946. 5537–5544. (Szálasi Ferenc beszéde a Nyilaskeresztes Párt Nagytanácsán, 1943. jan. 27. Géppel írott tisztázati.) Idézett rész: 5540.

Szálasi 1943 nyarán Kállay miniszterelnökhöz intézett beadványában egymillió zsidóról és bérenceikről írt, akik a „piszkos kényelem és az alantas gyávaság útjára akarják terelni Nemzetünket”. A zsidók, állította Szálasi, a munkásságot „sztrájkba viszik [...] a nőt és az ifjúságot álomkóros, magyarkodó pacifizmusba rothasztják”. Mindezek alapján félreérthetetlen döntést követelt az élet-halál kérdésben: Hungarizmus vagy Judaizmus?⁸ Szálasi hatalomra kerülése után az elsők között, már október 21-én fogadta Angelo Rotta budapesti pápai nunciust, aki megpróbált az üldözött zsidók érdekében nála közben járni, és Giovanni Verolino pápai uditoréval együtt felhívták a figyelmét a kollektív megtorlás bűnös voltára. Nekik Szálasi – a tárgyalásukról készült jegyzőkönyvből ez világosan kiderül – meglehetősen ingerülten vágott vissza: „a zsidókat még akkor is ki kellene rekesztenünk, ha nem a faját néznők és ha csak azt tekintenénk, hogy ezer éven át magyar földön milyen kárt okoztak a Nemzetnek. Erkölcseileg és anyagilag mételyszétek a Nemzet lelkét és kezükbe kaparintották a Nemzet javainak túlnyomó többségét. Arra az ellenvetésre, hogy nem minden zsidó folytatott ilyen tevékenységet, meg kell jegyeznie, hogy a legjobb akarat mellett sem tud egy családra valót olyan zsidókból összehozni, akik mentesek lennének e kifogástól. Mint osztatlan egész végezték el romboló munkájukat, egy részük a szalonokban, másik részük pedig a munkástelepeken. Megismétli, hogy nincs kifogása az ellen, ha Magyarországról elköltöznék, de esetleges jó tulajdonságaikat mutassák meg máshol, ott, ahol a magyar Nemzet lelkét nem fertőzhetik.” Ráadásul azt is hozzáfűzte, hogy a zsidó, még ha magyarul is beszél és megkeresztelkedik, attól még nem válik magyarrá.⁹

Zsidók Budapesten 1944-ben

A holokausztot Budapesten túlélő zsidók valószínűleg annak is köszönhetik életüket, hogy Eichmann nem hallgatott Endre László belügyi államtitkára, aki azt javasolta, hogy kezdjék a fővárosban Magyarország „zsidótlanítását”. Eichmann azt tervezte, hogy a deportálásokat a Kárpátalján és Észak-Erdélyben kezdik, és mintegy koncentrikus körökben haladnak a csendőrkerületekben, az úgynevezett „deportálási zónákban”, utoljára hagyva a magyar fővárost. Azt remélte, hogy a legtehetősebb zsidók így Budapestre fognak menekülni, ahol majd könnyebb lesz őket kézre keríteni.

Szinte lehetetlen tisztázni, hogy 1944. október 15-én hány zsidó tartózkodott Budapesten. Jaross Andor belügyminiszter a kormány augusztus 2-ai ülésén azt mondta, hogy 280 000 zsidó van a fővárosban, ezek közül 170 000-en a zsidó lakásokban, vagyis a sárga csillagos házakban, a többiek keresztény lakásokban „elbújtatva” tartózkodnak.¹⁰ Nem valószínű, hogy Jaross pontos adatokat mon-

8 MOL K 750 Hungarista Napló (= HN) 2-258. (1943. júl. 2.)

9 MOL K 707 Nyilas Külügyminisztérium 2-12.932/1944.

10 Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez, 1944. június 26–október 15. III. Szerk. Karsai Elek. MIOK, Bp., 1967. 329.

dott. 110 000 bujkáló, sőt „elbújtatott” zsidó a nácik által megszállt Magyarország fővárosában 1944. augusztusában túl szép ahhoz, hogy igaz legyen. Ennek ellentmondanak az egykorú német jelentések is. 1944. október 28-án Edmund Veessenmayer azt jelentette a német Külügyminisztériumnak, hogy Budapesten „kereken 200 ezer” zsidó tartózkodik, ezenfelül szintén „kereken 150 ezer” főre becsülte a munkaszolgálatosok számát.¹¹

1944. október 15-én, amikor délben a rádióban elhangzott Horthy kormányzó fegyverszünet-nyilatkozata, a fővárosi zsidók jó része úgy hitte, végleg megmenekültek. A Vörös Hadsereg egységei alig 80–100 kilométerre voltak a fővárostól, és sokan elhitték, hogy a kilátástalan helyzetben Magyarország leteszi a fegyvert. A sárga csillagos házakról, ahová júniusban be kellett költözniük,¹² sok helyen leszedték a megkülönböztető jelet, sőt voltak zsidók, akik ruhájukról is letépték a hatágú csillagot. Amikor megtudták, hogy a német megszállók segítségével a nyilasok kerültek hatalomra, pánik tört ki Budapest-szerte. Komoly Ottó cionista vezető október 16-án este jegyezte föl naplójába: „felemelt kezű embereket hajtanak német katonák a Duna felé, másokat az autóbusz váróhelyiségbe hajszolnak be. Később érkezők közlik, hogy »kommunistákat« és zsidókat gépfegyvereztek le, s később is újakat hoztak, lőttek agyon a Duna-parton és dobtak be a Dunába. [...] Hírek: zsidóházak találopszerű kiürítése, tettlegességgel; Városi Színház mint koncentrációs hely, zsidóházak lezárása, csillagmentesség megszüntetése, zsidóházakba visszaköltözésre kötelezés.”¹³

Veessenmayer azt jelentette október 17-én, hogy: „Tegnap óta budapesti zsidók ellen egyéni kilengések és gyilkosságok is napirenden vannak, amit az új kormány megszüntetni szándékozik.”¹⁴ Kovarcz Emil, akit Szálasi a puccs után a karhatalmi erők parancsnokává nevezett ki, lezáratta a sárga csillagos „zsidóházakat”. A rendelet előírása szerint: „Azokat a házakat, amelyben zsidók laknak, éjjel-nappal zárva kell tartani. A további intézkedésig a kapun csak nemzsidók engedhetők ki és be. Zsidókat nemzsidók nem látogathatnak.”¹⁵ Vajna Gábor belügyminiszter október 21-én a zárlatot feloldotta.¹⁶ Ugyanezen a napon Beregfy Károly honvédelmi miniszter a zsidó férfiakat 16–60, a zsidó nőket

11 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll., s. a. r., bev. Ránki György et al. Kossuth, Bp., 1968. 907.

12 Budapest polgármestere 147.501–514. sz. rendeleteivel 2639 házat jelölt ki a zsidók számára 1944. június 16-án. A következő napokban, főleg a budai kerületekben többen töröltek a zsidó házak listájáról. Októberben Friedrich Born, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága budapesti képviselője adatai szerint már csak 1840 sárga csillagos ház volt a fővárosban, átlagosan három ember lakott egy szobában. Born látott olyan hatszobás lakást, ahol 9-en, és mellettük egy kétszobásban 15-en éltek. Schweizerisches Bundesarchiv Bern (= SBAB) E-2011-D-3. (Friedrich Born jelentése a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának, 1944. okt. 18.)

13 Yad Vashem Archives (Jeruzsálem) P31/44. (Komoly Ottó naplója).

14 A Wilhelmstrasse i. m. (11. jz.) 904.

15 BFL VI-2-d A M. Kir. Államrendőrség budapesti rendőrsége főparancsnokságának iratai. Főparancsnoki napiparancsok. Forgács József rendőrfőparancsnok 5481/27/Rfp-1944. sz. rendelete.

16 Felfüggesztették a zsidók költöztetése tárgyában kiadott rendelkezés foganatosítását. Összetartás 1944. okt. 21. 3.

16–40 éves életkorukig honvédelmi munkaszolgálatra vezényelte.¹⁷ Veesebmayer október 26-án már azt jelentette, hogy a nyilasok 25 000 férfit és 10 000 nőt távolítottak el a fővárosból (őket Budapest környékén erődítési munkákon dolgoztatták).¹⁸ Ám a németek azt szerették volna elérni, hogy ne csak a fővárosból, az országból is deportálják a zsidókat.

A nyilasok október 17-ei, úgynevezett „Országépítés első tervében” még az szerepelt, hogy: „a zsidók Magyarországon maradnak, munkaszolgálatot teljesítenek a Nemzet számára”. A végül nyilvánosságra került tervben viszont már az állt, hogy: „a zsidók munkaszolgálatot teljesítenek a Nemzet számára. [...] a háború befejezése után a zsidóságot Magyarországról eltávolítják, és pedig nemzetközi megállapodás által kijelölt helyre; a zsidóság soha többé nem térhet vissza a magyar élettérbe.”¹⁹ Október 17. és 22. között ezek szerint Szálasi sikertelenül próbált meggyőzni, hogy a (magyar) nemzet számára a zsidók úgy is teljesíthetnek munkaszolgálatot, ha nem az ország területén végzik a kényszermunkát. Ez a megfogalmazás azt is tükrözi, hogy Szálasi tárgyalni sem volt hajlandó arról, hogy Magyarországot még a világháború idején zsidótlanítsák.

Ribbentrop külügyminiszter október 20-án utasította Veesebmayer: minden olyan zsidóellenes intézkedést támogasson, amely a magyarokat ellenségeik szemében kompromittálhatja.²⁰ A holokauszt egyik rejtélye, hogy Hitler miért (és 1941-ben pontosan mikor) adott parancsot az európai zsidók legyilkolására. Az egyik lehetséges válasz az, hogy tudta: cinkosaivá, bűnsegédjeivé teszi mindazokat, akik a holokauszt „elkövetői”. Ribbentrop ezt 1944 őszén már tudta, és Szálasi szövetségesi hűségét igyekezett azzal is biztosítani, hogy radikális zsidópolitikára próbálta rávenni. Nem valószínű, hogy ezt Szálasi akkor megértette, de első reagálása – ellentétben Sztójay Döme lelkes egyetértésével – a vonakodás volt. Sztójay buzgón szervezte a magyarországi zsidók deportálását, ugyanabbe Szálasi csak jó két hétig tartó tárgyalások után egyezett bele.

A zsidókérdés „rendezését” Szálasi először nem Vajna Gábor belügyminiszterre, hanem Budinszky László igazságügy-miniszterre bízta. Hogy mennyire nem volt a nyilasoknak előre kidolgozott, részletes tervük vagy akár csak elgondolásuk a zsidókérdés „megoldásával” kapcsolatban, jól mutatja, hogy a zsidókérdés „intézését” alig néhány nappal a hatalomátvétel után már Vajna Gábor ragadta magához. Hatásköri súrlódásokról ezt bizonyító dokumentumok hiányában nem beszélhetünk. A németek a zsidókérdésben „természetes” tárgyalopartnerüknek a belügyminisztert tekintették. Adolf Eichmann is vele tárgyalt arról, hogy 50 000 munkaképes zsidó férfit munkaszolgálatra gyalogmenetben útba indítsanak a Birodalomba. Mint Veesebmayer jelentette: „Szálasi korábban

17 „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerk. Karsai Elek. MIOK, Bp., 1962. 643–644.

18 A Wilhelmstrasse i. m. (11. jz.) 907.

19 Az ország újjáépítésének terve. Összetartás 1944. okt. 22. 3.

20 The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account. Ed. R. L. Braham. Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, New York, 1963. Doc. N. 230.

elfoglalt elvi álláspontja ellenére – mely szerint további magyar zsidóknak a Birodalomba való szállítását nem engedélyezi – a belügyminiszter megkísérli 50 000 bevetésre alkalmas zsidó férfi ideiglenes átengedését elérni. Ezekre a Birodalom területén a Jäger-programhoz²¹ és a másutt felhasználandó orosz hadifoglyok leváltásához sürgősen szükség lenne. Az elszállítás gyalogmenetben, német különítményesek kíséretében történék, melynek során a Birodalom határának átlépésekor a délkeleti sáncnál egy rövidebb bevetés van tervbe véve.”²²

Ezek szerint már az október 15-ei nyilas puccs előtt tárgyaltak a németek Szálasival arról, hogy hatalomra kerülése (juttatása) után mit terveznek a magyar zsidók fővárosban rekedt maradékával. Szálasinak tehát volt „korábban elfoglalt elvi álláspontja”, ugyanaz, amiről már 1944 májusában–júniusában a szűkebb (nyilas) nyilvánosság előtt is beszélt: a zsidókat nem adja ki (át) a németeknek, a magyar(országi) zsidóknak a magyar nemzet számára kell munkaszolgálatot végezniük. A németek szövetségese ebben a kérdésben a radikális „zsidófaló” Vajna Gábor belügyminiszter volt, aki csak annyit tudott ígérni, hogy megkísérli elérni Szálasinál, hogy a zsidókat „ideiglenesen” engedje át nekik. Eichmann-nak az volt a szándéka, hogy további 50 000 zsidót kér, hogy „végcélját, a magyar térség kiürítését elérje” – jelentette Veessenmayer.²³

Vajna már október 18-án mint a zsidóügyekben illetékes miniszter nyilatkozott és fenyegetőzött a Magyar Rádióban. Olyasmiket „ígért”, amiket később kénytelen volt visszavonni, például a semleges országok diplomatái által adott különféle „mentesítések” (az úgynevezett védlevelek és védőútlevellek, *Schutzbriefe*, *Schutzpasse*) megszüntetését. Ugyanakkor figyelmeztette a szabadrablás lehetőségétől és a vérszagtól megvadult nyilasokat: „Senki önkényes vagy önhatalmú bírāja a zsidóságnak ne legyen, mert e kérdés megoldása az államhatalom feladata.”²⁴ A nyilas rendszer „zsidópolitikáját” nem Vajna Gábor vagy a hozzá hasonló radikális antiszemiták alakították. A magyarországi zsidók szerencséjére Szálasinál – aki nagyon vágyott arra, hogy rendszerét a világháborúban semleges országok is legitim rendszernek ismerjék el – és külügyminisztere, Kemény Gábor igen érzékenyen reagált a semleges országok sajtójában megjelent bírálatokra. Amikor Vajna nyilatkozata megjelent, „a svéd sajtó egyúttal óriási támadást indított a Hungarista Magyarország és annak vezére és kormánya ellen”. Kemény, nyilvánvalóan Szálasinál hathatós támogatásával, „a belügyi kormányzatnál mindenképpen igyekezett odahatni, hogy Magyarország nemzetközi helyzetének biztosítása érdekében a zsidókérdés

21 Jägerstab-program. Légivadász-programnak nevezték azt a nagyszabású tervet, melynek keretében 1944 novemberéig összesen hat földalatti hadiipari üzemet akartak létrehozni. Az egyik üzemet a Cseh–Morva Protektorátus területén tervezték megépíteni, ehhez kívánták fölhasználni a magyar zsidó kényszermunkásokat.

22 A Wilhelmstrasse i. m. (11. jz.) 904.

23 The Destruction of the Hungarian Jewry i. m. (20. jz.) Doc. N. 227.

24 Vajna Gábor belügyminiszter: Feltétlenül biztosítjuk a rendet és a zsidókérdést könyörtelenül megoldjuk. Új Magyarország 1944. okt. 19. 5.

megoldásánál bizonyos szempontokat figyelembe vegyen, ami részben meg is történt.”²⁵

Szálasi és külügyminisztere igen hamar a semleges diplomaták tudomására hozta, hogy csak akkor tolerálják zsidóvédő tevékenységüket, ha cserébe hivatalos diplomáciai elismerésben részesítik a nyilas rezsimet. Svédország *de jure* nem volt hajlandó elismerni a nyilas rezsimet, de Carl Ivan Danielsson követ azt hangoztatta, hogy az a tény, hogy ő nem utazott el, az *de facto* elismerést jelent. Mind a svéd védettek (körülbelül 4500 fő), mind a svájci követség védelme alatt állók (körülbelül 8800 fő) elutazása feltételül a nyilas kormány a rendszer diplomáciai elismerését szabta. Kemény Gábor megmondta Maximilian Jäger svájci követnek: „november 15-ig a diplomáciai viszony tisztáztassék, különben a magyar kormánynak nem áll módjában diplomáciai viszony híján e zsidók kiszállítása”.²⁶ A budapesti zsidók védelmét veszélyeztette, hogy november második hetében, illetve december első napjaiban nemcsak Jäger, hanem Carlos Branquinho portugál és Angel Sanz Briz spanyol követ is hazautazott Budapestről. Elutazási szándékát Branquinho már október végén közölte Kemény Gáborral, aki figyelmeztette: „ez nem megfelelő diplomáciai viszony, és hogy ez bizonyos nehézségeket fog okozni a zsidókérdésben történt megállapodás terén”. Kemény, amikor Sanz Briz azt a kérést terjesztette elő, hogy legalább a 200-300, bizonyíthatóan antibolsevista zsidó védettjük menlevelét ismerjék el, „a kedvezmény megadását kilátásba helyezte, közölte azonban, hogy konkrétan választ csak az elismertetés után fog tudni adni és kérte ennek november 15-ig való tisztázását”.²⁷

Szálasi csalódására végül is a semleges államok közül csak a Vatikán, Spanyolország és (az egyébként mindenféle zsidómentéstől kategorikusan elzárkózó) Törökország²⁸ ismerte el *de jure* a rendszerét.²⁹ Az egyik nyilas minisztertancson fel is merült, hogy nem kapták meg a menlevelek elismerésének „árát”, vagyis a nyilas rezsim diplomáciai elismerését. Kemény személyesen üzent Carl Ivan Danielsson svéd követnek, aki egyik bizalmasát küldte el hozzá.³⁰ Vele megállapodtak, hogy a svéd követ személyesen megy el a nyilas külügyminiszterhez, és megígéri, hogy kedvezőbb jelentéseket fog Stockholmba küldeni, mérséklük a svéd sajtó Magyarországgal szembeni hangnemét, és azt is ígérte, hogy sürgetni fogja a nyilas rendszer hivatalos diplomáciai elismerését.³¹

25 MOL K 814 16.718. 87. (Kemény Gábor jelentése a diplomáciai viszonyok alakulásáról 1944. október 16-tól november 11-ig).

26 Uo. 99.

27 Uo. 108.

28 A budapesti török követség külön újságközleményben hívta fel a figyelmet arra, hogy hamisított török védlevelek kerültek forgalomba. A budapesti török követség figyelmeztetése. Új Magyarország 1944. nov. 11. 4.

29 MOL K 707 1944-1-22.054. (Csöpey Dénes külügyminisztériumi osztályvezető válasza Mecsér András berlini követnek a Szálasi-rendszert elismert államokról, 1944. nov. 24.)

30 Nem kizárt, hogy Raoul Wallenbergről van itt szó.

31 BFL XXV-1-a 293/1946. 1659–1660. (Kemény Gábor vallomása a népbíróság előtt, 1946. febr. 15.)

Amíg Szálasi viszonylag türelmesen várta, hogy rezsimjét a semleges államok elismerjék, a zsidókérdésben keményen ellenállt a németeknek. Valószínű, hogy nem akarta az értékes zsidó munkaerőt csak úgy kiszolgáltatni nekik. Otto Winkelmann-nak, a magyarországi német SS és rendőri erők parancsnokának Veesenmayer útján többször előterjesztett kérésére Szálasi október 24-én még mindig nem akarta engedélyezni az 50 000 magyar zsidó munkaszolgálatos átadását a németeknek. Veesenmayer ezért csak 25 000 főt mert (őket is csak „ideiglenesen” és „kölcsonképpen”) kérni Szálásitól. Szálasi ebbe még mindig nem egyezett bele, bár, mint Veesenmayer jelentette, „a kéréssel azonnal egyetértett, csupán utalt arra, hogy sáncásához és egyéb elsőrendű fontosságú feladatok elvégzéséhez Magyarországnak is szüksége van a zsidók zömére”, ezért további tárgyalásokat javasolt Winkelmann-nal.³² Minden bizonnyal még aznap újabb Szálasi–Veesenmayer tárgyalásra kerülhetett sor, mert a német követ már azt jelentette: „Ma elértem Szálásinál, hogy 25 000 munkaképes magyar zsidó férfit, egyelőre egy fél évre, átengednek a Birodalomban teljesítendő munkaszolgálatra.”³³ Szálasi még ekkor is csak a munkaképes zsidó férfiak egy részének átengedésébe volt hajlandó beleegyezni, ráadásul még feltételeket is igyekezett szabni: ideiglenesen, fél évre adja csak át a munkaszolgálatos zsidókat.

A nemzetközi szakirodalomban makacsul tartja magát az a mítosz, mely szerint a budapesti semleges követségek diplomatái a különféle védlevelek és védőútlevelék kiadásával megtévesztették, becsapták a nemzetközi jogban járatlan nyilasokat.³⁴ A valóságban a nyilas illetékeseket ilyen könnyen nem lehetett (volna) megtéveszteni. Különösen azért nem, mert Veesenmayer már október 20-án hosszabb jegyzékben, részletesen tájékoztatta Kemény Gábort a hivatalos német álláspontról a külföldi védettséget élvező zsidókkal kapcsolatban. Ebben többek között leszögezte, hogy mint a nemzetközi joggal ellenkezőt, a megszálló hatóságok az 1944. március 19. után magyar állampolgárságú zsidóknak adott külföldi állampolgárságot „figyelmelen kívül hagyták”. A svájci „védettekkel” kapcsolatban leszögezte, hogy 7000 fő elutazhat Svájcba, de szó sem lehet 7000 családról. Ehhez hozzáfűzte: további kiutazó kontingensről lehet tárgyalni, de csak is Budapest zsidótlanítása után.³⁵

Szálasi viszonylag ritkán avatkozott bele személyesen a zsidópolitika alakításába. Inkább szimbolikus értelme volt az amúgy végrehajthatatlan rendeletének is, amellyel a zsidók vagyonát államosította. Kivételt csak a rabbik és más egyházi személyek istentisztelet közben viselt ruházatával, az imakönyvekkel, vallási ereklyékkel, a családi arcképekkel, valamint a sírokkal tett. A zsidó házastársak továbbra is megtarthatták jegygyűrűiket, kétheti élelmiszert és tüze-

32 The Destruction of Hungarian Jewry i. m. (20. jz.) Doc. N. 233.

33 Uo. Doc. N. 232.

34 *Mordecai Paldiel: Saving the Jews. Amazing Stories of Men and Women Who Defied the „Final Solution”.* Schreiber Publishing, Rockville (Maryland), 2000. különösen 22., 24., 217., valamint újabban *Alex Kershaw: The Envoy. The Epic Rescue of the Last Jews of Europe in the Desperate Closing Months of World War II.* Da Capo Press, Cambridge (Massachusetts), 2010.

35 The Destruction of Hungarian Jewry i. m. (20. jz.) Doc. N. 234.

lőt, családonként 300 és családtagonként még fejenként 100–100 pengőt.³⁶ Szálasi hosszú rendelete nem mulasztotta el megemlíteni a konyhabútorokat, a személyes szükségletre szolgáló edényeket, ágyneműt – ezeket is megtarthaták a zsidók.³⁷

November első napjaiban indították útnak az első munkaszolgálatos századokat Budapesten keresztül a nyugati határ felé. A főváros rendőri erőinek főparancsnoka november 2-án délután jelentős rendőri erőket, többek között 172 gyalogrendőrt, 36 lovas rendőrt, tucatnyi altisztet és tisztet rendelt ki „a munkaszolgálatos zsidóknak a fővároson át való kíséretére”.³⁸ Naponta több ezer embert hajtottak nyugat felé Budapestről a hírhedt halálmenetekben. Veessenmayer november 13-án úgy értesült, hogy addig a napig 27 000 „munkaképesnek minősített” zsidót „indítottak útnak” Budapestről és még kereken 40 000 fő útnak indítása várható. Raoul Wallenberg és Per Anger, a budapesti svéd követség munkatársai november 23-án és 24-én autóval végigjárták a Budapest–Hegyeshalom utat, és az ott tapasztaltakról jelentést küldtek a magyar Külügyminisztériumnak, amelyben többek között leírták: „A gyalogmenet az Újlaki Téglagyártól a határig kb. 240 km. Az utat hozzávetőlegesen 8 nap alatt teszik meg. Ez alatt az idő alatt a zsidók sehol sem kapnak fűtött szállást. A legtöbb helyen, ahol mostanáig éjszakáztak, kielégítő ellátási lehetőség sem volt. [...] A hiányos ellátás és a hallatlan szenvedés, amelynek ezek az emberek ki vannak téve, azt eredményezi, hogy sokan közülük gyomorpanaszok következtében meghalnak. [...] A menetelők között nagy számban vannak 60–70 év közötti személyek, súlyos betegek, gyermekbénulásosak stb. 10–14 év közötti gyerekek, egy törpe, egy árja nő, személyek cipő nélkül, személyek, akiknek felszerelését az Újlaki Téglagyárban a nyilasok elvették, személyek, akiknek igazolványait vagy külföldi úti-okmányait az Újlaki Téglagyárban, vagy másutt megsemmisítették. [...] Sok menetelő azt állítja, hogy egész idő alatt sem rendesen enni, sem aludni vagy mosakodni nem tudott. [...] Az emberek annyira megviseltek, majdnem állati állapotba juttatták őket. Urak és hölgyek az országúton végzik el szükségletüket, anélkül, hogy félreállnának, vagy a körülöttük állókkal törődnének. Amikor a Bizottság saját úti élméből néhány élelmiszert akart szétosztani, a tömeg majdnem megrohmozta őket; az emberek egymást ütlegelték, hogy egy kis szendvics-csomaghoz jussanak.”³⁹

Nem csak élelmiszerosztással lehetett zűrzavart kelteni a halálmenetekben. A budapesti svájci követség munkatársai az egyik halálmenetet felbomlasztották a svájci védőútlevelek osztogatásával. Mint november 8-án jelentették Ribbentropnak: „Egy, a svájci követség tagjaiból álló delegáció kocsival a me-

36 1941-ben 100 pengő hivatalosan 19,77 dollárt ért. A háborús infláció következtében a dollár árfolyama jelentősen nőtt, 100 pengő így 1944-ben alig ért három dollárt, természetesen a fekete piacon.

37 Budapesti Közlöny 1944. nov. 3. N. 251, 2–4. (Az 1944. évi 3.840. M. E. sz. rendelet a zsidók vagyona tárgyában.)

38 BFL VI-d-2 1944-IV. 4920/54/rfp.

39 MOL K 63 Külügyminisztérium, A politikai osztály általános iratai 1944-43-13. 129.

netoszlop után hajtattott és igen nagyszámú svájci védőútlevelet osztott ki. A menetszlopot kísérő honvédek elismerték a védőútleveleket és az ezekkel felszerelt zsidókat elengedték a menetszlopból. 24 órán belül állítólag a menetszlop nagy része – mint svájci védőútlevél tulajdonos – eltűnt.⁴⁰ Ribbentrop Szálasinál tiltakozott ez ellen a szerinte „Svájc semlegességével össze nem egyeztethető szabotázs határán” lévő akció ellen.⁴¹

Az ausztriai Alsó-Duna-vidéki (Niederdonau Gau) zsidó munkaszolgálat vezetője, Rudolf Höss és emberei csak a munkaképes zsidókat voltak hajlandók átvenni. Höss még azt is fontolgatta, hogy a munkaképtelen zsidókat visszairányítja Budapestre, és ettől, mint Veesenmayer november 21-én jelentette, „csak politikai okokból állt el”.⁴² Ebben az esetben azonban Veesenmayer értesülései pontatlanok voltak. A Zsidó Tanács körülbelül november 24–26-án ugyanis arról tájékoztatta Solymosy János rendőrtörzsfőfelügyelőt, a zsidók összeköltöztetését szervező miniszteri biztost, hogy a gyalogmenetben szinte minden élelem, ivóvíz nélkül deportált gyerekek, 40 évesnél idősebb nők és az 50 évesnél idősebb férfiak nagy része már útközben elpusztul. „Az átvevő német hatóságok a határon utasítják vissza a munkaképteleneket, ha ugyan közben el nem pusztultak. Az ily címen visszazállítottak igen nagy százaléka elpusztul az elszendvedett nélkülözések folytán, vagy a visszaúton, vagy röviddel a fővárosba érkezését követőleg.”⁴³ Ez egyértelműen arra mutat, hogy rendszeres gyakorlat volt a németek részéről a gyalogmenetben érkező deportáltak szelektálása és a munkaképtelenek visszairányítása Budapestre. Szálasinál bizonyára értesült a német hatóságok közötti ellentétéről. Eichmann még mindig gyilkolni és deportálni akart akkor, amikor az utolsó, még működő haláltáborban, Auschwitz-Birkenauban Himmler október végén leállította a gázkamrák működését. Eichmann a maradék Magyarország zsidómentessé tételére törekedett, a lehető legtöbb zsidót akarta még azelőtt eltávolítani a magyar fővárosból, hogy a Vörös Hadsereg egységei azt körbezárják, de zsidótlanítási politikáját már Himmler sem támogatta.

Veesenmayer november 21-ei, a német Külügyminisztériumnak küldött jelentéséből kiderül, hogy Szálasinál ezen a napon leállította a zsidók gyalogmenetekben történő deportálását.⁴⁴ A semleges államok hivatalos elismerésére mohón vágyakozó Szálasinál talán gesztust akart tenni a semlegesek felé, és nem azért állította le a deportálásokat, mert félt volna, hogy a zsidók üldözéséért a háború után esetleg felelősségre vonhatják. Szálasinál, aki képzett katonatiszt, vezérkari őrnagy volt, miután politikusi pályára lépett, egyre inkább elhatalmasodott az a skizofrén, autista paranoia, melynek következtében képessé vált minden olyan információt nem létezőnek tekinteni, ami nem illett világgépébe. Csak ezzel ma-

40 The Destruction of Hungarian Jewry i. m. (20. jz.) Doc. N. 389.

41 Uo. Doc. N. 390.

42 Uo. Doc. N. 242.

43 Magyar Zsidó Levéltár (= MZSL) XXIV-A. Gyűjtemények, A MOL-tól visszakapott dokumentumok gyűjteménye Ser. XXXIII-5-c Magyar Izraeliták Országos Irodája (MIOI), gettó iratok.

44 The Destruction of Hungarian Jewry i. m. (20. jz.) Doc. N. 242.

gyarázható, hogy benne egészen 1945 késő tavaszáig fel sem merült, hogy a németek és szövetségeseik esetleg vereséget szenvedhetnek a világháborúban.

Szálasi a szó szoros értelmében halálosan komolyan vette önmagát és „nemzetvezetői” szerepét. Meg akarta mutatni német patrónusainak és a semleges országok képviselőinek is, hogy képes önálló kül- és belpolitikai döntéseket hozni. Amikor november 21-én a deportálásokat leállította és megszerveztette előbb a nemzetközi, majd a nagy gettót, ezzel is bizonyította, talán önmaga előtt is, hogy a zsidópolitikájában is következetesen ragaszkodik akkor már hosszú évek óta vallott alapelveéhez: ő majd megteremti az aszemita, vagyis zsidómentes Magyarországot, de csak a háború után. Ribbentrop, amint értesült a halálmenetek leállításáról, azonnal táviratozott Budapestre, utasította Veesenmayert, hogy adja a nemzetvezető tudtára: a német kormány követeli Szálasitól, hogy „a technikai nehézségek ellenére erélyesen hajtsa végre a budapesti zsidók kitelepítését”.⁴⁵ Szálasi gúnyosan csak annyit üzent vissza a német külügyminiszternek, hogy „kívánságait a lehetséges legnagyobb mértékben figyelembe fogja venni”.⁴⁶ Szálasi tudta, hogy a németeknek ekkor már elsősorban munkabíró zsidókra van szükségük, ezért viszonylag könnyen szállhatott szembe Eichmann-nal és Ribbentroppal, akik még ekkor is makacsul Magyarország teljes zsidótlanítására törekedtek.

A nemzetközi gettó és a cionista ellenállók

A magyar hatóságok november első hetének végén, amikor Szálasi és Kemény még azt remélte, hogy a semleges országok hivatalosan is elismerik a nyilas rezsimet, hozzáláttak megszervezni a „nemzetközi”, más néven „védett” gettót a Duna bal partján, a Margitszigettel szemközt, a Pozsonyi út és a Szent István park környékén. Első lépésben november 5. és 10. között Budáról, a néhány még megmaradt sárga csillagos házból Pestre költöztették a zsidókat. A Zsidó Tanács „Lakáshivatalát” Ferenczy László csendőr alezredes jó előre figyelmeztette, hogy a Budáról kitelepítettek a Károly körút–Dohány utca–Nagyatádi Szabó utca és Király utca által határolt területre, tehát a későbbi gettó területére telepítsék be. Jó egy hónappal azelőtt, hogy Vajna Gábor rendelete megjelent volna, a belügyi hatóságok már pontosan tudták, hol fogják megszervezni az úgynevezett „nagy” gettót. November 10. és 15. között Ferenczy parancsára a rendőrség a nyilas pártszolgálatosokkal szorosan együttműködve kiürítette a Rudolf rakpart–Pozsonyi út–Szent István park és a Sziget utca Duna-parttól a Pozsonyi útig terjedő részén lévő házakat, lakóikat a környező épületekben helyezték el. A kiürített épületekbe tervezték betelepíteni a nemzetközi „védettséget” szerzett/kapott zsidókat. Már november 11-én a nemzetközi gettó környéki házakból is elkezdtek a 18–40 év közötti nőket és a 18–50 év közötti férfiakat előbb az

45 A Wilhelmstrasse i. m. (11. jz.) 912.

46 The Destruction of Hungarian Jewry i. m. (20. jz.) Doc. N. 244.

óbudai téglagyárba telepíteni, majd onnan gyalogmenetekben hajtották őket a nyugati határ felé.⁴⁷

November 7-én reggel a Központi Zsidó Tanács vezetőit értesítették, hogy a különféle védőútlevelek tulajdonosainak november 8–11. között be kell költözniük a Szent István park környékén számukra kijelölt házakba.⁴⁸ Tarpaty Zoltán rendőr-főfelügyelőt, az V. (ma XIII.) kerületi rendőrkapitányság rendőri erőinek parancsnokát 30 altiszt és 370 rendőr élén november 8-án reggel 8-ra kirendelték a Szent István parkba.⁴⁹ Az igen jelentős rendőri erő mozgósításának fő oka az volt, hogy meg kellett szervezni a „védettnek” nyilvánított házak átvizsgálását, a védlevelesek be- és a védveél nélküliek vagy hamis(ított) védlevelekkel rendelkezők kiköltöztetését.

A semleges követségek tiltakozásainak hatására a „védettek” beköltözési határidejét többször módosították. 1944. november 12-én Solymosy János miniszteri biztos három csoportba sorolta a budapesti zsidókat. Mindazokat a külföldi menlevéllel rendelkezőket, akik nem voltak hajlandók a Szent István park környéki házakba beköltözni, valamint a (munkaképtelen) öregeket a „Dohány utca, Akácfa utca, Dob utca és Károly király út” által határolt területen lévő zsidó házakba parancsolta elhelyezni. Vagyis csaknem teljesen pontosan meghatározta a hivatalosan csak december 2-án, Vajna Gábor belügyminiszter rendeletével létrehozott nagy gettó területét. Ez arra mutat, hogy már ekkor, tehát november második hetében a magyar illetékesek tudták, hogy a menet- és munkaképtelen zsidókat nem fogják deportálni, hanem külön gettóban fogják őket „koncentrálni”. Hogy milyen nagy munkát jelenthetett a „nemzetközi” gettó megszervezése, az érvényes védlevelekkel, védőútlevelekkel rendelkezők be-, a hamis papírokkal vagy azok nélkül a házakban tartózkodók kiköltöztetése, arról fogalmat alkothatunk abból is, hogy Tarpaty Zoltán rendőr-főfelügyelőt még november 22-én is 575 rendőr és 25 altiszt mellett négy rendőrfelügyelő élén rendelték ki a Szent István parkba.⁵⁰ Solymosy intézkedésére a hamis védlevelek tulajdonosai közül a munka- és menetképes 16–50 év közötti férfiakat munkaszolgálatra vették igénybe, a nőket, gyermekeket és a nem menet- és munkaképeseket pedig a Zsidó Tanács székházához, a VII. kerület, Síp utca 12. számú házhoz kísérték „a létesítendő gettóba való szállításuk céljából”.⁵¹ A hírhedt V. kerületi nyilas vezértől, dr. Győri Józseftől még a rendőrtisztek is rettegetek: „ha

47 MOL K 150 Belügyminisztérium, Általános iratok, XXI. kf. Lakásügyi osztály. Bizalmas iratok 1944–1945. 3. (Domonkos Miksa géppel írott, saját kezű aláírásával ellátott feljegyzése a Zsidó Tanács lakáshivataláról, kb. 1945. jan. vége.)

48 Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (= ÁBTTL) V-79.348. Ferenczy László iratai. (Raoul Wallenberg levele a Központi Zsidó Tanácshoz, 1944. nov. 7.) Ugyanezen a napon Carl Lutz, a budapesti svájci követség alkonzulja azonos tartalmú igazoló levelet írt a Zsidó Tanácsnak, másnap a portugál követség is ugyanilyen tartalmú levelet intézett a Zsidó Tanácshoz.

49 BFL VI-2-d 1944-IV. 4920/62/rfp.

50 Uo. 4920/98/rfp.

51 MOL K 150 XXI. Lakásügyi osztály. Gettó iratok 1944–1945. (Solymosy János miniszteri biztos átirata Vajna Gábor belügyminiszternek, 1944. nov. 22.)

nem nézett oda, enyhébben ítélték meg a védleveleket, míg ha Győri figyelte őket, mindent rossznak találtak” – vallotta Győri népbírói tárgyalásán az egyik túlélő. Győri, aki a Szent István parkban a nyilasok védlevél-ellenőrző különítményét vezette, azt állította, hogy megkapta a (svájci) követségtől két valódi és két hamis pecsét mintáját, és ezek segítségével állapították meg az útlevelek hamisságát. „Itt jegyzem meg, hogy nem lett volna semmi baj, hogy ha a kormány és a követségek között lévő megállapodás[t], amely szerint 15 000 ember részesülhet védelemben [betartják], de a zsidók 40–45 000-en jöttek be a védett házakba, nagyobb részt hamis útlevelekkel” – fűzte hozzá Győri.⁵²

A hajdani budapesti cionista ellenállók az utóbbi években egyre hangosabban próbálják elhíttetni, hogy az általuk hamisított, főleg svájci védleveleknek köszönhető, hogy Budapesten a zsidók többsége túlélte a holokausztot.⁵³ Egy-egy védlevél egy-egy igazoltatáskor megmenthette felmutatója életét. Ám 100 000 hamis védlevél nem jelentett 100 000 megmentett zsidót. Szabó Borbála 1944. november 8-án jegyezte föl naplójába egy nyilas razziáról, amelyből ő csodával határos módon megmenekült: „de a többieket, szegényeket mind kivétel nélkül elvitték. Nem számított se svájci, se svéd védettségre [...]”⁵⁴ A hatalmas méretű okmányhamisítás törvényszerűen vezetett a védlevelek értékének „inflálódásához”. Egy idő után igazoltatáskor a nyilas banditák vagy elfogadták a nekik átadott papírt, vagy a legvalódibb portugál, spanyol, vatikáni védőútlevelel tulajdonosát is habozás nélkül a Dunába lötték.⁵⁵ A magyar Külügyminisztérium 1944-es iratanyagában tucatjával találunk olyan beadványokat, jegyzékeket, amelyekben a semleges diplomaták felháborodott vagy elkeseredett hangnemben tájékoztatják az illetékeseket arról, hogy érvényes útlevelel vagy védlevéllel, sőt kormányzói, külügyi, belügyi mentesítéssel rendelkező védenceiket letartóztatták, elhurcolták, megkínózták, kirabolták, meggyilkolták vagy deportálták. Ha a „legvalódibb”, érvényes személyi okmányokkal és/vagy külföldi védettséget (is) bizonyító iratokkal rendelkező zsidókkal így bántak a nyilas hatóságok vagy a nyilas karszalagos fegyveres banditák, akkor belátható, hogy a sorozatban hamisított svájci védleveleknek november–decemberben már nem nagy értékük volt.

Carlos Branquinho portugál ügyvivő már október 23-án azzal fenyegetőzött, ha portugál állampolgárokat munkaszolgálatra vonultatnak be, ez „megzavarhatja” a portugál–magyar diplomáciai viszonyt.⁵⁶ Október 30-ig a portugál követség „Védelmi osztálya” kilenc jegyzékben sorolta föl, hogy portugál útlevelel vagy védlevéllel rendelkező védencai közül kiket, mikor, hova hurcoltak el, hány

52 BFL XXV-1-a 3433/1945. Győri József és neje pere.

53 *David Gur: Brothers for Resistance and Rescue. The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II.* Jerusalem–Tel Aviv, 2009.

54 *Szabó Borbála: Budapesti napló (1944. november–1945. január).* S. a. r. Elek Judit. Magvető, Bp., 1983., idézett rész: 27.

55 Móse Pil (Alpan, Elefánt Márton) volt budapesti cionista ellenálló szíves szóbeli közlése e sorok írójának. Tel Aviv, 1997. március 28.

56 MOL K 72 Külügyminisztérium, Utazás- és útlevelügyi osztály 1944-578.

esetben nem ismerték el egyébként valódi okmányaik érvényességét.⁵⁷ A spanyol követség november 8-án jegyzékben tájékoztatta a Külügyminisztériumot: a „Magyar Királyi Kormány garanciái ellenére több spanyol útlevéllel vagy ezen Nagykövetség által kiállított spanyol „Schutzbrief”-fel [sic!] rendelkező személyt letartóztattak. Azok a magyar közegek, illetve hatóságok, melyek a fent említett letartóztatásokat végrehajtották, a Nagykövetség iránti minden tiszteletet nélkülöző módon, több esetben az érintettek szeme láttára tépték össze az említett dokumentumokat, védettségük egyedüli dokumentumait és alapját.”⁵⁸ A svájci követség november 13-ai jegyzékében szintén őszinte sajnálkozással volt kénytelen tiltakozni, mert a „kivándorlásra kijelölt zsidók jelentős részét, akiknek a neve a kollektív útlevélen már szerepel, a nyilasok elvitték, útlevél-igazolásukat összetépték, és ezek tulajdonosait különböző helyeken a szabadban gyűjtötték össze. A rákövetkező hosszú menetelés során – miként ez követségünk képviselői által megállapítást nyert – betegség és kimerültség következtében a kijelölteknek tekintélyes száma kiesik.”⁵⁹ Amikor a svéd követség több jegyzékben is hosszasan sorolta, hogy hány védettjüket hurcolták el, verték és kínozták meg és/vagy gyilkolták meg, a Külügyminisztérium november 14-ei válaszejegyzéke azt állította, hogy csak „sajnálatos egyedi túlkapasokról van szó, amelyek a civil lakosságot ért terrorcselekmények és a bolsevista hordák által hazájukban elkövetett pusztítások miatt a magyar nemzetben megerősödött zsidóellenességgel magyarázhatók”.⁶⁰

A budapesti német követség november 20-án kérte az I. hadtest területén külön táborban összegyűjtött, külföldi védlevéllel rendelkező zsidó munkaszolgálatosok okmányainak ellenőrzését. 15 516 személyről volt szó, közülük 12 290 svájci, 1908 svéd és 1269 fő vatikáni védőútlevéllel rendelkezett. A Külügyminisztérium ekkor úgy tájékoztatta a Honvédelmi Minisztériumot, hogy a magyar kormány csupán a svájci és a svéd menleveleket ismeri el hatályosaknak.⁶¹ Ez nem volt igaz, viszont az ellenőrzés eredménye az lett, hogy ezrével deportálták (vonaton) november végén Németországba azokat, akik hamis(ított) védlevéllel próbálták magukat igazolni. Deportáltak valódi védleveles munkaszolgálatosokat is. A portugál követséghez kivezényelt 52 munkaszolgálatost november 27-én az Albrecht laktanyából vitték a Józsefvárosi pályaudvarra.⁶² A svájci követség november 30-án külön jegyzékben tiltakozott, mert kilenc jugoszláv állampolgárt, akiknek szabályos útlevelük volt, sőt négyüknek még svájci védőútlevele is, elhurcoltak és a Józsefvárosi pályaudvarról november 28-án deportáltak.⁶³

57 MOL K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály, Általános iratok 1944-43-12.931.

58 Uo. 1944-43-13.005.

59 Uo. 1944-43-13.039.

60 Uo. 1944-43-13.032.

61 Uo. 1944-43-13.084.

62 Uo. 1944-43-13.147.

63 MOL K 707 2-1944-13.169.

Szinte lehetetlen megállapítani, pontosan hány házat helyeztek az egyes semleges követségek védelmük alá. A rendelkezésünkre álló két hivatalos kimutatás a védett házak számának dinamikus emelkedését mutatja. Míg az első, november 14-én készült jegyzék csak 11 svájci, 1-1 spanyol, vatikáni és svéd házat tartalmaz, a november végi már 4 vatikáni, 11 svéd és 36 svájci házat. „Új” védett házak is felkerültek erre a listára: a portugál követség egyet, a Nemzetközi Vöröskereszt kettőt, a kormányzói és belügyi védettek két házat kaptak a nemzetközi gettóban.⁶⁴ Bizonyos, hogy ennél több házat helyeztek még november folyamán védelmük alá a semleges államok budapesti követségei. Az V. kerület, Visegrádi utca 15. szám alatti lakók 1944. november 28-án a Hollán utca 31. szám alatti svájci védett ház lakói voltak, ezen a napon hajtották ki őket ebből a házból, és terelték át őket a Szent István parkba.⁶⁵ A svájci követség legalább 77, a svéd követség pedig minimum 36 épületet helyezett védelme alá a nemzetközi gettóban.⁶⁶

A két hivatalos listán nem szerepelnek a nemzetközi gettó területén kívül fekvő, szintén a különböző semleges követségek védelme alatt álló házak, például a Vadász utca 29. szám alatti „Üvegház”, a cionista ellenállók egyik központja, vagy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága (VKNB) védelme alatt álló többtucatnyi épület. Vajna Gábor a Nemzeti Szövetség 1945. február 6-ai ülésén azt mondta a Vadász utca 29.-ről, hogy ebben a házban laktak azok a cionista ellenállók, akik összesen 15 merényletet követtek el a Kelenföldi és a Ferencvárosi pályaudvar közötti vasúti pályán és az összekötő vasúti hídon, valamint a Metropol Szállóban és a Városi Színházban. Vajna arról is beszámolt, hogy ezeket a zsidókat a nemzetközi jog megsértésével szedette össze a svájci követségről, összesen körülbelül 1500 zsidót.⁶⁷ Vajna vagy téves információk alapján tájékoztatta a nyilas képviselőket, vagy szándékosan hazudott. Először is az Üvegházban menedéket talált körülbelül 3000 emberből nem tartóztattak le 1500-at. Másrészt tudjuk, hogy a cionista ellenállók tudatosan nem vállalkoztak fegyveres akciókra, nem robbantottak síneket, középületek vagy német katonák, nyilasok ellen sem követtek el merényleteket. Ilyen akciók csak a nyilasok kezére játszottak volna, ürügyet szolgáltatott volna a védtelen zsidó tömegek elleni tömeges megtorló akciókra. A cionista ellenállók tudatosan döntöttek úgy, hogy meg sem próbálnak olyasféle lázadást kirobbantani, mint amilyen 1943-ban a varsói gettóban kitört. Nem lettek volna nem zsidó támogatóik, a magyarországi kommunista és szociáldemokrata párt, különösen az előbbi, igen gyenge és az illegális akciókra felkészületlen volt. A zsidó férfiak zöme munkaszolgálatos volt,

64 MZSL XXIV-A. Ser. XXXIII-5-c.

65 BFL XXV-1-a 3433/1945.

66 A Karsai Elek és e sorok írója által a *Vádirat a nácizmus ellen* c. dokumentumsorozat tervezett IV. kötetéhez összegyűjtött mintegy 500 darab 1944–1945-ös dokumentumban, valamint a különböző visszaemlékezésekben szereplő házsámok alapján készült becslés. Karsai Elek irathagyatéka. A szerző tulajdonában.

67 BFL XXV-1-a 293/1946. 7340.

„asszonyokkal, öregekkel, kisgyerekekkel nem lehet forradalmat csinálni” – mondta Móse Pil.⁶⁸

A Szent István park környéki házakban iszonyatos állapotok uralkodtak. A nyilasok jó okkal úgy vélték, hogy ide, a nemzetközi gettóba húzódtak a tehetősebb, külföldi összeköttetésekkel is rendelkező zsidók. Napirenden voltak a „razziák”, melyek során egész háztömböket vagy nagyobb házak egy-egy emeletét „vizsgálták át” a nyilas karszalagos banditák, kirabolva a „védettek”, és/vagy a közeli Duna-partra hajtották és a jeges vízbe lötték őket. Friedrich Born november végén a Pozsonyi út 54. szám alatti svájci védett házba látogatott. Becslése szerint itt ekkor 1800 ember volt, a lépcsőházban alig lehetett közlekedni, mert még a lépcsőkön is emberek ültek. Volt, hogy a ház lakói öt napig nem jutottak élelemhez, mert a nyilasok a VKNB vagy a követség által odaszállított élelmiszert elrabolták. Gyakran előfordult, hogy a házba bejutott szállítmányokat az első három emeleten lakók elvették, a felső három emeletre már nem jutott élelmiszer. Sok volt a beteg, főleg az idegbeteg, aminek részben a zsúfoltság is oka lehetett: a szobákban, sőt a fürdőszobákban is a szó szoros értelmében szinte mozdulni sem lehetett.⁶⁹

Miután Budapest körül bezárult a szovjet ostromgyűrű (1944. december 24.), a főváros lakói nemcsak a bombatámadásoktól, a tűzérsegi tűztől, az egyre fokozódó élelmiszerhiánytól, hanem a nyilasok garázdálkodásaitól is egyre többet szenvedtek. A nyilasok, mint már említettük, főleg a nemzetközi gettó házaiba törtek be, és miután Tarpataky Zoltán és rendőrei nem tudták ezeket a csak nevükben „védett” házakat hatékony védelemben részesíteni, megindult a menekülés. Voltak, akik keresztény barátaiknál, ismerőseiknél próbáltak elrejtőzni, mások biztonságosabbnak vélték a nagy gettót. A Zsidó Tanácshoz 1945. január 6-án beérkezett jelentés szerint: „A gettó eseményei közül kiemelendő a nagy tömegeknek a védett házakból való további ideözönlése. A mai nap folyamán állítólag mintegy 2400 személy beérkezését jelentik a nyomozó közegeink. Ezeknek elhelyezése egyre nagyobb gondot okoz az illetékeseknek, és féltő, hogy az egyes házak túlszűfoltóságának lesz okozója. Ez annál is inkább aggasztó, mert másrészt a bombakárok révén nagyszámú lakások válnak lakhatatlanná.”⁷⁰

A nagy gettó megszervezése és a Zsidó Tanács

Szálasi november 17-én külön rendeletben hat fő kategóriára osztotta a magyarországi zsidókat: 1. A külföldi védőútlevelel rendelkező zsidók. 2. A német kormánynak kölcsönadott zsidók. (Szálasi még egy külön állandó bizottságot is akart küldeni Németországba, ennek feladata lett volna a munkaszolgálatot tel-

68 Tépd le a sárga csillagot. Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról. Szerk. Benedek István Gábor–Vámos György. Pallas Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990. 59.

69 International Committee of the Red Cross Archives (Genf) B-G-059/8. (Friedrich Born jelentése a VKNB genfi központjának, 1944. nov. 26.)

70 MZSL XXIV-A. Ser. XXXIII-5-c.

jesítő zsidók nyilvántartása. Szálasi rendelete szerint ebben a bizottságban helyet kapott volna a VKNB képviselője, sőt még az „érdekelt külképviseltek” delegáltjai is.) A 3. csoportba sorolták a „visszamaradó”, tehát nem munkaképes zsidókat. Őket négy alcsoportra (3/a–b–c–d) osztotta Szálasi. Ide kerültek többek között az öregek, a betegek, a gyerekek, a „nem gyaloglóképesek” (például a terhes asszonyok) és a keresztény vallású zsidók. A 4. csoportba kerültek a magyar hatóságoktól különféle címeken, első világháborús érdemekért, sebesülésért kitüntetettek, a Horthy kormányzó által mentesítettek közül azok, akiknek mentesítési igazolványát Vajna átvizsgálta és elismerte (több mint 3500 fő mentesítését ismerték el a nyilas hatóságok). Az 5. csoportba kerültek a zsidó származású papok és apácák, a 6. csoportba pedig azok a külföldi állampolgárságú zsidók, akiket a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál november 17-én délután 2 óráig nyilvántartásba vettek (tehát a „szabályos”, még a németek által is legálisan külföldi állampolgárnak elismert zsidók). Nekik azt az egyébként nehezen teljesíthető feltételt szabta Szálasi, hogy december 1-jéig el kell hagyniuk az ország területét.⁷¹ Az első olyan hivatalos értekezletet, amelynek egyetlen és fő napirendi pontja a budapesti zsidóknak a főváros VII. kerülete néhány utcájába való átköltöztetése volt, és amelyre meghívták a Központi Zsidó Tanács képviselőjét, november 18-án délután 5-re hívta össze Solymosy János.⁷²

A nyilas uralom alatti Zsidó Tanács egészen speciális körülmények között alakult újjá és végezte munkáját. Azt a szakirodalom már megnyugtatóan tisztázta, hogy az első Központi Zsidó Tanácsot Eichmann emberei alig pár nappal a megszállás után, 1944. március 22. körül alakították meg.⁷³ Élére a neológ (reform) Pesti Izraelita Hitközség (PIH) elnökét, Stern Samut nevezték ki, aki régi munkatársaival, szintén a PIH hagyományos, tekintélyes vezetőivel, valamint az ortodox irányzat, sőt a cionisták bevonásával egyfajta „koalíciós” Zsidó Tanácsot szervezett. Ilyen módon ez az első, sőt még a magyar hatóságok által nem sokkal később kinevezett második Zsidó Tanács is egyszerre tekinthető „vezérségnek” és „vezetőségnek”.⁷⁴ Vezérségnek abban az értelemben, hogy a német és magyar hatóságok nevezték ki tagjait, viszont zömmel olyan férfiakat választva, akiket az előző években a különféle zsidó testületek, szervezetek demokratikusan választottak meg, azaz elismert, tekintélyes és legitim vezetők voltak már 1944. március 19. előtt is. Endre László belügyi államtitkár csak egyetlen embert, a cionista Berend Béla szigetvári főrabbit „szervezte be” a tanácsba, akiben

71 MOL K 63 1944-43-13.182.

72 MZSL XXIV-A. Ser. XXXIII-5-c.

73 Erről részletesen ld.: *Molnár Judit*: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése (1944. március 20–július 7.) In: *Uő*: Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből. Szegedi Zsidó Hitközség, Szeged, 2000. (Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei 1.) 131–155.

74 A Zsidó Tanácsok problematikájának historiográfiai feldolgozását ld.: *Dan Michman*: The Emergence of Jewish Ghettos During the Holocaust. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

a régi vezetők – mint a nyilas uralom alatt kiderült – igazságtalanul nem bíztak, őt a döntések előkészítésébe nem vonták be.

A nyilas uralom első napjaiban a hagyományos vezetők egy része – élükön Stern Samuval – háttérbe vonult. Erre minden okuk meg is volt, úgy tudták/hitték, hogy Ferenczy László csendőr alezredes és/vagy a németek az életükre törnek. A nyilas hatóságok hivatalosan nem szóltak bele abba, hogy kik lesznek a háttérbe vonult tanácsstagok (Stern Samu, Wilhelm Károly, Pető Ernő) utódai. Úgy tűnik, hogy azok, akikre Szálasi a zsidók ügyeinek intézését bízta (Kemény Gábor és Vajna Gábor), ezt a kérdést ráhagyták Ferenczy Lászlóra és Solymosy Jánosra. Az első hetekben a hatóságoknak nem volt szükségük arra, hogy a Zsidó Tanács felújítsa működését. A nemzetközi gettót a közreműködésük nélkül szervezték meg, csak akkor gondoltak a tanácsra, amikor a nagy gettót kezdték el szervezni. Ekkor, úgy tűnik, szó nélkül tudomásul vették, hogy Stern Samu helyére Stöckler Lajos lépett, aki mellett az első két Központi Zsidó Tanács tagjai közül csak Berend Béla maradt. Solymosy november 18-án csak azt kötötte ki, hogy az információi szerint akkor éppen nyolctagú tanácsot 12 tagúra kell bővíteni úgy, hogy a nyolc zsidó mellé négy keresztény vallású zsidó származását kell bevenni.⁷⁵ Stöckler a nagy gettó napi legfontosabb ügyeit (élelmezés, népkonyhák, kórházak, szabad közlekedést, kijárást biztosító igazolványok szerzése stb.) egy szűkebb, általában öt-hat tagból álló informális csoport tagjaival beszélte meg, értekezleteikről tömör, kézzel írott jegyzőkönyvet vezettek. A Zsidó Tanács „naplója”, vagyis napi feljegyzései szerint a hatóságokkal általában Gráber Pál, a Tanács Lakáshivatalának vezetője, dr. Földes István ügyvéd, Domonkos Miksa, a gettórendőrség parancsnoka, a tanács ügyvezetője tárgyalt. Solymosy leggyakrabban Stöckleren keresztül adta ki utasításait, és ugyancsak Stöckler volt az, aki a tanács kéréseit, panaszait előterjesztette.

Amikor a Zsidó Tanács vezetői november 18-án értesültek arról, hogy a fővárosi zsidók többségét a VII. kerület néhány utcájába akarják összezsúfolni, pontosan úgy reagáltak, mint a gettók megszervezésekor, 1939–1940-ben a lengyelországi zsidó vezetők: a hatóságokhoz intézett beadványukban azt hangsúlyozták, hogy a tervezett gettó számára biztosított terület túl szűk, a zsidók össze- és a gettó számára kijelölt területen lakó több ezer keresztény kiköltöztetésére adott kéthetes határidő pedig túl rövid. Mint első, még november 18-án kelt, kétségbeesett hangú kérvényükben hangsúlyozták: Budapesten a deportáltak és munkaszolgálatra történt behívások után „visszamaradtak tehát a 16 éven aluli gyermekek, az öregek és betegek és ezeket kívánja a f. hó 18-án közölt rendelkezés alapján a hatóság gettóban elhelyezni. Azt a visszamaradt réteget, amely leginkább szorul támogatásra, mert hiszen köztudomású, hogy ellátatlan gyermekekről, öregekről és betegekről van szó, akiket a M[agyar]. ZS[idók]. SZ[övetségének]. I[deiglenes]. I[ntéző]. B[izottsága]. a mai körülmények mellett ellátni képtelen. Képtelen továbbá azért is, mert ma még meglevő csonka szervezete egy ilyen feladattal megbirkózni nem tud, és az erkölcsi felelősséget sem

75 MZSL XXIV-A. Ser. XXXIII-5-c.

vállalhatja, ismerve körülményeit és eszközeinek hiányát.” Felhívták az illetékesek figyelmét arra is, hogy a nyilas hatalomátvétel előtt még egy körülbelül 1800 fős apparátus intézte a Zsidó Tanács irányítása alatt a budapesti zsidóság ügyeit. Bár ezt nem írták le, tudjuk, hogy a nyilas puccs után nemcsak a Zsidó Tanács vezetőinek zöme vonult (fél)illegalitásba, hanem a tanács apparátusának tagjai is szétszéledtek, megpróbálták elbújni. Ezért hangoztatták, hogy még a nagy gettó megszervezése előtt meg kellene szervezni egy legalább 500 fős apparátust.⁷⁶ November 22-én a Belügyminisztérium már egy 800 fős Zsidó Tanács-szervezet felállítását engedélyezte.⁷⁷

A nagy gettó számára kijelölt területen eredetileg 7000 ember élt, ide terveztek először 40 000 embert beköltöztetni. A Zsidó Tanács megpróbálta a terület határait kitágítani, de ez nem sikerült.⁷⁸ A nagy gettóban – Szirt Miklós, a gettórendészet egyik vezetőjének megfogalmazása szerint – „az élet nyomott és unalmas volt”. Az itt összezsúfoltak éheztek, egyre nehezebben tudtak tisztálkodni, sokszor elromlottak a vízcsapok, dolgozni nem tudtak: „65 ezer ember várt, és leste a napot, hogy mi következik, az éjszakától a reggelt várta, és a reggeltől, hogy megéri-e az estét”.⁷⁹ A gettót három méter magas deszkakerítéssel vették körül, melyen eredetileg négy, később már csak két kijárat volt. A nagy gettó területéről december 10-ig kellett a keresztény lakóknak kiköltözniük. A „hatósági felszólítás ellenére” a teljesen berendezett zsidó lakásokba beköltöző keresztények közül sokan saját lakásaikat kiürítették, nemcsak a bútorokat, hanem minden fűtőanyagot is magukkal vittek. Ennek következtében „a zsidó lakókat a kemény télen fűtetlen, pusztá falak és csupasz padlók várták” – írta Domonkos Miksa.⁸⁰

November 23-án Solymosy még ragaszkodott ahhoz, hogy a gettó számára kijelölt területen található 4725 szobába (amikor úgyszólván minden helyiséget szobának „minősítettek”) helyezzenek be 63 000 embert. Ez szobánként átlagosan 13,3 embert jelentett volna. Solymosy első hivatalos gettó-rendeleteit (142/1–6. Zs. ü. 1944. sz.) november 26. és 30. között adta ki. Ezekben pontosan kijelölte a nagy gettó határait, és azt is megszabta, hogy a zsidók mit vihetnek magukkal a gettóba: a rajtuk lévő ruhán kívül két rend fehérneműt, egy rend ágyneműt, teljes élelmiszerkészletüket, készpénzüket és ékszereiket (korlátozás nélkül, de például arany és ezüst étkészletet, műtárgyakat, szőnyeget nem, ezeket eredeti lakóhelyükön egy kijelölt földszinti lakásban kellett elhelyezni). A meneképtelen, beteg vagy nyomorék zsidók beszállításáról a Zsidó Tanácsnak kellett (volna) gondoskodni. A zsidók által elhagyott lakásokat először a gettó

76 Uo.

77 Uo.

78 BFL XXV-1-a 293/1946. 457/c. (Domonkos Miksa tanúvallomása a Budapesti Néppügyészsen, 1945. dec. 24.)

79 Szirt Miklós visszaemlékezése. Géppel frott másolat valószínűleg magnófelvétel alapján, a kézirat első oldalán 2300/81-es szám látható. Karsai Elek irathagyatéka. A szerző tulajdonában.

80 MZSL XXIV-A. Ser. XXXIII-5-c.

területéről kiköltözni kényszerülő nem zsidóknak kellett megmutatni, és csak ha ők nem találták ezeket megfelelőnek, akkor lehetett a lakásokat bezárni és lepecsételni. A gettóból kiköltöző keresztények részére Solymosy 6000 lakást kövevelt a Zsidó Tanácstól november 24-én. Tájékoztatták, hogy ennyi zsidó lakás már most is üres és rendelkezésre áll, és a tanács hajlandó 24 órán belül teljes listát készíteni ezekről. Solymosyt ez sem rendítette meg, és közölte, hogy a gettóba költözést legkésőbb 26-án meg kell kezdeni.⁸¹ Több forrás is arra mutat, hogy a zsidók többé-kevésbé szervezett átköltöztetése, illetve „spontán” beköltözése a Dohány–Nagyatádi Szabó István–Király–Rumbach Sebestyén utcák és a Madách Imre tér–Károly király körút által határolt területre már november 23-a környékén megkezdődött. Solymosy azt „remélte”, hogy november 27-én és 28-án körülbelül 20 000 embert tud a gettóba „betelepíteni”, és azt ígérte a Zsidó Tanács vezetőinek, hogy utána néhány napig ezt a tevékenységét „szüneteltetni” fogja.⁸²

A nagy gettóba végül 69 000 embert zsúfoltak be, egy-egy „normális méretű szobába 20–25 ember is be lett szorítva” – vallotta Domonkos Miksa.⁸³ Egy december 28-án készült felmérés szerint a nagy gettóban 4513 lakásban, 7726 szobában 44 416 fő „lakott”.⁸⁴ Ezek szerint egy-egy szobára „hivatalosan” 5,74 ember jutott. December 15-ig körülbelül 60 000 zsidó került a nagy gettóba. Számuk a VKNB gyermekotthonainak felszámolása után, valamint a nemzetközi gettóból kitelepítettekkel mintegy 20 000 fővel nőtt.⁸⁵ Utóbbi intézkedésnek ismerjük az okát. Szálasi valamikor december második hetében értette meg, hogy a semleges országok diplomatái csak hitegették, végül – mint már említettük – hivatalos diplomáciai elismerésben csak a Vatikán, Spanyolország, valamint Törökország részécsitette rezsimjét.⁸⁶ Szálasi, miután a semleges államok többsége *de jure* nem ismerte el a rendszerét, parancsot adott a VKNB védelme alatt álló gyermekotthonok kiürítésére, és az ott lévőket a nagy gettóba telepítette. Solymosy János december 14-én jelezte, nem nyújthat biztosítékot azzal kapcsolatban, hogy nem folytatódik a nemzetközi gettó házainak kiürítése és lakóiknak a nagy gettóba telepítése, mert – miként a Zsidó Tanács naplójában olvasható – „nem tudja, mikor kap utasítást a védett területen levők betelepítésére, mert a semleges államok nem ismerték el a kormányt. Figyelmébe ajánlottuk, hogy a mi munkánk nem lehet függővé téve a semleges államok magatartásától és még kevésbé a Nemzetközi Vöröskereszt intézményeinek behelyezése hozható azzal összefüggésbe.”⁸⁷

81 Uo.

82 MOL K 150 XXI. Lakásügyi osztály. Gettó iratok 1944–1945.

83 BFL XXV-1-a 293/1946. 457/d. (Domonkos Miksa tanúvallomása a Budapesti Néppüszsége, 1945. dec. 24.)

84 MOL K 150 XXI. Lakásügyi osztály. Gettó iratok 1944–1945.

85 Uo. (Domonkos Miksa géppel írott, dátum nélküli, saját kezű aláírásával ellátott feljegyzése).

86 MOL K 707 1944-2-13.128. *De facto* elismerésnek vették a nyilas Külügyminisztériumban, hogy Svájc, Svédország és Portugália diplomatáinak többsége nem utazott el a nyilas puccs után Budapestről.

87 MZSL XXIV-A. Ser. XXXIII-5-c (A Zsidó Tanács naplója, 1944. dec. 14.)

A Zsidó Tanácsnak elvileg teljesen igaza volt: nem ők tehetek arról, hogy a semleges államok többsége nem részesítette hivatalos elismerésben a Szálasi-rendszert. Az elvileg és gyakorlatilag még a semleges államoktól is független karitatív szervezet, a VKNB gyermekotthonainak felszámolásától még Szálasi sem remélhette, hogy ezzel jobb belátásra bírhatja a semleges államokat. Talán arról is szó lehet, hogy belátta: a VKNB és budapesti képviselője, Friedrich Born tulajdonképpen semmit nem tud neki és rendszerének nyújtani. Szálasi 1944. november 27-én fogadta a VKNB budapesti képviselőjét, akit figyelmeztetett, hogy a zsidókérdésről november 17-től kezdve senkivel sem hajlandó tárgyalni. Born ezt tudomásul vette, és jelezte: „ő tulajdonképpen jelentést kíván csak tenni a Nemzetközi Vöröskereszt helyzetéről és feladatáról, amely semmi szín alatt nem kizárólagosan a zsidók érdekének védelmét jelenti, hanem az humanitár akciójának csupán egy része. Ebben különbözik a Magyarországon működő külföldi Vöröskeresztektől, amelyek szinte kizárólag a zsidókérdésben specializálták magukat, ami természetes is, miután a semleges államok itteni külképviseletéhez tartoznak, és így akaratlanul is politikát visznek a Vöröskereszt ügyekbe.” A tárgyalás során világosan kiderült, mit várt, mit kért Szálasi Borntól: szervezze meg a magyarság védelmét az akkor már szovjet megszállás és román uralom alatt lévő Észak-Erdélyben.⁸⁸ Természetesen a VKNB, amelynek képviselőit a II. világháború idején a szovjet hadifogolytáborokba (vagy a náci haláltáborokba) nem engedték be, ilyesfajta kollektív „népvédelmet” nem volt képes biztosítani.

November 25-én a Zsidó Tanács vezetői még teljesen reménytelennek tartották, hogy a nagy gettó lakóit élelmezni tudják. Becslésük szerint a gettó lakóinak élelmezése napi 500 000–600 000 pengőbe kerülne. Mint megfogalmazták: „Tekintettel arra, hogy a munkaképes zsidók túlnyomó része elszállítást nyert és a gettóban legnagyobb részben magukkal tehetetlen betegek, aggok és gyermekek lesznek, akiknek semmiféle kereseti lehetőségük nincsen, ezek révén tehát semmiféle bevételi forrásra nem számíthatunk, az élelmezés ellátására szükséges anyagi fedezetről másképpen kell gondoskodni.”⁸⁹

A VKNB élelmiszerraktáraiból a nagy gettóba beszállított, a Zsidó Tanács raktáraiban rendelkezésre álló és a főváros élelmiszerkészletéből kiutalt élelmiszeradagokkal együtt december 1-jén úgy tűnt, miként Stöckler Lajos a tanács naplójában megfogalmazta, hogy „az étkeztetés nagyjából elintéződött”. December 2-án tudták meg a Zsidó Tanács vezetői, hogy „egyelőre” a gettó lakói számára naponta fejenként 15 dkg kenyeret, 4 dkg lisztet, 1 dkg olajat és 0,3 liter főzelékhez szükséges hüvelyest kapnak a fővárostól. Solymosy kilátásba helyezte, hogy ha a főváros húst is kapna, akkor a zsidók is, mint a keresztények, heti 10 dkg fejadagot kapnak majd. A tanács igazi szövetségesre lelt Rosta János tanácsos, a főváros VIII. (közélelmezési) ügyosztálya vezetője személyében. Amikor Rosta december 2-án megtudta, hogy a gettóban csak tíz mázsa kenyér van

88 MOL K 71 Külügyminisztérium, Külföldön élő magyarok gondozását ellátó osztály II/6. Magyar Vöröskereszt iratai 1944-258.

89 MOL K 150 XXI. Lakásügyi osztály. Gettó iratok 1944-1945.

25 000 fő számára, azonnal kiutalt 40 mázsát és 40 mázsa hüvelyest. December 3-án közölték Solymosy Jánossal a Zsidó Tanács vezetői, hogy az előző napon megállapított fejadag 915 kalória tápértéket képvisel. Sajnálatos módon a fővárosi VIII. ügyosztály II. világháborús iratanyaga nem maradt fenn, így nem tudjuk pontosan, hogy mikor, mennyi élelmiszert szállítottak a nagy gettóba. Rosta tanácsos december 7-én négyheti élelmiszeradagot utalt ki, fejadagként napi 4 dkg lisztet, 1 dkg olajat, 3 dkg hüvelyest, továbbá heti 20 dkg burgonyát és 5 dkg húst számolva. Stöcklerék tudára adták, hogy ők is tisztában vannak azzal: „ez a mennyiség lényegesen alatta van a létfenntartáshoz feltétlenül szükséges mennyiségnek”. Rosta ezt a tanács naplója szerint nem vitatta, és talán vigasztalásul közölte, hogy a kiutalt élelmiszer „anyagilag részét az állam vállalta”. A Zsidó Tanács rendelkezésére álló információk szerint december 20-án a „gettó ellátatlanjainak száma jóval több, mint ahány embernek naponta meleg ételt főzni” tudtak, így 56 000 ember közül naponta néhány ezernek még a „legjobb esetben sem” juthatott meleg étel. Külön problémát jelentett, hogy Bata nyilas körzetvezető és emberei több ízben megakadályozták, hogy a kiutalt élelmiszeradagok bejussanak a gettóba. Amikor Lócsey Ödön miniszteri biztos a Zsidó Tanács vezetőinek jelenlétében december 21-én ezért felelősségre vonta, Bata azzal védekezett, hogy szerinte „sok élelmiszer jön be” a gettóba. Felvilágosították, hogy a „legminimálisabban megállapított” fejadag alapján is napi négy tonna élelmiszert kell különböző módon beszállítani. Bata végül elárulta, hogy aznap az egyik szállítmányt azért állította meg, mert abban tojás és sajt volt, amit pedig a városban nem lehet kapni. Megint felvilágosították, hogy a VKNB a kormányzat engedélyével látja el a gettóban lévő intézményeit, a szóban forgó szállítmányt pedig a VKNB védelme alatt lévő kórházak betegeinek vitték. Január 8-án már azt jelentette a Zsidó Tanács Lócsey miniszteri biztosnak, hogy az élelmiszerkészletek olyan aggasztóan fogynak, hogy „közel van az időpont, amelyben még egy tányér leves sem jut már a gettóban lakó eddigi 65 000 főnyi lélekszámnak”.

Rajk Endre nyilas készletgazdálkodási kormánybiztos (az 1949-ben koncepció perben halálra ítélt és kivégzett kommunista belügy-, majd külügyminiszter, Rajk László testvére) Szálasi Ferenc „Nemzetvezető Testvér” részére készített emlékeztetőjében azt állította, hogy 1944. december 24-én, azon a napon, amikor Budapestet Vajna Gábor és Kovarcz Emil felszólítására elhagyta, a főváros lakosainak élelmezési helyzete igen súlyos volt. A hivatalos kenyérfejadagot már december 19-én napi 20 dkg-ról 15-re, a havi 280 dkg lisztfejadagot pedig 160 dkg-ra szállította le. „Ezen az alapon a rendelkezésre álló készletek december hó 24-én még 12 napra nyújtottak fedezetet” – jelentett Rajk. Hozzáfűzve, hogy a teljes, még rendelkezésre álló húskészletet 12 dkg-os fejadagok alapján szétosztották még karácsony előtt. Becslése szerint „Budapest lakosságának 80%-a lisztben, hüvelyes és különféle konzerv félékben mintegy 30 napos készlettel rendelkezett”. Azt Rajk nem részletezte, hogy a tartalék élelmiszerekkel nem rendelkezők 20%-ába beszámította-e a két gettó rabjait. Azt viszont külön kiemelte, hogy a Kereskedők Hivatásrendje „páratlan gyorsasággal” bonyolította le a gettó területén lévő keresztény üzletek és üzemek kitelepítését. Ugyancsak ez a

hivatásrend juttatott 65 000 darab, főleg meleg ruhaneműt tartalmazó szeretetsomagot a Budapestet védő német és magyar katonáknak – a zsidó üzletek készleteiből.⁹⁰ A gettók rabjai közül sokkal többen haltak volna éhen, ha csak a főváros készleteiből élelmezték volna őket. A VKNB már október 31-én felhatalmazta budapesti képviselőjét, hogy a Vöröskereszt oltalma alatt állók között osszon szét 200 tonna száraztésztát és 100 tonna cukrot. Born jelentős pénzüsszeget, csaknem három millió pengőt is kapott a budapesti zsidók élelmezésére – elsősorban a JOINT-tól.⁹¹

A nyilas terror Budapesten

A nyilasokhoz tömegesen csatlakoztak különféle lumpenelemek és katonaszökevények is. Utóbbiakra hadbíróság várt volna, ha lebuknak, ezért inkább ők húztak nyilas karszalagot, ragadtak-szereztek fegyvert. Biztonságosabb volt védtelen embereket igazoltatni, zsidókat kirabolni, letartóztatni, Dunába lőni, mint a Vörös Hadsereg katonái ellen harcolni. Nem lehetetlen, hogy önmaguk és nyilas „bajtársaik” előtt is a zsidók utáni hajszában akarták bebizonyítani, hogy ők nem gyáva katonaszökevények, hanem igazi hazafiak.⁹² Szálasi hamar értesült arról, hogy pártja és mozgalma tagjai, valamint nyilaskeresztes karszalagot és fegyvert szerzett egyének öldökölnek, rabolnak, lopnak városszerte. Valamikor október utolsó napjaiban ezért legalább annyit megtett, hogy lement a Várból az Andrassy út 60.-ba és beszédet tartott a pártközpontban dolgozó „testvérek” előtt. Többek között kijelentette, hogy az életével fog fizetni az az ember, aki „túlkapaszkba esik”.⁹³ Nem adott parancsot az „önkéntesek” lefegyverzésére, mert tudatában volt, hogy ezt amúgy sem lehetne – vagy csak nagyon nehezen – végrehajtani, de legalább elmondta, hogy szerinte mi lenne a jó megoldás, vagyis hogy az önkényeskedőket, rablókat, fosztogatókat, gyilkosokat agyon kellene lőni. Ez persze nem volt egyéb, mint olyan fenyegetés, amely mögött nem állt tényleges szándék, elhatározás, és főleg nem állt mögötte szilárdan maga Szálasi sem. Kovarcz Emil saját népbírószági tárgyalásán azt állította, hogy amikor tudomására jutott, hogy nyilas pártszolgálatosok zsidókat gyilkolnak városszerte, figyelmzettette Gera Józsefet. A pártépítés vezetője pedig azt válaszolta, hogy ne törődjön ezzel, „mert Szálasi utasítása értelmében a pártszolgálatosok minden elkövetett cselekménye reá tartozik, és önélkülje eljárást indítani pártszolgálatos ellen nem lehet”.⁹⁴

90 MOL K 814 16.722. 801–822. (Rajk Endre 1945. jan. 10-én kelt, géppel írott jelentése, aláírás nélkül.)

91 SBAB E-2001-D.1968. (Dr. Schwarzenberg levele Friedrich Bornhoz, 1944. okt. 31.)

92 Juhász Lajos is azt bizonygatta, hogy „1944 decemberében katonaszökevény voltam, és hogy a felkoncolástól mentsem magam, beléptem a nyilaskeresztes pártba”. BFL XXV-1-a. B. 16624/1949. Juhász Lajos és társai.

93 ÁBTL V-80981 (Salzer Ferencné kihallgatása a PRO-n, 1946. márc. 18.)

94 BFL XXV-1-a 494/1946-156. (Kovarcz Emil vallomása népbírószági perében, 1946. ápr. 30.)

Amikor a semleges országok vezető diplomatái közös tiltakozó memorandumot intéztek a Külügyminisztériumhoz, Kemény Gábor éles hangú jegyzékben reagált. Szerinte a németországi koncentrációs táborokban kényszermunkát végző magyar zsidók „semmiféleképpen sincsenek nehezebb helyzetben, mint azon magyar dolgozók ezrei, akiket szintúgy koncentrációs táborokban helyeztek el a kiürítés vagy a légbombázások következtében”. Nehéz nem gúnyolódásnak, lekezelő kioktatásnak érezni jegyzékének következő sorait: „Nagyra értékelve a semleges hatalmak képviselőinek a zsidók iránt mutatott humanitását és könyörületét, a magyar kormány mélységesen meg lenne hatva attól, ha azt látná, hogy ez a rendkívüli együttérzés, amelyet a képviselő urak tanúsítanak, az ellenség által elfoglalt területeken élő üldözött magyarok milliói vagy a nyílt városok békés lakosságát sújtó légbombázások számos áldozata iránt is megnyilvánulna.”⁹⁵ Kemény rendszeresen Gera József pártépítés-vezetőnek küldte meg – a belügyi illetékesek mellett – a különféle nyilas atrocitásokról szóló diplomáciai jegyzékek másolatát vagy az azok alapján készített jelentéseinek másodpéldányait. Elvileg Gerának kellett volna megfékeznie a nyilas pártszolgálatosokat, de ehhez nem sok eszköze volt, és valószínűleg nem is volt e feladatra igazán alkalmas. Régi párttagtársa, Vajna Gábor is „gyengekezűnek” tartotta Gerát.⁹⁶

Nehéz a nyilas terror áldozatainak számát felbecsülni. A túlélők emlékeztében a Duna-parti kivégzések máig élnek, de hogy ezek során pontosan hány embert öltek meg a nyilasok, nem tudjuk. Fehérváry Aladár mérnök december 28-tól január végéig raboskodott az egyik nyilas házban. Itt találkozott egy süketnéma pártszolgálatossal, aki reggelenként mindig dicsekedve „mesélte”, hogy az éjszaka folyamán hány embert végeztek ki. Fehérváry emlékezete szerint a több mint egy hónap során ez a süketnéma tömeggyilkos összesen 30 ember kivégzését mutatta az ujján nekik.⁹⁷ Miután a Zsidó Tanács vezetői nap mint nap részletes jelentésekben számoltak be Solymosynak, majd december közepétől utódjának, Lócsey Ödön rendőr-főfelügyelőnek a gettó területén elkövetett rablásokról, gyilkosságokról, a hatóságok december 16-án elrendelték, hogy a gettó területére csak különleges, kék színű igazolvánnyal lehet belépni. Vegyes, nyilasokból és rendőrökből álló őrséget rendeltek ki a gettóhoz.⁹⁸ Ezzel azonban csak átmenetileg sikerült csökkenteni a rablások, gyilkosságok számát. 1945. január 8-án jelentette a Zsidó Tanács Lócseynek, hogy „illetéktelen személyek, sokszor karszalagot viselő fegyveresek” rendszeresen behatolnak a gettóba a kapukon keresztül vagy a tűzérési tűz és a bombatámadások miatt megrongált gettópalánk résein. A nyilasok, német katonák, SS-ek és magyar katonák több házban és az utcákon is rabolnak, gyilkolnak, ezért kérték, hogy Lócsey foganatosítson olyan karhatalmi intézkedéseket, amelyek révén garantálni lehet a közbiztonságot. A Zsidó Tanács iratai között fennmaradt egy géppel írott, aláírás nélküli

95 MOL K 63 1944-43-13.119.

96 BFL XXV-1-a 293/1946. 7322. (Vajna Gábor tanúvallomása, 1945. dec. 19.)

97 Uo. 2086/1946. Ráckevei Milán pere.

98 MOL K 150 XXI. Lakásügyi osztály. Gettó iratok 1944–1945.

feljegyzés, amely a „Számadatok” címet viseli és 1945. február 12-én kelt. Eszerint a (nagy) budapesti gettóban körülbelül 68 000 „lélek”, a védett házakban 11 915, a követségi épületekben 5000, a VKNB-gyermekotthonokban 1500 és „hamis papírokkal élve” körülbelül 30 000 ember élte túl a fővárosban a nyilasok rémuralmát. Vidéken még körülbelül 20 000 munkaszolgálatos szabadult fel.⁹⁹ Bizonyos, hogy a jelentés összeállítója csak a „hivatalosan” a nemzetközi gettóban tartózkodókat, vagyis a különféle követségek élelmezési listáin szereplőket vette számításba, mintegy „elfelejtkezve” arról, hogy ezekben a nemzetközi védelem alatt álló házakban sok ezren illegálisan találtak menedéket.

Domonkos körülbelül 100 000-re becsülte a túlélők számát, és kiemelte, hogy „néhány becsületes, józanul gondolkodó ember segítségével rendőri karhatalmat tudunk becsempészni a [nagy] gettó területére, hogy az utolsó napokban esetleg előforduló tömeges emberpusztítást megakadályozzuk [...]. A gettó területén úgyszólván kezdettől kezdve, naponként fordultak elő a nyilas pártszolgálatosok részéről atrocitások, sokszor kedvtelésből lőttek agyon az utcán öreget és fiataalt, védtelenül kiszolgáltatott embereket. Hozzávetőleges számítás szerint a gettó tartama alatt részben éhhalál, részben erőszakos halál, részben betegség következtében kb. 6–8000 ember pusztulhatott el.”¹⁰⁰ Karsai Elek becslése szerint a nagy gettóban körülbelül 70 000, a nemzetközi gettóban mintegy 30 000 ember élte meg Pest felszabadulását. Rajtuk kívül keresztényeknél vagy keresztények elhagyott lakásaiban mintegy 30 000–35 000 ember bújt el. Utóbbi adat is bizonyítja, hogy ekkor már több ember volt hajlandó zsidó honfitársainak segíteni. Nem véletlen, hogy az eddig a Yad Vashem által kitüntetett mintegy 800 magyar Righteous Gentiles (Világ Igaza) döntő többsége azért kapta az elismerést, mert a nyilas uralom alatt Budapesten kockáztatta életét zsidó embertársaiért.¹⁰¹ A fővárosból gyalogmenetekben deportált mintegy 50 000 ember közül is körülbelül 20 000–25 000 túlélte a II. világháborút. Mindezek alapján nem tűnik elfogadhatónak a szakirodalomban széles körben elterjedt számadat és állítás, mely szerint a mintegy 200 000 fős fővárosi zsidóság 50%-át, 100 000 embert öltek meg, pusztítottak el a nyilasok és cinkosaik.

A nagy gettóban 1945 januárjában már az üzlethelyiségekben halmozták fel a hullákat, egészen a plafonig. Embereket fogadtak fel, a Vörös Hadseregtől kaptak rengeteg italt, mert a hullarakodást nem lehetett józanul csinálni. Kétkerekű hordárkocsikra nyolc-tíz hullát raktak, majd a kiégett, üres Corvin-áruházhoz vitték százsámra, talán ezerszámra is őket. Éjjelenként pedig három-négy tehervagonba rakták a hullákat és villamossal vitték a „rakományt” eleinte a Ke-

⁹⁹ MZSL XXIV-A. Ser. XXXIII-5-c.

¹⁰⁰ BFL XXV-1-a 293/1946. 457/d.

¹⁰¹ A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt. Szerk. Frojimovics Kinga–Molnár Judit. Balassi–Yad Vashem, Bp.–Jeruzsálem, 2009. A hivatalos adatok szerint 2010 végéig a Yad Vashem 23 788 embert tüntetett ki Világ Igaza-címmel 45 országból. Magyarországon végzett embermentő tevékenységért 764 embert tüntettek ki. <http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp> (a letöltés időpontja: 2011. nov. 23.).

repsi úti, majd a Rákosi temetőbe.¹⁰² A Hősök Temploma udvarán 3200 embert temettek el, a Kazinczy utcai fürdőben körülbelül ötezer hullát halmoztak fel.¹⁰³

Szórványos esetekről tudunk, amikor nyilasok garázdálkodásait magyar rendőrök, katonák, sőt német katonák fékeztek meg. Fehérváry Aladár mérnököt december 28-án tartóztatták le a nyilasok. Aznap éjszaka nagyobb csoportban, párosával egymáshoz kötözve vitték őt is a nyilasok a Duna-partra kivégezni. Előttük két nőt már belelöttek a folyóba, amikor a lövések zajára megjelent egy német katona, és megtiltotta, hogy őket is kivégezzék. A nyilasok engedelmeskedtek, visszavitték foglyaikat a nyilas házba, ahol – talán bosszúból – rettentően összeverték őket.¹⁰⁴

A Duna-parti tömeggyilkosságok egy másik túlélője, Gáti György a svéd követség Jókai utca 1. számú házában lakott és dolgozott mint a követség tisztviselője. November 25-én a Gyopár utcai svéd követségi épületben volt dolga, és amikor hazafelé tartott, nyilasok elfogták. Négy napon keresztül vallatták, kínozták a Városmajor utca 37. szám alatti nyilas házban, majd többedmagával Pestre vitték. A Duna-parton úgy gyilkolták meg az embereket, hogy két nyilas lökött a vízbe egy-egy embert, akire másik hat nyilas adott sortüzet. Gáti úgy menekült meg, hogy egy nyilas ismerőse, amikor már őt is kiválasztották, visszalökte a sorba. Ennek a tömeggyilkosságnak egy rendőr vetett véget, akinek a nyilasok azt hazudták, hogy csak egy szőkevény zsidó után lőttek, de a rendőr nem hitt nekik, mert legalább 400–500 lövést hallott. Gáti Györgyöt és édesapját újólá a Jókai utca 1. számú házból hurcolták el a nyilasok az 1945. január 8-ára virradó éjjel. Amikor két nappal később a Duna-part felé terelték őket, sikerült a menetből édesapjával együtt megszöknie. Miközben a Vörösmarty téren át a Hazai Bank Harmincad utcai épületében lévő svéd követségi műszaki osztály felé igyekeztek, német járőrbe ütköztek, ennek tagjai bekísérték őket a közeli SS-parancsnokságra. Miután a magyarokat és a nyilasokat „versenyt szidták”, az SS-parancsnok karosszéket hozatott Gáti édesapjának, meleg itallal kínálta, Gáti Györgyöt pedig két német közé fektették egy ágyra, hogy felmelegedjen. Reggel fegyveres német kíséretet kaptak, ők kísérték Gátiékát a svéd követségre.¹⁰⁵

Epilógus

Népbíróági tárgyalásának hatodik napján, 1946. február 11-én Szálasi elégedetten jegyezte föl börtönnaplójába, hogy amikor külügyminisztere, Kemény Gábor ismertette azokat a zsidómentő akciókat, amelyeket előzetesen vele jóváhagyott, a tárgyalóteremben néma csend lett: „Lassan rájönnek a zsidók, hogy tény-

102 Budapesti interjú Kossa Istvánnal, valószínűleg Karsai Elek készítette. A hangfelvételtől 27 oldalas, géppel írott másolat készült, ezen 2300/83-as szám szerepel. A gettóról és a hullák eltemetéséről a 21–23. oldalakon van szó. Karsai Elek irathagyatéka. A szerző tulajdonában.

103 Szirt Miklós visszaemlékezése. Karsai Elek irathagyatéka. A szerző tulajdonában.

104 BFL XXV-1-a 2086/1946.

105 MZSL Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság 3646. (Gáti György, 1946. márc. 22.)

leg nekem köszönhetik életüket azok, akik az elmúlt zsidótragédiából élve visszajöttek, vagy élve maradhattak.”¹⁰⁶ A Szálasi-per során először támadt „néma csend”, addig a zömmel holokauszt-túlélőkből álló nézőközönség sokszor gyűlölködő, hangos közbekiabálásokkal, gúnyos megjegyzésekkel kísérte a tárgyalást. A túlélők meglepetésükben némultak el. Talán ekkor értették meg, hogy a Szálasi-kormány zsidópolitikája nem csak a Duna-parti tömeggyilkosságokból, a rablásokból és a halálmenetek borzalmaiból állt. Szálasi zsidópolitikája alapjaiban volt más, mint a Sztójay-kormányé. Sztójay lelkesen állította Eichmann és zsidótlanító szakértői szolgálatába a magyar rendvédelmi és hivatali apparátust. A nyilas uralom alatt a fővárosi gettók megszervezése és a halálmenetek leállítás-a a németek akarata ellenére történt. Minden bizonnyal azért nem törekedett Szálasi a magyar főváros zsidótlanítására, mert azt remélte, hogy „cserébe” a semleges országok elismerik rezsimjét. Zsidópolitikájával is bizonyítani kívánta, hogy önálló, legitim államfő. De nem csak a fővárost ostromló Vörös Hadseregben bízhattak a magyarországi zsidók. Még maga az SS-Reichsführer, Heinrich Himmler is hajlott arra, hogy különbéke-próbálkozásai sikere érdekében kisebb-nagyobb zsidó csoportok életét megkímélje.¹⁰⁷ Szálasi bizonyára értesült a német hatóságok közötti ellentétekről is. Eichmann még mindig gyilkolni és deportálni akart akkor, amikor az utolsó, még működő haláltáborban, Auschwitz-Birkenauban Himmler már október végén leállította a gázkamrák működését. Eichmann Budapest zsidómentessé tételére törekedett, a lehető legtöbb zsidót akarta még azelőtt eltávolítani a magyar fővárosból, hogy a Vörös Hadsereg egységei azt körbezárják, de zsidótlanítási politikáját ekkor már Himmler sem támogatta. A december 4-i berlini német–magyar tárgyalásokon sem Hitler, sem Ribbentrop, sem Kaltenbrunner nem hozta szóba Szálasi zsidópolitikáját, főleg azt, hogy Szálasi november 21-én leállította a fővárosi zsidók gyalogmenetekben történő deportálását. Lehetséges, hogy a németek belátták: megkapták az összes munkaképes munkaszolgálatos és civil zsidót, a magyar fővárosban maradt több mint 130 000 zsidó öreggel, nővel és gyerekekkel pedig ráérnek a háború után „törődni”. A deportálásból hazatértek azonban nem Szálásinak köszönheték életüket, és a gettók rabjai is azért élhették túl az ostromot, mert a Vörös Hadsereg katonái 1945. január 18-án kiűzték Pestről a német és magyar katonákat.

106 BFL XXV-1-a 293/1946. 8868.

107 *Yehuda Bauer: Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945.* Yale University Press, New Heaven (Connecticut), 1996.

LÁSZLÓ KARSAI
THE “JEWISH POLICY” OF THE SZÁLASI-REGIME

During the premiership of Döme Sztójay (March 22–August 29, 1944.), the number of Hungarian Jews deported was 437,000 and approximately 320–380,000 of them murdered, while during the Arrow Cross regime had roughly 50,000 persons deported, and approximately 30–40,000 murdered or perished. At his people’s court trial, Ferenc Szálasi was accused, among others, of wanting to destroy the remnants of the Hungarian Jewish population, and that is why he had organized the so-called “international” and the large ghettos in Budapest. In these two ghettos, in a way unparalleled in Nazi Europe, some 100,000 Jews survived the Holocaust.

Today nearly everybody knows Ferenc Szálasi’s name in Hungary, but even history majors hardly know who Döme Sztójay was. In the present study we attempt to outline the history of the Jewish policy of the Szálasi regime based on new sources hardly known in the literature on the subject, including the daily minutes of the Budapest Central Jewish Council, orders of the chief police commissioner of Budapest, documents of the Arrow Cross Foreign Ministry, papers from the estate of Elek Karsai, and so on. Our aim has not been some kind of “rehabilitation” in any way of either Szálasi and/or his mass murderous regime, all we wish to demonstrate is the political and ideological reasons behind the fact that ten times fewer Jews were murdered or annihilated during the Szálasi-regime than during the Horthy–Sztójay-regime.

The Jewish policy of Szálasi was more opportunistic than that of the Sztójay-government: the ghettos were established and the death marches stopped against the wishes of the Germans. In all probability Szálasi did not wish to completely de-jewify Budapest during the war, because he hoped that the neutral countries would recognize his regime. He wanted his Jewish policy to show that he was a sovereign, legitimate head of state. Hungarian Jews had not only the Red Army besieging the capital to trust. At the very end of the war even SS Reichsführer Heinrich Himmler was also inclined on occasion to spare the lives of smaller or larger groups of Jews to advance the success of his attempts at separate peace. Those who had returned from the deportations did not owe their lives to Szálasi, and the prisoners of the Budapest ghettos had survived the siege because the units of the Red Army drove the Hungarian and German soldiers out of Budapest on January 18, 1945.

RITTER LÁSZLÓ

Titkos háború a szovjet blokk és Jugoszlávia között, 1948–1955*

A szovjet blokk és Jugoszlávia 1948 és 1955 között lezajlott konfliktusának eredménye jól ismert. Moszkva képtelen volt megdönteni a vele szembe forduló Tito-rezsimet, amely nemcsak győztesen, de nemzetközi szerepét tekintve jelentősen megerősödve került ki a küzdelemből. A siker egyik kiemelkedően fontos, de mai napig alig ismert tényezője volt, hogy Jugoszlávia a nyílt konfliktus mögötti titkos háborúban is sikerrel helyt állt. Ez jóval több volt annál, mint hogy az ország – amint azt a hivatalos jugoszláv párttörténet írja – „kérlelhetetlen harcot folytatott a Tájékoztató Iroda hívei és a külföldi hírszerző szolgálatok ellen” az „agresszív nyomás minden válfajának sikeres elhárítására”.¹ A Nyugat támogatását immár maga mögött tudó Belgrád 1951-től egyre többször ragadta magához a kezdeményezést: agresszív titkos-szolgálati akciókkal arra kényszerítette a vele szomszédos csatlós országokat, hogy elsősorban a védekezésre koncentráljanak a láthatatlan fronton.

A szovjet blokk és Jugoszlávia közötti titkos háború nem hasonlítható egyik titkosszolgálati vetélkedéshez sem a hidegháború európai történetében. Ez volt az első és az egyetlen alkalom, amikor sztálinista rendszerek álltak egymással szemben. John J. Dziak definícióját használva mindegyikük „kémelhárító állam” (*counter-intelligence state*) volt, amelyek korlátlan jogkörű és kizárólag a legfelsőbb pártvezetésnek alárendelt hírszerző és biztonsági szolgálatai vívták egymással a küzdelmet.² Ennek jellegére döntő befolyással volt, hogy a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája Jugoszláviát elítélő határozata előtt ezek a szolgálatok szorosan együttműködtek egymással. Nemcsak egymás módszereit és lehetőségeit ismerték, de vezetőik közül sokan korábban személyes kapcsolatban is álltak egymással. Ez – a megegyező ideológiai háttérrel együtt – testvér-harc jellegét adott a küzdelemnek.

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szalontai Balázsnek, A. Sajti Enikőnek, Baráth Magdolnának, Erwin A. Schmidnek és Mark Kramernek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségükért.

1 A Jugoszláv Kommunista Szövetség története. Szerk. Stanislav Stojanović–Pero Morača. Forum, Újvidék, 1985. 373.

2 John J. Dziak: Chekisty. A History of the KGB. Lexington Books, Lexington, 1988. XVI.

A tanulmány nem törekszik rá, hogy teljes körű képet adjon erről a titkos háborúról, mivel a rendelkezésre álló szovjet (orosz), jugoszláv (szerb), román, bolgár és albán források ezt még nem teszik lehetővé. Ehelyett a konfliktus magyar–jugoszláv vetületét emeli ki esettanulmányként. Meggyőződésem szerint a tanulmány címe ennek ellenére nem túlzó vagy hibás. Mivel Magyarország a Szovjetunió egyik csatlósaként kapcsolódott bele a küzdelembe, a közvetlen szovjet irányítás alatt álló magyar biztonsági és hírszerző szolgálatok feladatainak tükrözni kellett Moszkva terveit, módszereiket pedig – a többi „frontország-hoz” hasonlóan – hozzá kellett igazítani a szovjet modellhez. Ugyanez természetesen fordítva is igaz: Jugoszlávia hasonló stratégiát és taktikát alkalmazott Albániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Romániával szemben.

Korábbi kutatásaim során a konfliktussal kapcsolatos szovjet lépésekkel és tervekkel, valamint Magyarország ebben játszott szerepével foglalkoztam.³ Elsősorban arra kívántam választ kapni, vajon a magyar hírszerző szervek kaptak-e az általános katonai-katonapolitikai információgyűjtésen túlmutató, egy nagyobb támadó hadművelet előkészítésére utaló feladatot Jugoszláviával kapcsolatban. A kutatás eredményei nyilvánvalóvá tették, hogy a titkos háborúban Jugoszlávia távolról sem csupán védekező fél volt, amint azt a jugoszláv hivatalos publikációk és a nyugati történettudomány hangoztatják.⁴

A jugoszláv fél tevékenységének megismeréséhez egy különleges dokumentumgyűjtés nyújtotta a legnagyobb segítséget. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) a semmitmondó „Jugoszláv hírszerző szervek” cím alatt található egy több mint 300 oldalas, magyar és szerb-horvát nyelvű dosszié. Ez annak a horvát származású, szabadkai születésű Nikola Malogoskinak a leírásait és elemzéseit tartalmazza, aki a jugoszláv katonai hírszerzés magas rangú tisztjeként 1949-től 1952 végéig egyik irányítója volt a Magyarország elleni titkos háborúnak.⁵ Malogoski 1953 januárjában jelentkezett a szovjeteknél, s rendkívüli részletességű anyagot bocsátott a szovjetek és így közvetve a magyarok rendelkezésére, amelyből nemcsak a magyar hírszerzés akkori infor-

3 A kutatás eredményeit ld. *Ritter László: War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategy*. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, February 2005. <http://php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?id=15463&lng=en>. Letöltés ideje: 2011. aug. 31.

4 Példaként említhetjük, hogy mind Ivo Banac máig alapműnek számító 1988-as monográfiája, mind pedig Mark Kramer 2010-es összefoglaló tanulmánya kizárólag defenzív funkciójában ábrázolja a jugoszláv állambiztonság konfliktusban játszott szerepét. *Ivo Banac: Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Cornell University Press, Ithaca, 1988. 221–242.; *Mark Kramer: Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–53*. In: *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Ed. Vladimir Tismăneanu. Central European University Press, Bp., 2010. 81–99.

5 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.2.4. Belügyminisztérium (= BM) III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt kutató dossziék, K-903 Jugoszláv hírszerző szervek.

mációihoz képest, de mai ismereteinkhez képest is egyedülálló kép tárul fel a jugoszláv hírszerzéstől.

Két tényező jelentősen megnehezítette a téma feldolgozását. Az egyik a magyar állambiztonsági iratok titkosítás alóli feloldásának lassú üteme. A másik a hírszerzés történetével foglalkozó magyar és jugoszláv szakmai kutatás és irodalom hiánya. A téma mind Magyarországon, mind Szerbiában „terra incognitának” számít, amelyre a hidegháborús korszak kutatói – különböző okok miatt – nem szívesen merészkednek. A hírszerző szervek tevékenységével ezért csak maroknyi, elsősorban a szervezettörténetre koncentráló és változó színvonalú munka foglalkozik.⁶ Ennek következtében a titkos háború megértéséhez nemcsak a konfliktus eseményeit, de a szemben álló szolgálatok szervezeti felépítését és tevékenységét is rekonstruálni kellett.

Az ÁBTL mellett a tanulmány forrásanyagát a Magyar Országos Levéltárban, a Hadtörténeti Levéltárban és az Egyesült Államok Nemzeti Levéltárában őrzött dokumentumok adják. A másik nagy forráscsoportot a titkos háború szemtanúival – publikációk hiányában – általam készített interjúk jelentik. A megszólalók közül Farkas Vladimirt, az állambiztonsági rádiófelderítés, majd a hírszerzés vezetőjét, Vadász Ivánt, a katonai rejtjelrejtés helyettes vezetőjét, Svetina Albert Ernőt, a jugoszláv állambiztonság tisztjét, majd a magyarországi jugoszláv emigráció egyik vezetőjét és Kárpáti Tibort, a katonai hírszerzés egykori belgrádi rezidensét kell kiemelni.

A szemben álló szolgálatok

A magyar hírszerzés

A II. világháború után az új magyar hírszerző szervek szovjet kezdeményezésre jöttek létre és – egészen 1989-ig – szovjet ellenőrzés alatt álltak. Bemutatásukat tehát a szovjetek szerepével kell kezdenünk.⁷ A konfliktus idején a magyar hírszerző szervek feletti szovjet ellenőrzésnek két, jól különválasztható időszakát különböztethetjük meg. Az első, 1945 tavasza és 1950 eleje közötti időszaka-

6 A jugoszláv hírszerzéssel kapcsolatos legismertebb munkák Marko Lopusina szerb újságíró nevéhez fűződnek. Ld. *Marko Lopusina: KGB protiv Jugoslavije*. Evro, Beograd, 2000.; *Uđ: Tajne vojne službe bezbednosti*. Evro, Beograd, 2004. és *Uđ: Tajne službe Srbije 1945–2005. I. Narodna knjiga*, Beograd, 2006. Mivel a bennük szereplő információk ismeretlen vagy megbízhatatlan és ezért ellenőrizhetetlen forrásokból származnak, kizárólag orientációra használtam őket. A magyar hírszerzéssel foglalkozó magyar munkák közül kiemelkednek Baráth Magdolna, Palasik Mária, Okváth Imre és Tóth Eszter alább idézett tanulmányai. A titkos háborúról úttörő munkákat publikált Jakus János, ezek azonban limitált forrásanyaguk miatt számos tárgyi tévedést tartalmaznak. Ld. pl. *Jakus János: A magyar biztonsági szolgálatok szerepe az országvédelem rendszerében az '50-es évek elején*. Szakmai Szemle. A Katonai Biztonsági Hivatal Tudományos Tanácsának kiadványa (2007) 1. sz. 5–26.

7 A szovjet tanácsadókról ld. *Baráth Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”*. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. Történelmi Szemle 52. (2010) 357–386.

kot a „közvetett ellenőrzés” időszakának nevezhetjük. A szolgálatok munkáját nem segítették szovjet tanácsadók, és nem volt hivatalos kapcsolat köztük és a – Szövetséges Ellenőrző Bizottság, majd 1947-től a szovjet követség fedésében dolgozó – szovjet katonai és állambiztonsági hírszerző rezidentúrák között. A szovjetek az ellenőrzést közvetetten, a szolgálatok felügyeletét ellátó kommunista párton, illetve a szolgálatok vezetésében működő ügynökeiken keresztül gyakorolták. Az ügynökök folyamatosan minden beérkező információt és jelentést átadtak a szovjeteknek, sőt előfordult, hogy előbb konzultáltak velük, mint feletteseikkel.⁸

A szovjet ellenőrzés második, 1950 elején kezdődött periódusát a „közvetlen ellenőrzés” időszakának nevezhetjük. A szovjet és a magyar szolgálatok között hivatalos kapcsolat jött létre, amelyet titkos megállapodások szabályoztak. Mind a katonai, mind az állambiztonsági hírszerzés munkájának segítésére tanácsadók érkeztek Moszkvából.⁹ Valódi együttműködés azonban nem jött létre. A szovjetek számára például – hála a legfelső nyugat-európai és amerikai döntéshozatali testületekbe beépült hírszerzőiknek – valósággal nyitott könyv volt a Jugoszlávia és a Nyugat közötti együttműködés, ebbe azonban a magyaroknak nem engedtek betekintést.¹⁰ A humán hírszerzéssel foglalkozó szervekhez rendelt szovjet tanácsadók minden helyben adható segítséget megadtak, sőt kezdetben gyakorlatilag ők végezték a szervezési-tervezési munka legnagyobb részét, 1953-ban pedig megosztották a magyarokkal a disszidált Malogoskitól kapott információkat – legalábbis azok egy részét.¹¹ Operatív információkkal azonban soha nem segítették a magyarok tevékenységét, miközben az összegyűjtött összes hírányagot, sőt a számukra perspektívát jelentő ügynökjelölteket és ügynököket késedelem nélkül átvették.¹² A rejtjelfejtés kapcsán a tanácsadók szerepe pedig kizárólag a hírányag átvételére szorítkozott: a szovjetek sem a módszerrel, sem az eredményeiket nem osztották meg a magyarokkal.¹³ A magyar szolgálatok ráadásul a tanácsadókon keresztül megörökölték azt a konfliktust is, amely a szovjet katonai és állambiztonsági hírszerzés között fennállt.¹⁴ A szovjet tanácsadók szította rivalizálás rövidesen olyan mértékűvé vált, hogy a magyar

8 Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL) M-KS 276. f. 62. cs. 206. ő. e. (Másolat Gát Zoltán tanúkihallgatási jegyzőkönyvéről. Budapest, 1954. aug. 25.)

9 Ld. Hadtörténelmi Levéltár (Budapest; = HL) Tanulmánygyűjtemény Tgy. II/B-4. A Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. csoportfőnökség és elődszervezeteinek története 1945–1977. 11.; *Farkas Vladimir*: Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam. Interart, Bp., 1989. 299.; A szerző interjúja Farkas Vladimírral. Budapest, 2000. márc. 20. és *Kovács Jenő*: Együtt a határterületi lakossággal. 1945–1956. Hadtörténelmi Közlemények 28. (1981) 3. sz. 415.

10 Ocserki izstorii rossziszkoj vnyesnej razvedki. IV. 1941–1945. Szerk. V. A. Kirpincsenko. Mezsudnaronnije otnosenija, Moszkva, 2003. 306–320.

11 A szerző interjúja Farkas Vladimírral (ld. a 9. jz.-et).

12 Uo.

13 *Vadász Iván*: A magyar katonai rejtjelfejtés története. Kézirat. A szerző birtokában. 67.; Interjú Vadász Ivánnal. Budapest, 2006. okt. 28.

14 Uo. és *Farkas V.*: i. m. (9. jz.).

katonai és állambiztonsági hírszerző szervek nemcsak nem működtek együtt, de a rendelkezésre álló információk visszatartásával gyakran szándékosan megnehezítették egymás munkáját.

A magyar katonai hírszerzés

A konfliktus első két évében a katonai hírszerző szervek a Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Csoportfőnöksége, majd Katonai Elhárító Főcsoportfőnöksége nevet viselő szervezet (Katpol) keretében működtek. A szervezetet 1945-ben hozták létre „az ellenséges hírszerzés aktív megakadályozása és hírszerzés offenzív végrehajtása” céljából.¹⁵ Szerepének fontosságát jelzi, hogy 1949-re a minisztérium legnagyobb létszámú szerve lett.¹⁶

A humán hírszerzés az V. Osztály (1949-től: IV. Csoportfőnökség), a rádiófelderítés a IV. Osztály (1949-től: III. Csoportfőnökség) feladata volt.¹⁷ Ezek annak ellenére, hogy alig három éves múltra tekintettek vissza, és limitált erőforrásokkal rendelkeztek, igen hatékonyan tevékenykedtek. A Gát Zoltán, majd Demtsa Pál vezette „operatív szerv” ügynökei nemcsak Ausztria és Németország nyugati megszállási zónáiban működtek sikerrel, de Olaszországban, Svájcban és Franciaországban is. A Pataki Ernő vezette rádiófelderítés és rejtjelfejtés pedig lassan megközelítette Horthy-korszakbeli elődjének, a Honvéd Vezérkar 2. (Hírszerző és Kémelhárító) Osztálya (2. vkf. osztály) „X” alosztályának és alárendelt szerveinek teljesítményét, amely tucatnyi ország diplomáciai és katonai üzenetváltását fogta el és fejtette meg.¹⁸

Fontos hangsúlyozni, hogy nemcsak a rádiófelderítés, de a humán hírszerzés is egyszerre folytatott katonai és politikai hírszerző munkát, sőt 1950 előtt elsősorban politikai területen működött. A párt káderei és az antifasiszta ellenállás tagjai mellett nagy számban alkalmazták – tisztként, polgári alkalmazotként és ügynökként – a 2. vkf. osztály tapasztalt szakembereit. Erre az adott lehetőséget, hogy bár a Katpol kezdettől fogva a párt közvetlen és kizárólagos irányítása alatt működött, a pártvezetés figyelmének középpontjában a csoportfőnökség elhárító részlegeinek belpolitikát érintő tevékenysége állt. A pártvezetés hosszú ideig érdemben nem foglalkozott a két hírszerző szerv tevékenységével. Ez Farkas Mihály 1948. szeptemberi honvédelmi miniszteri kinevezésével változott meg, aki hivatalba lépése után szinte azonnal komoly bírálatot fogalmazott meg a „hadseregnek hátat fordító” Katpol és hírszerző szervei ellen. Ez volt a nyitá-

15 HL Magyar Néphadsereg (= MN) iratai HM 1945. eln. 20269. (Kat. Pol. és hírszerző osztályok felállítása. Budapest, 1945. márc. 12.)

16 HL MN iratai MN 1949/T 2/2. (A Honvédelmi Minisztérium szervezete 1949. februártól. Budapest, 1949. febr. 11.)

17 A Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. csoportfőnökség i. m. (9. jz.) 11.

18 Ritter László: A magyar rádiófelderítés a második világháborúban. Felderítő Szemle 7. (2010) 2. sz. 149–168.

nya a régi tisztek elleni hadjáratnak, amelynek során 1949 decemberében számos hírszerző tisztet, köztük Gát Zoltánt is letartóztatták.¹⁹

1950-ben a Katpol elhárító részlegei szovjet mintára átkerültek az Államvédelmi Hatósághoz (ÁVH). A hírszerző szervek egy új, kizárólag a katonai hadászati-hadműveleti hírszerzéssel foglalkozó szervezet, a HM IV. Főcsoportfőnökség keretében működtek tovább. A Demtsa Pál vezette IV. Csoportfőnökség I. Csoportfőnökség néven, a III. Csoportfőnökség II. Csoportfőnökség néven folytatta munkáját.²⁰ A tisztogatások és az átszervezés miatt a személyi állomány jelentős részben kicserélődött; mindkét csoportfőnökséghez tömegesen kerültek a gyorstalpaló tiszti iskolát vagy tanfolyamot végzett, semmiféle szakirányú ismerettel nem rendelkező, fiatal munkáskáderek.²¹ A helyzetet tovább nehezítette, hogy az átszervezés által – ismét csak szovjet mintára – a Határőrség is az ÁVH fennhatósága alá került. A humán hírszerzés ezzel számtalan potenciális ügynöktől és „illegális behatolási csatornától” elesett. Az elvárásoknak, mint később látni fogjuk, egyedül a rádiófelderítés, illetve azon belül a Wohryzka József, majd Gyürk Ottó vezette rejtjelrejtés tudott megfelelni. Ez egyrészt az ifjú káderállomány néhány rendkívüli képességű tagjának, másrészt pedig annak a ténynek volt köszönhető, hogy az „X” alosztály egykori tagjait 1953 januárjáig a helyükön hagyták.²²

A magyar állambiztonsági hírszerzés

A magyar állambiztonság keretén belül a Rákosi-korszakban három hírszerző szerv működött: egy politikai hírszerzést végző szerv, a határőrség hírszerző szerve és a rádiófelderítés.

Az állambiztonság megalakulásától fogva létezett egy alig néhány fős, ad hoc jellegű szerv, amely külföldön – elsősorban az ausztriai magyar katonai emigráció ellen – végzett úgynevezett támadólagos elhárítást. A Szarvas Pál vezette szervezetből alakult ki az 1948-ban V., 1950 februárjában I/5., majd 1950 augusztusától X/3. Osztály jelzéssel működő politikai hírszerzés. Végző formáját azonban csak 1951-ben nyerte el VIII. Főosztály néven.²³ A Farkas Vladimir ve-

19 *Okváth Imre*: Adalékok a Katpol történetéhez, 1945–1949. In: *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában*. Szerk. Okváth Imre. Történelmi Hivatal, Bp., 2001. 92.

20 *A Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. csoportfőnökség i. m.* (9. jz.) 12–15.

21 MOL M-KS 276. f. 62. cs. 36. ó. e. (Révész Géza feljegyzése Kovács Istvánhoz Farkas Mihály ügyében. Budapest, 1956. ápr. 9.)

22 *Vadász I.*: i. m. (13. jz.) 7–80.

23 Az állambiztonsági hírszerzés szervezeti felépítéséről ld. *Cserényi-Zsitnyáni Ildikó*: *Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai (1950–1953)*. Betekintő (2009) 2. sz. http://www.betekinto.hu/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi. Letöltés ideje: 2011. jún. 20.; *Palasik Mária*: *A Hírszerző Osztály szervezete és állománya 1956–1962*. Betekintő (2011) 2. sz. http://www.betekinto.hu/2011_2_palasik. Letöltés ideje: 2011. jún. 20.

zette főosztály feladata „offenzív állambiztonsági tevékenység”, azaz a Magyarország elleni hírszerző és felforgató tevékenységet végző külföldi szervezetekbe való beépülés és a politikai–gazdasági információgyűjtés volt.²⁴ A Jugoszlávia elleni munka a VIII/1. Osztály feladata volt, amelyet Török Pál, majd Vértes János irányított. Az operatív munka a diplomáciai és kereskedelmi képviselőkön működő rezidentúrákon, illetve – 1952-től – a főosztály négy vidéki alosztályán (Kecskemét, Pécs, Szeged, Zalaegerszeg) és egy kikötői kirendeltségén (Móhács) keresztül folyt.²⁵ Amíg az osztályvezetőket és helyetteseiket az ÁVH régi tisztjei adták, az állomány nagy része – a katonai hírszerzéshez hasonlóan – megfelelő képzettséggel és nyelvtudással nem rendelkező fiatal munkásokaderekből állt.²⁶

A politikai hírszerzéssel együttműködve dolgozott a Határőrség Parancsnokságának IV/4. jelzésű, Kovács Dénes vezette Felderítő Főosztálya. A Határőrség ÁVH-hoz rendelése után szovjet mintára létrehozott szerv az osztrák és a jugoszláv határ mindkét oldalán, 15 kilométer mélységben végzett „hálózati operatív munkát” abból a célból, hogy megakadályozzon „minden határsértési kísérletet”, és felderítse az ellenséges hírszerző szervek „tevékenységét és terveit”.²⁷ Jugoszlávia tekintetében részt vett „a politikai és gazdasági eseményekkel és a katonai intézkedésekkel” kapcsolatos információgyűjtésben is.²⁸ Az operatív munkát a kiskunhalasi, nagykanizsai, pécsi és zalaegerszegi felderítő alosztályok végezték.

A katonai hírszerzéshez hasonlóan az állambiztonsági rádiófelderítés is a 2. vkf. osztály „X” alosztályának és rádiófelderítő zászlóaljainak volt tagjaira épült.²⁹ A munka végig operatív–technikai részleg keretében folyt. A Farkas Vladimir, Tárnoki János, majd Béres Pál irányítása alatt álló szervezet a katonai rádiófelderítéshez hasonlóan – de attól függetlenül működve – kimagasló eredményeket ért el.³⁰ Farkas visszaemlékezése szerint például a Kunos László névvel fémjelzett rejtjelfejtő alosztály volt az ÁVH egyetlen olyan hírszerző részlege, amelynek az eredményeit legalább egy alkalommal maga Sztálin is megkapta.³¹

24 A szerző interjúja Farkas Vladimirrel (ld. a 9. jz.-et).

25 ÁBTL 1.11.4. BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei iratai. A hírszerzés történetéhez kapcsolódó iratok gyűjteménye. 1980–1989: IV. tétel; *Vértes János*: A szocialista magyar hírszerzés kialakulása és tevékenységének első évei 1947–1953. Bp., é. n.

26 Uo. és *Tóth Eszter*: A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete, 1945–1990. Betekintő (2011) 2. sz. http://www.betekinto.hu/2011_2_toth_e. Letöltés ideje: 2011. jún. 20.

27 MOL XIX-B-10 Határőrség Országos Parancsnoksága iratai 083/PK. 36. A Felderítő Osztály munkájáról jelentés. Budapest, 1953. 62–63.

28 Uo.

29 *Farkas V.*: i. m. (9. jz.) 132–133.

30 *Vadász I.*: i. m. (13. jz.) 56–58.

31 ÁBTL 2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai 3241. Kunos László, 1–2.; *Farkas Vladimir*: *Mentség nincs*. Kézirat. A szerző birtokában. 388. Farkas Vladimir a *Nincs mentség* című könyve folytatásának, illetve kiegészítésének szánt több száz oldalas kézírata korábban nem közölt információkat és dokumentumokat tartalmaz az általa vezetett állambiztonsági hírszerzés tevékenységéről.

A jugoszláv hírszerzés

A jugoszláv katonai hírszerző szervek a Jugoszláv Néphadsereg Vezérkarának II. Igazgatósága (II. Uprave Generalštaba Jugoslovenske Narodne Armije) keretében működtek. A Sretko Manola ellentengernagy vezette II. (Hírszerző) Igazgatóság a partizánhadsereg hírszerző szervéből (Vojno obaveštajna služba, VOS) 1945-ben alakult meg.³² Az I. osztály foglalkozott a stratégiai hírszerzéssel, I/1. alosztálya pedig a „Tájékoztató Iroda híveivel”, azaz a Szovjetunió és csatlósai elleni munkával. Az alosztályt egy évvel a konfliktus kirobbanása után, 1949 júliusában szervezték meg, és ekkor indult meg az aktív ügynöki információszerző tevékenység.³³ Magyarország elleni operatív munka a diplomáciai és kereskedelmi képviselőkön, valamint a Jugoszláv Népvédelmi Hadtest (Korpus Narodne Obrambe Jugoslavije, KNOJ) magyar határt biztosító öt határőrszázalójának felderítő osztályain keresztül folyt.³⁴

A politikai hírszerzés az Aleksandar Ranković vezette szövetségi Állambiztonsági Igazgatóság (Uprava državne bezbednosti, UDB) keretében működött. Az UDB a partizánhaderő elhárító szervéből, a Népvédelmi Szervből (Odeljenje za zaštitu naroda, OZNA) 1945-ben alakult meg.³⁵ Az 1. osztály foglalkozott az „offenzív”, azaz a határon túli humán hírszerzéssel.³⁶ A Magyarország elleni operatív tevékenységet három tartományi, illetve az alárendeltségükbe tartozó nyolc körzeti UDB I. alosztálya és a bezdáni UDB-kirendeltség végezte.

1950 augusztusában a szomszédos országok elleni hírszerzés hatékonyabbá tételére a KNOJ ezredeinek és határőrszázalójainak II. hírszerző osztályait egyesítették az UDB 1. alosztályaival, és ezzel egy – az operatív munka szempontjából – centralizált és egységes hírszerző szolgálatot hoztak létre.³⁷ Ezek az újonnan létrejött egyesített hírszerző központok UDB 1. alosztály elnevezéssel működtek, és kizárólag nekik volt joguk határon túli hírszerzést végezni. Az egyesített központokat a II. Igazgatóság és az UDB közösen irányította, mégpedig úgy, hogy tisztjei közvetlenül a hírszerző központ vezetőjének, közvetve pedig a II. Igazgatóságnak, illetve az UDB-nek jelentettek.³⁸ A Magyarország elleni munkát nyolc központ: Eszék, Lendva, Kapronca, Maribor, Muraszombat, Szabadka, Zombor és Varasd végezte.

1952-ben a követségeken és kereskedelmi kirendeltségeken keresztül folytatott munka irányítására egy önálló szervet, a Külügyminisztérium keretében működő Koordinációs Osztályt (Koordinaciono Odeljenje Ministarstva Inostranih Poslova) hoztak létre. A szolgálat tisztjei a szövetségi és köztársasági UDB-ből érkeztek.

32 ÁBTL 3.2.4. K-903 105.

33 Uo. 88–89.

34 Uo.

35 Uo. 106.

36 Uo. 98–99.

37 Uo. 90. és 107.

38 Uo.

A jugoszláv hírszerzés soraiban számos, pályafutását a háború alatt megkezdő és komoly tapasztalatokkal rendelkező hírszerző szolgált. Például a Magyarország elleni munkában fontos szerepet játszó muraszombati, majd szabadkai hírszerző központ főtisztje, Rode Nehad már 1942-től egy usztasa ezred törzsébe volt beépülve mint a VOS hírszerzője.³⁹ Számos tiszt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jugoszláv missziója, illetve a jugoszláv követség egykori tagjaként kiváló magyarországi helyismerettel is rendelkezett.⁴⁰

Az illegális propaganda

A magyar fél tevékenysége

Moszkva már közvetlenül a Tájékoztató Iroda határozatának 1948. június 21-ei nyilvánosságra hozatala után utasította a szövetségeseit, hogy a Tito-ellenes politikai és sajtókampány megindításával párhuzamosan gondoskodjanak propagandakiadványok Jugoszláviába juttatásáról illegális úton. A fő cél a jugoszláv párt egységének megbontása és a Tito-vezetéssel szemben álló csoportok politikai megerősítése volt annak reményében, hogy képesek átvenni a hatalmat.

Magyarországon a feladatot a Katpol V. (hírszerző) Osztálya kapta, amely 1948 júliusában hajtotta végre az első ilyen akciót.⁴¹ Ügynökei az SZK(b)P Központi Bizottságának a JuKP vezetőihez intézett levelét tartalmazó röpirat kétezzer példányát juttatták el párt- és szakszervezeti vezetőkhez. A második, még nagyobb szabású akcióra három hónappal később került sor, nem kevesebb mint 16 ügynök együttes munkájával. Részben postán, részben személyesen, kilenc szerbiai és horvátországi város és több kisebb település vezető pártfunkcionáriusához juttattak el propagandakiadványokat.⁴²

Később, a jugoszláv biztonsági intézkedések szigorodásával ilyen nagyszabású és komoly kockázattal járó akciókra – legalábbis magyar részről – már nem került sor. A propagandaanyagok terjesztését attól kezdve az ügynökök egyedül és meglehetősen kezdetleges módszerekkel végezték. Éjjelenként a hátizsákban vagy ruhában elrejtett propagandaanyagot egyszerűen szétszórták az utcán vagy találmra kiválasztott postaládákba dobták.⁴³ Az óvatossághoz az is hozzájárulhatott, hogy az UDB 1949 elején több ügynököt is letartóztatott, akiket 1949 áprilisában Újvidéken „rágalmazóanyag-terjesztés és kémkedés” vádjával egy nagy

39 Uo. 105.

40 A jugoszláv katonai és állambiztonsági hírszerzés 1945 és 1948 közötti magyarországi tevékenységéről ld. uo. 81., 106. és *A. Sajti Enikő*: Egy kommunista káder a külügyben, 1945–1948: Rex József. Forrás 41. (2009) 7–8. sz. 89–100.

41 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSZKK), Farkas Vladimir irathagyatéka. (Jugoszláv helyzetkép. A HM Katona Politikai Csoportfőnökség Hírszerző Alosztályának összefoglaló jelentése. Budapest, 1948. okt. 22.)

42 Uo.

43 ÁBTL 3.2.4. K-1246 Háj János.

nyilvánosságot kapott perben ítélték el.⁴⁴ 1950 áprilisában ülésezett a Tájékoztató Iroda titkársága, ahol a Jugoszlávia területén illegálisan folytatott propaganda kérdése is napirendre került. A magyar pártot képviselő Gerő Ernő beszámolója is arra utalt, hogy az ezzel kapcsolatos elvárások és lehetőségek nem voltak arányban egymással. Mindenesetre javaslat készült a terjesztés „megjavításáról”.⁴⁵

A Katpol megszűnésével ennek végrehajtása az ÁVH hírszerzésére hárult. Az 1950 januárjától I/5-a, majd augusztustól X/3-a jelzéssel működő jugoszláv alosztály kiemelt feladatai közé tartozott a „szocialista országokban készített propagandaanyagok beküldése és lakosság körében való terjesztése”.⁴⁶ A propagandaanyagok terjesztésében az I/5-c (később X/3-c) jelzésű (Nyugat-Európa, Vatikán, emigráció) alosztály is aktív részt vállalt. Az alosztály ekkor létrehozott bécsi és római rezidentúrái – amelyeknek egyik fő feladatául szintén a Jugoszlávia elleni munkát jelölték meg – 40-50 különböző, az emigránsok által megadott jugoszláv címre postáztak Tito-ellenes kiadványokat.⁴⁷

1951 szeptemberétől a X/3-a alosztályból megszervezett VIII/1. (jugoszláv) osztály folytatta a terjesztést. A Jugoszláviába ügynökök révén vagy postai úton eljuttatott csomagok a Tájékoztató Iroda hetilapját, a jugoszláv politikai emigránsok által Budapesten kiadott újságot vagy a Magyar Rádió jugoszláv adásainak idejét és hullámhosszát ismertető röplapokat tartalmazták. Kizárólag terjesztési feladattal azonban már nem dobtak át a határon ügynököket. „Többször szóba került [a terjesztés kérdése – a szerző megj.], de a szovjet főtanácsadó, Filatov ezredes minden alkalommal leintett. Közölte, hogy nekünk mással kell foglalkoznunk. Ha adtunk az ügynököknek propagandaanyagot, csak abból a célból, hogy ha lebuknak, a jugoszlávok azt higgyék, hogy emiatt dobtuk át őket” – emlékezett vissza a főosztályvezető Farkas Vladimir.⁴⁸ Az ügynöki terjesztést a Határőrség Felderítő Főosztálya vette át. Ennek részleteit azonban nem ismerjük, mert az ezzel kapcsolatos iratok mindegyikét megsemmisítették. Mindössze annyit tudunk, hogy az 1952-es és az 1953-as évben összesen 100 000 darab propagandaanyagot juttattak jugoszláv területre.⁴⁹

44 MOL XIX-J-4-a 11. doboz. (Az újvidéki kémper. Belgrád, 1949. ápr. 10.)

45 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 106. ó. e. (Gerő Ernő jelentése az MDP KV Titkárságnak a Tájékoztató Iroda titkárságának üléséről. Budapest, 1956. ápr. 28. és A KV Agitációs és Propaganda Osztályának határozati javaslata a jugoszláv határvidék, valamint a Jugoszláviába irányuló agitációs és propaganda munka megerősítésére. Előadó: Komócsin Mihály. Budapest, 1950. jún. 28.)

46 ÁBTL 1.11.4. A hírszerzés történetéhez kapcsolódó iratok gyűjteménye. 1980–1989. III. tétel. (Kolláth Ferenc feljegyzése. Budapest, 1988. nov. 11.) és ÁBTL 3.2.1 BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt szervezési dossziék Bt-429. „Mihályi Antal”.

47 Uo. és *Rádai Eszter*: „Befurakodni a katolikus világegyház központjába.” Rádai Eszter interjúja Csorba Lászlóval. Élet és Irodalom 2009. szept. 25. 7., 14.

48 A szerző interjúja Farkas Vladimirrel (ld. a 9. jz.-et).

49 MOL XIX-B-10 083/PK. 36. (A Felderítő Osztály munkájáról jelentés. Budapest, 1953.) 61.

A jugoszláv fél tevékenysége

1948 nyarán a jugoszláv fél azonnal felvette a kesztyűt, és megkezdte az ellenpropagandát a csatlós országokban, így Magyarországon is. A jugoszláv hírszerző szervek elsősorban a jugoszláviai magyar kisebbség tagjait, illetve a Magyarországon átutazó vasutasokat és hajósokat szervezték be, hogy a Tájékoztató Iroda határozatát cáfoló röpiratokat, az újvidéki magyar nyelvű napilapot, a *Szabad Szót* és különböző propagandakiadványokat terjesszenek. A Katpol 1948. októberi információi szerint csak a Szabadka melletti határ közeli Ludaspusztán 21 férfit idéztek be és vagyonekobbzással, valamint rendőri felügyelet alá való helyezéssel fenyegetve utasították őket, hogy propagandafüzeteket juttassanak magyar területre.⁵⁰

Ezzel egy időben a postai terjesztés is megkezdődött. A jugoszlávok is két módszert alkalmaztak: a borítékokat vagy a határ menti magyar települések postahivatalaiból, vagy Nyugat-Európából adták fel.⁵¹ A terjesztés legintenzívebb periódusa a Rajk-pert követő hónapokban volt, utána azonban folyamatosan csökkent, és célja is megváltozott. Az UDB-ügynökök a terjesztést feladatuk leplezéséért vagy a magyar határvédelem megzavarásáért, illetve figyelmének eltereléséért végezték. Ez utóbbiban igen kreatívnak bizonyultak. Hol a határőrök által használt nyomellenőrző sávra rakták le a propagandaanyagokat, hol a Dráva folyó jugoszláv szakaszáról fadarabra erősítve vagy műanyag dobozokban igyekeztek őket átúsztatni magyar területre.⁵² Egy alkalommal a magyar határőrök még egy fecske (!) lábára cérnával odakötözött, Rákosit gyalázó röplapot is találtak. A Határőrség Országos Parancsnoksága az ügyet mint provokációt a Külügyminisztériumnak is felterjesztette, de az – nem meglepő módon – nem újított be tiltakozó jegyzéket a jugoszláv félnél.⁵³

A propagandatevékenység értékelése

Az illegális propagandatevékenység értékelése minden esetben komoly nehézségekbe ütközik. Ha vannak is levéltári adatok arról, hogy a propaganda eljutott a célközönséghez, a kiváltott reakciókat a legritkábban ismerjük. Ha pedig ismerjük, akkor csak az ellenérdekelt fél – jelen esetben a szemben álló felek állam-

50 OSZKK Farkas Vladimir irathagyatéka (ld. a 41. jz.-et).

51 ÁBTL 3.2.5. BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt objektum dossziék O-8-014/4. (Az ÁVH I/5-a alosztály vezetőjének feljegyzése. Budapest, 1950. aug. 25.)

52 MOL XIX-B-10 IV/5 tk. 170. fsz. 16. d. („Az Erdőpusztai őrs működési területén átdobott propagandaanyag kivizsgálása.” Pécs, 1951. jún. 26. és Az ÁVH határőrség és a Belső Karhatalom parancsnokságának 053. számú parancsa. Budapest, 1951. jún. 27.)

53 MOL XIX-B-10 IV/5 tk. 120. fsz. 16. d. („Jugoszláviából átrepült fecske, melyre röpirat volt kötve.” Nagyatád, 1951. ápr. 27.)

biztonsági szerveinek – irataiból.⁵⁴ Ráadásul számtalan olyan esetet ismerünk, hogy a magyar és a jugoszláv állambiztonsági szolgálat maga szórta szét az elfogott ügynököknél talált röplapokat, illetve küldte tovább a cenzúra által elfogott postai küldeményeket annak érdekében, hogy lássa, kik a „rendszer ellenségei” és leszámoljon velük.⁵⁵ Annyi biztosan megállapítható, hogy mindkét fél komoly figyelmet fordított és számottevő erőforrásokat használt fel az illegális propaganda terjesztésére. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy ameddig a *kézbesítés* tereén újabb és újabb – gyakran a másiktól eltanult – módszereket vetettek be, addig a röplapok és brosúrák *tartalma* tekintetében mindkét oldalon megdőbentő fantáziátlanságról tettek tanúbizonyságot. A hatástalanság oka egyfelől abban keresendő, hogy nem állt rendelkezésre elegendő, naprakész és részletes információ a másik fél belső viszonyairól, amelyre támaszkodva hiteles alternatívát szolgáltatott volna az ottani hivatalos propagandával szemben. Másfelől pedig egyik fél sem élt a lélektani hadviselés kifinomultabb módszereivel, hanem kizárólag az agresszív és humortalan politikai propagandát erőltették.

Az információgyűjtés

Mindkét oldalon „totális”, azaz mindenre kiterjedő és minden eszközzel végrehajtandó információgyűjtést követeltek a hírszerző szolgálatoktól. Az információgyűjtésben mindvégig az illegális módszerek voltak túlsúlyban. Ez több okra vezethető vissza. Egyrészt 1948-tól kezdve mindkét oldalon sztálinista típusú egypárti rendszerek voltak hatalmon. A sajtó teljes körű pártellenőrzés és szigorú cenzúra alatt állt, biztonságpolitikai jelentőségű információk vagy hiteles gazdasági adatok nem kerültek nyilvánosságra. Másrészt a diplomáciai és kereskedelmi képviseltek 1949 őszétől erősen korlátozott létszámmal működtek. Az állambiztonsági szolgálatok minden eszközt megragadtak, hogy ezeket a lehető legteljesebb mértékben elszigeteljék. Telefonjukat lehallgatták, a nekik címzett postaküldeményeket pedig felbontották.⁵⁶ A külképviseleti személyzet tagjait mozgásuk korlátozása meggátolta abban, hogy eljussanak bármely olyan helyre, amely a fővárostól 30 kilométernél nagyobb távolságra esett.⁵⁷ Ezzel egy időben a két oldal közötti gazdasági, társadalmi és magánérintkezés minimálisra csökkent. Ilyen körülmények között a legális információszerzés lehetőségei gyakorlatilag megszűntek, éppen akkor, amikor a párt- és állami vezetőknek minden addiginál nagyobb szüksége

54 Az illegális propaganda vizsgálatának problematikájáról ld. *Charles Cruickshank: The Fourth Arm. Psychological Warfare 1938–1945.* 2. ed. Oxford University Press, Oxford, 1977. 59–68.

55 ÁBTL 3.2.5. O-8-014/3. 31. („A jugoszláv hírszerzőszervek módszereinek ismertetése.” Budapest, 1950. júl. 7.) és MOL XIX-B-10 IV-15/1950 52. d. („Udvari községben jugoszláv propaganda terjesztése.” Pécs, 1950. jan. 5.)

56 ÁBTL 3.2.5. O-8-015/1. 4–7. („Az UDB ellenséges tevékenysége a belgrádi magyar követség ellen.” Budapest, 1952. okt. 22.)

57 Uo. és MOL M-KS 276 f. 191. ó. e. 176–178. (A Külügyminisztérium javaslata a budapesti diplomáciai testület tagjai utazási korlátozásának módosítására. Budapest, 1953. jún. 27.)

volt részletes és hiteles adatokra. Az információhiányt a hírszerző szolgálatok az illegális módszerek intenzív alkalmazásával próbálták csökkenteni.

Mindkét fél humán hírszerzéssel foglalkozó hírszerző szolgálatai előszere-tettel éltek azzal a megoldással, hogy kényszer útján szerveztek be nagyszámú, ebben járatlan civil állampolgárt külföldi hírszerző munkára. A módszer a nagy számok törvényére épült: arra, hogy legalább *néhány* ügynök átcsúszik az ellen-fél megerősített határzónáján és állambiztonsági szolgálatának többlépcsős biz-tonssági rendszerén, és végrehajtja feladatát.⁵⁸ Természetesen voltak olyan személyek, akik – legalábbis részben – a másik ország iránti tényleges ellenszen-vüktől vezérelve vállalkoztak hírszerző munkára. Háj János és Oláh József ma-gyar ügynököknek például jó okuk volt rá, hogy gyűlöljék a Tito-rendszert, mivel mindkettőjük apját meggyilkolták a jugoszláv partizánok az 1944–1945-ös vajda-sági tömeges kivégzések során.⁵⁹

Magyar–jugoszláv viszonylatban a beszervezett ügynökök többsége határ menti városok és falvak olyan lakosai közül került ki, akiknek a határ túloldalán rokoni és baráti kapcsolatai voltak, és beszélték a másik ország nyelvét. Sokuk úgynevezett kettősbirtokos⁶⁰ vagy zsarolható személy (csempész, illegális határ-átlépő, büntetését töltő stb.) volt, de beszervezték a kémkedéssel gyanúsítottak, illetve az elfogott ellenséges ügynökök nagy részét is.

A beszervezéssel az ügynökök – háttérüktől függetlenül – ördögi körbe ke-rültek. Ha sikerrel teljesítették a feladatot, akkor általában egy újabb megbízás várt rájuk. Ha ezt nem voltak hajlandók elvállalni, akkor a titoktartás biztosítá-sára hivatkozva bebörtönözték vagy internálták őket. Legtöbbjük azonban már az első, de legkésőbb a második bevetésen lebukott. Mivel a szemben álló felek ügynökeiket géppisztollyal és kézigránátokkal, határőreiket pedig géppuskával, golyószórával és aknavetővel is felszerelték, az ellenséges ügynök elfogására irá-nyuló kísérlet legtöbbször tűzharccal járt.⁶¹

Az összecsapások jellegét jól érzékeltetik a következő példák: 1952. október 23-án éjjel egy, a határsávon átkelő UDB-ügynök az őt felfedező Tüdös Sándort fejbe lőtte, társát, Kaszás Józsefet pedig öt pisztolylövéssel megsebesítette. A lö-völdözésre a helyszínre siető másik magyar járőr „a szökni igyekvő ügynököt több lövéssel megsemmisítette”.⁶² 1953. március 13-án egy Kulcsár János nevű

58 A határon és a határzónában foganatosított magyar biztonsági intézkedésekre ld.: *Orgoványi Ist-ván: Buffer Zone at the Southern Border Zone between 1948 and 1956*. In: *National and Ethnic Minorities in Hungary, 1920–2001*. Ed. Ágnes Tóth. Social Science Monographs, Boulder, 2005. 319–322.

59 ÁBTL 3.2.4. K-541/T. Oláh József és uo. K-1246 Háj János.

60 A trianoni, majd a párizsi békeszerződés által meghúzott magyar–jugoszláv határ több száz föld-birtokot vágott ketté. Tulajdonosai, a kettősbirtokosok nagyrészt magyarok voltak. Mivel 1948-ig gyakran jártak át ügyet intézni, a konfliktus kirobbanása után az állambiztonsági szolgál-atok fontos célpontjaivá váltak.

61 ÁBTL 3.2.4. K-903 158.

62 MOL XIX-B-10 XV/1-2 fm-1952. (30. d.) („Ügynök megsemmisítése a zákánytelepi őrsön.” Budapest, 1952. okt. 28.)

UDB-ügynök jelentkezett a magyar határőrségnél. Segítségével az ÁVH Határőrség Felderítő Főosztálya megpróbálta elfogni társát, aki a Dráva folyón keresztül volna leütnie, de ez nem sikerült: a dulakodás során mindketten a folyóba estek, és „többé nem bukkantak fel”. A kiabálásra a Dráva másik partján az ügynökök fedezésére megbújó UDB-egység „egy géppuskából, egy golyószóróból és géppisztolyokból” tüzet nyitott. A negyedórás tűzpárbajt követően a magyar egység parancsnoka utasítást adott „a hullák és csónak kifogására, a tárgyi bizonyítékok összegyűjtésére és a kérdéses szakasz megerősítésére”.⁶³ A hiányos iratok miatt a súlyos sebesültek és halálos áldozatok számának megállapítása szinte megoldhatatlan nehézségekbe ütközik, de biztos, hogy csak magyar–jugoszláv viszonylatban meghaladja a száz főt.

A kézre kerített ügynökök vallatásánál a határvédelmi és kémelhárító szervek szinte minden esetben fizikai erőszakhoz nyúltak. A másik fél által alkalmazott bántalmazásokra, kínzásokra számtalan példa található a levéltári forrásokban.⁶⁴ A kihallgatás után az ügynököknek általában két lehetőségük volt: vagy vállalták a kettős ügynöki munkát, vagy hosszú időre börtönbe, illetve büntetőtáborba kerültek. Sokuk csak hosszú évekkel a konfliktus lezárulta után térhetett haza.⁶⁵

A propagandában legtöbbször „határincidenseknek” vagy „provokációnak” hívott összecsapások egymást érték 1949 és 1952 között. Rekonstruálásuk és értékelésük nem csak hatalmas számuk miatt nehéz. A szemben álló felek gyakran az ügynökök átdobásáról is úgy akarták elterelni a figyelmet, hogy ugyanannak a határszakasznak egy másik részén összetűzést provokáltak ki. Több olyan esetet is ismerünk, amikor az összetűzés kifejezetten diplomáciai célokat szolgált. Jó példa erre az 1949. október 27-ei gyűrűspusztai határincidens. Az áldozatokat vagy sebesülteket nem követelő negyedórás fegyveres harcot a jugoszláv fél azért provokálta, hogy ismételten felhívja a Nyugat figyelmét Jugoszlávia szorongatott helyzetére. Néhány órával később ugyanis New Yorkban Jugoszlávia képviselője, Aleš Bebler külügyminiszter-helyettes félbeszakította az ENSZ politikai bizottságának ülését, majd drámai hangon közölte, hogy ez volt az „eddigi legarcátlanabb és legkomolyabb határincidens”, és ez magyar részről „háborús célokat” jelent.⁶⁶ Felszólalásával másnap az incidens a *New York Times* címlapjára került – Rákosi pedig telefonon magyarázkodott az aggó Molotovnak és Styemenkónak, a szovjet hadsereg vezérkari főnökének, hogy csak „soron lévő” kisebb jugoszláv provokációról van szó.⁶⁷

63 MOL XIX-B-10 XV/1-15 fm-1953. (36. d.) (Igazoló jelentés. Budapest, 1953. márc. 19.)

64 MOL XIX-B-10 1950. 60. d. XV/1 (22. d.) (Határőrség tevékenységével kapcsolatos észrevételek. Tatai Istvánnak, az ÁVH szegedi hírszerző kirendeltség vezetőjének jelentése. 1950. nov. 18.)

65 ÁBTL 3.2.4. K-541/T.

66 Yugoslavs Allege Hungarian Firing. Say Troops Shot Weapons and Threw Grenades Toward Border for 8 Hours. *New York Times* 1949. okt. 30. 1. és 16.

67 *Rákosi Mátvás: Visszaemlékezések 1940–1956.* II. Szerk. Feitl István–Gelléri Lázár Márta–Sípos Levente. Napvilág, Bp., 1997. 777–778. és MOL M-KS 276. f. 65. 207. ó. e. (Rákosi Mátvás tájékoztatója Szmirnovnak, a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosának a gyűrűspusztai incidensről. Budapest, 1949. okt. 31.)

A magyar hírszerzés

A katonai hírszerzés információgyűjtő tevékenysége, 1948–1950

1948 és 1950 között az információszerzés feladatának legnagyobb része a katonai hírszerzésre hárult, noha ebben a fázisban még a politikai, nem pedig a katonai jellegű információk gyűjtésére helyeződött a hangsúly. A Tájékoztató Iroda határozata után az információgyűjtést a Katpol V. (hírszerző) Osztálya kezdte meg Gát Zoltán vezetésével. Gát komoly tapasztalatokkal rendelkezett a Jugoszlávia elleni munkában. Mielőtt a szovjetek 1945-ben beszervezték és megbízták a Katpol hírszerző részlege megszervezésével, 1933–1936-ban a szombathelyi vadászandár 2. (hírszerző) osztályának jugoszláv előadója volt, majd 1943–1944-ben a 2. vkf. offenzív alosztályának Balkán-arcvonalát vezette.⁶⁸ Az információszerzést két irányban kezdte meg: egyrészt a jugoszláv politikai emigránsok tippjei alapján megpróbálta felkutatni a Tájékoztató Iroda határozatával egyetértő és Jugoszláviában maradt személyeket, másrészt megpróbálta aktivizálni a 2. vkf. osztály egykori jugoszláviai, illetve Jugoszlávia ellen dolgozó ausztriai és olaszországi ügynökeit és informátorait.

A rendelkezésére álló dokumentumok azt mutatják, hogy mindkét irányban számtalan próbálkozás történt. Az emigrációja előtt budapesti jugoszláv katonai attaséként szolgáló Dušan Vidović például barátját, a Belgrádban élő és a Moszkvával való szakítást ellenző Branko Ivatovićot „ajánlotta” a Katpol figyelmébe. A futárnak a következő üzenetet kellett neki átadnia:

„Dušan Vidović elvtárs ajánlása alapján felszólítunk téged a dolgozó népnek a nemzetközi munkásmozgalom és a haladó erők segítségével történő felszabadításáért folyó harcban való részvételre. Ha a munkát elvállalod, válaszoljál saját kezűleg, de aláírás nélküli levélben. Feladatod tájékoztató jellegű lesz. A 17-es tájékoztató egység parancsnoksága.”⁶⁹

Arról, hogy Branko Ivatovićot végül sikerült-e a magát „17-es tájékoztató egységként” szerepeltető Katpolnak beszervezni, nem rendelkezünk információval. Az ilyen jellegű próbálkozások azonban legtöbbször kudarcra végződtek. Mindössze néhány olyan ügynökről tudunk, akik – legalábbis magyar források szerint – nem voltak kettős ügynökök, és beszerzésük után folyamatosan jelentettek. A jugoszláv biztonsági intézkedések 1949 eleji drasztikus szigorodását követően ráadásul nagyon nehézé vált az ügynökökkel való kapcsolattartás. A Katpol 1950-es megszűnése után a legtöbb ilyen ügynöknek „nyoma vész” a do-

68 ÁBTL 2.1. A BM Zárt irattárának iratai. VII/38. Gát Zoltán, 8. (Gát /Galocsik/ Zoltán környezettanulmánya. Kistarcsa, 1952. okt. 16.)

69 ÁBTL 3.2.4. K-943/T Sebők József (Komornik Vilmos rendőr alezredes feljegyzése Sebők József ügyében. Budapest, 1964. márc. 31.).

kumentumokból. Ha később is kapcsolatban álltak a magyarokkal, és eredményesen dolgoztak, minden valószínűség szerint a szovjetek átvették őket.

A 2. vkf. osztály egykori jugoszláviai ügynökeinek és informátorainak Katpol általi alkalmazásáról egyelőre csak az ezzel kapcsolatos információgyűjtés dokumentumai kerültek napvilágra.⁷⁰ Ezekből kiderül, hogy alkalmazásuk szintén nagy nehézségekbe ütközött. A jugoszláv kommunista hatalomátvételt túlélő és helyben maradt ügynökök többségét – például a Gát által a 2. vkf. osztály balkáni hálózatáról 1945 januárjában a szovjetek részére átadott „rádióműszaki és operatív adatok” alapján – 1945-ben az NKVD felkutatta és saját céljaira alkalmazta.⁷¹ Ha pedig erre nem került sor, a szovjetek átadták őket a jugoszláv hatóságoknak. Az NKVD és az OZNA/UDB hálóján átcsúszók felkutatása éppen 1949–1950 fordulóján, a Katpol megszüntetésével egy időben kezdett az első eredményekhez vezetni. Mivel az ügynökjelölteket elsősorban politikai hírszerző munkára lehetett felhasználni, az ügyek többségét az ÁVH hírszerző részlege örökölte meg.

A katonai hírszerzés információgyűjtő tevékenysége, 1950–1955

1949 januárjában szervezték meg a magyar hadsereg vezérkarát, amely azonban a hadseregfejlesztés kezdeti stádiuma miatt a tényleges hadműveleti tervező munkához 1949 végén fogott hozzá.⁷² A Vezérkar Hadműveleti Csoportfőnöksége először 1950 novemberében határozta meg a HM IV. Főcsoportfőnökség feladatait. Ezek között első helyen szerepelt a jugoszláv haderő hadrendjére, repülőtereire, haditengerészeti támaszpontjaira, határ menti erődjeire, fegyverzetére, kiképzési és mozgósítási rendszerére, valamint hadgyakorlataira vonatkozó adatok beszerzése. A dokumentum szerint a „felderítő szolgálat megszervezésében, illetve kiegészítésében” prioritást kellett kapnia Jugoszlávia Száva folyótól északra eső részének, ahol fel kellett deríteni a „területre beérkező új egységeket”, illetve minden olyan eseményt, amely az „imperialisták agressziós szándékára enged következtetni”.⁷³

A II. csoportfőnökség az állomány kiképzésével párhuzamosan kezdte az információgyűjtést, amelyhez sem ügynök, sem informátorhálózat nem állt rendelkezésre. „Jugó vonalon rengeteg áldozatot kellett hozni” – írta 1956-ban Révész Géza, a IV. Főcsoportfőnökség egykori vezetője, utalva a humán hírszerző részleg komoly személyi veszteséggel járó kísérleteiről a kitűzött feladatok teljesítésére.⁷⁴ A tömegesen beszervezett és átdobott civilek ráadásul még a feladat

70 Ld. ÁBTL 3.2.5. O-8-031. „Rába.” Volt Horthysta VKF2 jugoszláv ügynöksége.

71 ÁBTL 2.1. VII/38. (Jegyzőkönyv Gát Zoltán felülvizsgálati ügyében. Budapest, 1956. aug. 30.)

72 Ld. Ritter L.: War on Tito's Yugoslavia i. m. (3. jz.) 19–20.

73 HL MN 1950/T 1061. (A H.V.K. Hdm. Csfség. havi felderítő jelentésekkel kapcsolatos követelményeinek meghatározása a HM IV. Főcsoportfőnökség felé. Budapest, 1950. nov. 3.) 56–66.

74 MOL M-KS 276. f. 62. cs. 36. ő. e. (Révész Géza feljegyzése Kovács Istvánhoz Farkas Mihály ügyében. Budapest, 1956. ápr. 9.) 6.

teljesítése esetén sem tudtak megfelelő eredményt produkálni. Alkalmazásuk korlátait jól mutatja az alábbi, a Vezérkar közlekedési osztálya által 1951 augusztusában készített értékelés:

„A IV. Főcsoportfőnökségtől kapott út- és vasútleírásokban szereplő adatok alapján a kiértékelést végrehajtottam. A leírások alapján pontos következtetéseket levonni nem lehet, mert azok kevés konkrét adatot tartalmaznak. Erősen meglátszik, hogy azokat nem szakemberek, hanem laikusok írták. [...] A beküldött adatok nagyon kétes értékűek.”⁷⁵

A rendelkezésre álló adatok szerint a HM IV. Főcsoportfőnökség első és 1953-ig egyetlen Jugoszláviába telepített hírszerzője az akkor 28 éves Kárpáti Tibor volt. A korszak azon kevés magyar hírszerzője közé tartozott, aki jól beszélt a célország nyelvén. Négy éven keresztül irodavezetői, majd 1954-ben attaséi, végül II. titkári fedésben szolgált a belgrádi magyar követségen.⁷⁶ Az UDB mindenre kiterjedő ellenőrzése miatt kizárólag a sajtóból, illetve a diplomáciai terület egyes tagjaitól volt lehetséges az információszerzésre.⁷⁷

A Jugoszlávia elleni magyar katonai hírszerzés viszonylagosan leghatékonyabb részlege a rádiófelderítés, illetve a rejtjelfejtő alosztály volt. Ennek Berény János vezette jugoszláv csoportja a jugoszláv haderő rádióforgalmának azon részét, amelyet úgynevezett „keveréssel” rejtjeleztek, meg tudták fejteni.⁷⁸ Gyürk Ottó, a rejtjelfejtő alosztály vezetőjének visszaemlékezése szerint ennek segítségével jelentős eredményeket értek el:

„Nagyon sok adatot kaptunk a magyar határ mentén felépített katonai célú épületekről, tiszti beosztásokról, alakulatok létszámáról, fegyverzetéről, úgy-hogy távirataink soron kívül kerültek értékelésre. [...] Százszámra fejtettük a táviratokat és a sok anyagból csak összeállt a diszlokáció.”⁷⁹

Folyamatosan tájékoztatni tudták továbbá az Országos Légvédelmi Parancsnokságot a levegőben lévő jugoszláv gépek típusáról, számáról, menetirányáról és tervezett repülési idejéről, amely a rádiólokátor-rendszer 1952-es üzembe állítása előtt nagy fontossággal bírt.⁸⁰ Ugyanakkor a magasabb szintű,

75 HL MN 1951/T24/1. (A Honvéd Vezérkar katonai közlekedési osztályának jelentése. Budapest, 1951. aug. 26.)

76 A szerző telefoninterjúja Kárpáti Tiborral. Budapest, 2001. okt. 20.

77 Kárpáti lehetőségeire ld.: MOL M-KS 276. f. 65. cs. 207. ó. e. (Kárpáti Tibor jelentése a belgrádi magyar követség helyzetéről. Belgrád, 1951. máj. 7.) és MOL XIX-J-1-j Jugoszlávia 5/e-00566-1953 (17. d.) (Kárpáti Tibor feljegyzése a belgrádi követség helyzetéről. Belgrád, 1953. febr. 28).

78 A szerző interjúja Berény Jánossal, 2009. júl. 10. és 14.

79 Gyürk Ottó: *Az ellenség hullámhosszán avagy a kulcsos szobák titka, 1947–60.* Kiadatlan visszaemlékezés. A szerző birtokában. 70.

80 Uo. 71.

Enigma rejtjelező géppel titkosított rádióforgalommal nem tudtak megbirkózni, tehát stratégiai fontosságú információkhoz nem jutottak hozzá.⁸¹

Mivel a magyar vezetés úgy értékelte, hogy Jugoszlávia az az irány, „ahonnan minden pillanatban közvetlen támadás veszélye fenyeget bennünket”, 1951-től egyre hangosabban követelte a HM IV. Főcsoportfőnökségtől az eredményeket.⁸² A hírszerzésre nehezedő hatalmas nyomás jól érzékelhető Révész visszaemlékezéseiből:

„A vacsora után, ott a helységben Szergejev [a Politikai Főcsoportfőnökség szovjet főtanácsadó-helyettese – a szerző megj.] és Vaszilcsenkó [a Honvéd Vezérkar főtanácsadó-helyettese – a szerző megj.] szovjet tanácsadókkal beszélgettem, amikor odajött Farkas, napóleoni pózban megállt előttem és kezével felütötte a váll-lapomat, a legnagyobb megdöbbenésemre a következőket mondta: ha a legrövidebb idő alatt nem lesz Jugoszláviában egy jól működő hírszerzőhálózat, lefokozlak és kirúglak a seregből.”⁸³

A katonai hírszerzés összteljesítménye azonban nem javult. 1953 júliusában – tehát csaknem három évvel a feladatok kitűzése után – Székely Béla, a vezérkari főnök általános helyettese összefoglalta, hogy a vezérkar eddig milyen Jugoszláviával kapcsolatos adatokat kapott a HM IV. Főcsoportfőnökségtől és mire lenne a továbbiakban szüksége a hadműveleti munkához. A jelentés nyilvánvalóvá teszi, hogy a konfliktus ötödik évében még mindig alapvető információk hiányoztak a szemben álló haderőről:

„A jugoszláv hadsereg harci és személyi állományának, harckészültségének és csapatai, valamint magasabb egységei elhelyezkedési körleteinek ismerete – alapvető kérdések a hadműveleti feladatok megoldásánál. Azonban ezek az adatok vagy egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre, vagy ha vannak is, akkor azok igen kezdetlegesek és kis értékűek.”⁸⁴

A dokumentum ezt követően további nyolc oldalon át sorolja, milyen tényekről nincsen tudomása a Magyar Néphadsereg vezetésének, s ebből kiderül, hogy mind a jugoszláv haderő szervezeti felépítése, mind annak technikai felszereltsége, mind pedig Belgrád katonapolitikai törekvései tekintetében igen kevés információval rendelkeztek.

81 A szerző interjúja Berény Jánossal és Vadász Ivánnal (ld. a 78. és a 13. jz.-et).

82 HL MN 1956/T 26/12. (Szücs Miklós, a Magyar Néphadsereg Vezérkara hadműveleti osztálya vezetőjének összefoglaló jelentése Farkas Mihály honvédelmi miniszter számára. Budapest, 1951. jan. 5.) 2.

83 MOL M-KS 276. f. 62. cs. 36. ő. e. (Révész Géza feljegyzése Kovács Istvánhoz Farkas Mihály ügyében. Budapest, 1956. ápr. 9.) 7.

84 HL MN 1953/T 5/2. (HM IV. Fcsf. elvtársnak. Budapest, 1953. júl. 25.)

*Az állambiztonsági hírszerzés jugoszláviai
információgyűjtő tevékenysége, 1948–1955*

Bár Farkas Vladimir visszaemlékezése szerint kezdetben a VIII. Főosztály is megpróbálkozott ügynökök átdobásával, de azok látványos kudarca után a minőségi információgyűjtés útját választotta, és emellett – a szovjet tanácsadók támogatásával – a vezetés pressziója ellenére is kitarzott. Ebből kifolyólag azonban Jugoszlávia elleni tevékenysége 1953-ig gyakorlatilag a tervezésben és az előkészületekben merült ki. Először komoly erőfeszítéseket tett, hogy a Katpol előkészítő munkájára alapozva felkutassa és beszervezze a 2. vkf. egykori jugoszláviai és ausztriai hálózatának hírszerzésre felhasználható tagjait. Majd – a 2. vkf. egyik alosztályvezetője segítségével és egy nem létező magyar szélsőjobb oldali emigráns szervezet nevében – megpróbálta felvenni a kapcsolatot Erwin von Lahousennel, a német Abwehr szabotázsrszlegének hajdani vezetőjével, hogy a szervezet esetleg Jugoszláviában maradt ügynökeit felhasználhassa. Arra vonatkozólag, hogy Lahousen 1955-ben bekövetkezett haláláig jutott-e valami eredményre, jelenleg nem rendelkezünk információkkal.⁸⁵ Farkas Vladimir visszaemlékezése szerint Rákosi javaslatot tett arra is, hogy az általa személyesen is jól ismert Vittorio Vidali révén a VIII. Főosztály szolgálatába állítsa a trieszti kommunista párt szervezetét. A hírszerző osztály szovjet főtanácsadója azonban arra hivatkozva, hogy „kommunista párttagokat sohasem szabad beszervezni”, dühösen elutasította a Vidalival kapcsolatos javaslatot.⁸⁶ Nem véletlenül: maga Vidali évtizedek óta a szovjet hírszerzésnek dolgozott.⁸⁷

A VIII. Főosztály első emberét 1952 januárjában telepítette Jugoszláviába Pintér Mihály személyében, aki a belgrádi követség gépkocsivezetője lett.⁸⁸ Hírszerző feladatot azonban nem kapott, „mert arra sem politikai képzettsége, sem pedig általános műveltsége” nem tette alkalmassá.⁸⁹ A legális rezidentúrát csak 1953 októberében szervezték meg. Mint az ÁVH munkáskádereinek többsége, a rezidentúra tagjai sem rendelkeztek hírszerző vagy kémelhárító tapasztalattal, ráadásul a szerb-horvát nyelvet is igen gyengén beszélték. Ez még akkor is súlyos hiányosság volt, ha a rezidentúra a szovjet blokk és Jugoszlávia között folyamatban lévő normalizáció miatt csak előkészítő munkára kapott is utasítást, és beszerzéseket nem hajthatott végre.⁹⁰ Munkájuk 1954. szeptemberi értékelése azt mutatja, hogy erre lehetőségük sem akadt volna:

85 A szerző interjúja Farkas Vladimirrel (ld. a 9. jz.-et).

86 *Farkas V.*: Nincs mentség i. m. (9. jz.) 299.

87 *Ivo Banac*: i. m. (4. jz.) 238–241.

88 ÁBTL 3.2.6. Rezidentúra dossziék OL-8-006/1. (Pintér Mihály elvtárs jellemzése. Budapest, 1953. jún. 26.)

89 Uo.

90 ÁBTL 3.2.6. OL-8-006/1. (Javaslat a belgrádi rezidentúra közeljövőben végrehajtandó feladataira. Budapest, 1953. dec. 27.)

„A rezidentúrán dolgozó munkatársak beszervezést ezideáig nem hajtottak végre, tanulmányozást is csak egy-két ügyben kezdtek és ezek is kezdeti állapotban vannak. Nem folyik módszeres tippkutatás, nincsenek társadalmi kapcsolatok és a hivatalos kapcsolatok adta lehetőségeket sem használják fel elég aktívan. [...] Maga a Központ sem látta pontosan a jugoszláviai helyzetet és ezért nem tudott kellő segítséget biztosítani az elvtársak részére.”⁹¹

Bár az előkészítő munka folytatódott, a rezidentúra 1955 nyarán minden eredmény nélkül fejezte be működését.

A jugoszláv hírszerzés

A jugoszláv hírszerzés magyarországi tevékenységét a magyar kémelhárítás irataiból és a Malogoski-dossziéból tudjuk rekonstruálni. Malogoski beszámolt egy 1952 februárjában Belgrádban megrendezett értekezletről, amelyen az egyesített hírszerző központok részletesen értékelték az eddigi eredményeket. Eszerint Jugoszlávia összesen 90 ügynököt alkalmazott a Magyarország elleni hírszerző munkára. Ebből 30 fő magyarországi, 60 fő pedig olyan jugoszláviai lakos volt, akiket ideiglenesen, bizonyos feladatok végrehajtására dobtak át magyar területre.

A 30 magyarországi ügynököt több csoportba lehet osztani. Az első csoportba a muraszombati hírszerző központ ügynökségének tagjai, zömmel a határ mentén élő parasztok és munkások tartoztak. A magyar haderő és ÁVH Határőrség tagjai közül két fő, az államapparátusból mindössze egy fő – a Magyar Államvasutak budapesti igazgatóságának egy tisztviselője – volt beszervezve és végzett aktív ügynöki munkát. A negyedik csoportba négy kettős ügynök (a magyar hírszerző szervek által beszervezett és az UDB által elfogott és visszafordított ügynök) tartozott. A kettősbirtokosok és a jugoszláv emigránsok közül mindössze két fő volt beszervezve – ráadásul csak az egyiknek volt rendszeres kapcsolata a központtal.⁹² A 30 ügynök mindegyike információszerző ügynök volt – az úgynevezett hálózatépítő és fenntartó ügynökök mind jugoszláviai lakosok közül kerültek ki.⁹³

Az ügynöki hálózat tekintélyesnek tűnik, ebből azonban csak mindössze 5-6 hírszerzőt tartott további alkalmazásra érdemesnek az értekezlet. Malogoski visszaemlékezéseiből csak annyi derül ki, hogy a Néphadseregnél, illetve az ÁVH Határőrségnél szolgáló két ügynök 1952-ben már nem volt aktív. Ugyanakkor intézkedések történtek az ÁVH Határőrség öt tagjának beszerzésére –

91 ÁBTIL 3.2.6. O-8-006/2, 39–46. (A belgrádi rezidentúra munkájának értékelése és a munka megjavítására vonatkozó javaslatok. Budapest, 1954. szept. 17.)

92 ÁBTIL 3.2.4. K-903 126–127.

93 Uo.

ami 1952-ben még nem hozott eredményt.⁹⁴ Malogoski utalt arra is, hogy 1951 szeptemberében az ÁVH felgöngyöltette a muraszombati hírszerző központ egyik ügynökségét. Feltűnő, hogy Malogoski feljegyzéseiben említést sem tett az UDB, majd pedig a Koordinációs Osztály budapesti rezidentúrájának hírszerző tevékenységéről, amely pedig végig fontos szerepet kapott a jugoszlávellenes magyar propagandában.⁹⁵ Ha a szigorú magyar ellenőrzés ellenére volt szerepe, akkor az ügynökök információs támogatásában merülhetett ki. Ennél is meglepőbb, hogy Malogoski semmit sem árult el az információszerzés gyakorlati eredményeiről.

Az ügynökhálózat gyengesége miatt az UDB minden információszerző lehetőségére megpróbált lecsapni. Malogoski példaként említette az UDB kapcsolatfelvételét több olyan cionista szervezettel, amelyek Izraelbe kívánták juttatni azokat a zsidókat, akik a magyar „gazdasági és államapparátusban vezető helyet” töltötték be. A várható információkért cserébe az UDB felajánlotta a segítségét, és Stefan Bidek nevű ügynökét nagy mennyiségű pénzzel Magyarországra is küldte, hogy vegye fel a kiszemelttel a kapcsolatot. Bidek néhány hetes magyarországi tartózkodás után árulás révén az ÁVH kezére került, így az akció nem valósult meg.⁹⁶

Eredményes volt azonban a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségével (MHBK) való kapcsolatfelvétel. A volt katonatiszteket és csendőröket tömörítő MHBK egy harcosan antikommunista magyar emigráns szervezet volt, amely Magyarországon és Ausztriában hatékonyan működő hírszerző és kémelhárító hálózattal, valamint Graz mellett saját rádiólehallgató állomással rendelkezett. Kezdetben a francia Service de Documentation Extérieure et de Contre-espionnage-zsal (SDECE), majd az amerikai hadsereg Counter Intelligence Corpsával (CIC) működött együtt, de egyik szolgálatnak sem lett sem őszinte, sem megbízható partnere.⁹⁷ Belgrád kezdettől fogva figyelemmel kísérte az MHBK tevékenységét: hírszerző szolgálatai ugyanúgy igen aktív illegális tevékenységet folytattak Stájerországban és Karintiában, mint az MHBK. Sőt ügynökeiket 1949–1950-ben az MHBK nevében és igazolványaival küldték Magyarországra.⁹⁸ A valódi együttmű-

94 Uo.

95 Ld. pl. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 207. ő. e. 8. (A magyar kormány szóbeli tiltakozó jegyzék tervezete a budapesti jugoszláv nagykövetség Bálint-ügyben játszott szerepe miatt. Budapest, 1952. nov. 18.)

96 ÁBTL 3.2.4. K-903 137. Bideket a bíróság halálra ítélte és 1953 elején kivégezték.

97 Az MHBK hírszerző tevékenységéről a legjobb összefoglaló: *Mark Stout: Émigré Intelligence Reporting. Sifting Fact from Fiction.* In: *Handbook of Intelligence Studies.* Ed. Loch K. Johnson. Routledge, London–New York, 2007. 253–268. Zákó András szerepéről ld. *Ungváry Krisztián: Az MHBK szürke eminenciása: Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások.* In: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk. Gebei Sándor–ifj. Bertényi Iván–Rainer M. János. Líceum, Eger, 2011. 483–498. Az MHBK és az UDB, valamint a nyugati hírszerző szolgálatok kapcsolatára vonatkozó kéziratomat én bocsátottam a tanulmány szerzőjének rendelkezésére.

98 ÁBTL 3.2.6. O-8-009. (Daróczi Imre vallomása. Budapest, 1952. ápr. 16.) 61–62.

ködés azonban lényegesen nagyobb eredményekkel kecsegtetett, mint néhány informátor vagy az ÁVH – kétséges eredményű – megtévesztése.

Az első tárgyalásokat az UDB Vezérkar II. Igazgatóságának bécsi rezidense, Milan Georgijevic folytatta Kapitánffy Albinnal, az MHBK elhárító részlegének vezetőjével Klagenfurtban. Az 1951 júliusában lezajlott megbeszéléseken megállapodás született egy jugoszlávok által finanszírozott összekötő csoport teljes titokban történő létrehozásáról.⁹⁹ A megállapodást mind a két fél betartotta: az összekötő csoport megkezdte működését és az együttműködés hosszú időn keresztül titokban maradt mind a francia, mind az amerikai szolgálatok előtt.¹⁰⁰ 1952 májusában Kapitánffy és Zákó András, az MHBK vezetője már a jugoszláv hírszerzés vezetőivel tárgyalt Belgrádban.¹⁰¹ Az ott aláírt megállapodás, illetve az annak alapján létrejött együttműködés részleteiről ma még nem rendelkezünk érdemi információkkal. Malogoski visszaemlékezése szerint azonban az együttműködés jugoszláv szempontból rendkívül hasznos volt: az MHBK szolgáltatta „a legkomolyabb adatokat Magyarországra vonatkozóan a jugoszláv hírszerző szolgálatnak, az összes többi hírszerző szolgálatok közül”.¹⁰²

Az információszerző tevékenység értékelése

Ameddig a megfelelő levéltári források hiányában nem tudjuk rekonstruálni a politikai és katonai döntéshozatalra gyakorolt hatását, addig az információszerző tevékenységet nem lehet hitelt érdemlően értékelni. A rendelkezésre álló információkból azonban annyi már ma is megállapítható, hogy amíg a korábbi szoros együttműködésnek és a titkos információszerzés meglévő lehetőségeinek köszönhetően 1948–1949-ben mindkét fél viszonylag pontos képpel rendelkezett a másik politikai, gazdasági és katonai helyzetéről, 1949 második felétől mind a szovjet blokk, mind Jugoszlávia sok tekintetben a sötétben tapogatózott.

Egyik félnek sem sikerült olyan ügynököket és informátorokat beszerveznie, akik révén betekintést nyerhettek volna a másik oldal vezetésének politikai, gazdasági, katonai vagy állambiztonsági terveibe. A beszervezettek többsége alacsony pozíciót töltött be, és kis jelentőségű információkhoz fért hozzá. Mindkét

99 Uo. 160. és ÁBTL 4.1. BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által az állambiztonsági munkához készült háttéranyagok. A-2127/24. (Hírszerzés történeti kutatás. A francia irányítás alatt álló MHBK ellenséges hírszerzőszerv kapcsolata más ellenséges hírszerző és elhárító szervek felé. Budapest, dátum nélkül) 158.

100 The U. S. National Archives and Records Administration RG 263. ZZ-19. MHBK Vol. 3. 2/1. (Tipelling's information on Hungarian Veteran's Association, MHBK. Frankfurt, 1954. okt. 7.)

101 ÁBTL 3.2.4. K-903 180.

102 Uo. Az UDB és a nyugati hírszerző szolgálatok kapcsolatáról a mai napig nagyon kevés információ látott napvilágot. Coleman Mehta kutatásaiból azonban tudjuk, hogy az UDB és az amerikai Központi Hírszerző Ügynökség (Central Intelligence Agency, CIA) 1950 végétől több területen is együttműködött egymással. *Coleman Mehta: The CIA Confronts the Tito–Stalin Split, 1948–1951. Journal of Cold War Studies* 13. (2011) 1. sz. 101–145.

félnek értékes adatokat nyújtottak azonban a másik oldalról jött politikai emigránsok. Beszámolóik minden területen fontos forrásnak bizonyultak, hírszerzési célra azonban csak ritkán lehetett őket eredményesen felhasználni. Távozásukkal ugyanis azonnal felkeltették az ellenséges állambiztonság figyelmét, és a velük kapcsolatban álló személyek gyanúba kerültek. A kémelhárító tevékenység révén szintén nagy mennyiségű információhoz jutottak a felek. Ezek révén sikerült képet alkotniuk az ellenfél hírszerzésének módszereiről, katonai potenciáljáról viszont nem. Úgy tűnik, hogy a katonai vonatkozású információk területén – legalábbis a magyar oldalon – a rádiófelderítés nyújtotta a legmegbízhatóbb eredményeket.

Emberrablások és merényletek

Mind Magyarország, mind Jugoszlávia több esetben vádolta egymást emberrablások és merényletek végrehajtásával. A korabeli hivatalos források megbízhatatlansága folytán könnyű volna azt hinni, hogy ezek a diplomáciai jegyzékekben és a sajtóban is megjelenő esetek ugyanúgy a két fél propagandájának torzszüleményei voltak, mint a Rajk-perben elhangzott képtelen állítások. A levéltári források azonban egyértelműen azt mutatják, hogy az említett incidensek többsége *valóban megtörtént*, és a szemben álló felek ténylegesen felhasználták minden eszközt egymás ellen.

1949 nyarán és őszén mind a magyarok, mind a jugoszlávok több emberrablást hajtottak végre. Ez történt például magyar részről egy kettősbírtokos és egy határőr, jugoszláv részről pedig egy rendőrszolgálatos vonatkozásában.¹⁰³ Ez utóbbit 1949. szeptember 15-én azért hurcolták át erőszakkal jugoszláv területre, mert egyenruhájuk miatt azt hitték, hogy új, invázióra készülő alakulatok jelentek meg a határon, és első kézből akartak ezekről információt szerezni.¹⁰⁴ Az eset miatt a magyar kormány felszólította Jugoszláviát, hogy a határincidensek kivizsgálásáról az előző hónapban Szabadkán megkötött egyezmény értelmében járuljon hozzá egy közös magyar–jugoszláv vizsgálóbizottság létrehozásához. Miután ebbe Belgrád nem egyezett bele, a magyar kormány tiltakozásul felmondta az egyezményt.¹⁰⁵ Az ekkoriban csúcspontjára érő háborús hisztéria következtében a belgrádi magyar és a budapesti jugoszláv követség is célkeresztbe került. Az UDB 1949 júliusa és szeptembere között több alkalommal próbálta meg a

103 MOL XIX-B-10 1949. IV/15 2. 26. d. („Kettősbírtokosok őrizetbe vétele jugo területen” /:Prodán Veszelykó:/). [Budapest, 1949.]; MOL XIX-B-10 1949. IV/15 9. 26. d. („Jugoszláviába a Szentgotthárd–Felsőszölnöki jugoszláv–magyar határszakaszon áthurcolt magyar állampolgárok.” [Budapest], dátum nélkül); MOL XIX-B-10 1949. 26. d. IV/15 5. (Krajcer Slavó jugoszláv határőr átkerülése Magyarországra. Budapest, 1949.)

104 ÁBTL 3.2.4. K-903 138.

105 Uo. 137. és MOL XIX-B-10 1949. IV/15 44. 26. d. („Nagy Lajos és Horváth János rendőrszolgálatos elrablása.” Budapest, 1949. okt. 31.)

magyar diplomáciai és kereskedelmi kirendeltség munkatársait elrabolni, illetve elrablásuk után erőszakkal információszerezésre kényszeríteni – sikertelenül.¹⁰⁶

Az emberrablások másik „hulláma” 1952-höz kötődik. Január végén a szabadkai hírszerző központ szervezésében egy háromfős UDB-ügynökszolgálat lépett át a magyar határt azzal a feladattal, hogy kísérelje meg a jugoszláv emigráció egyik magas rangú tisztségviselőjének elrablását. A csoport élén egy 1950-ben illegálisan Jugoszláviába szökött, többszörösen büntetett kalandor, a korábban a budapesti IX. kerület „vagányaként” ismert Bálint László állt.¹⁰⁷ Miután a csoport több héten át megfigyelés alatt tartotta Budapesten az emigránsokat, nyomára bukkant a magyar hírszerzéssel való kapcsolata miatt célpontként kijelölt Dusan Vidovićnak. Hamis ÁVH-igazolványokkal elcsalták a lakásáról, majd az összes ellenőrzést kijátszva Jugoszláviába hurcolták. A hihetetlen akció eredményét a kétségbeesett ÁVH azzal tetézte, hogy hét másik, fontos pozíciót betöltő emigránst vett őrizetbe Vidović nyomtalan eltűnése miatt, azzal vádolva őket, hogy közülük van az ügyhöz.¹⁰⁸

A sikeren felbuzdulva a Bálint-csoportot 1952 augusztusában ismét átdobták Magyarországra. Ezúttal a jugoszláv ENSZ-misszió egykori titkárát, az emigráció vezetőjének tekintett Boris Verstovšeket kellett elrabolniuk.¹⁰⁹ Az emigránsok megerősített védelme ellenére a feladatot ismét sikerrel végrehajtották. Verstovšeket egy szőnyegbe csavarva kicsempészték a lakásából, majd a Dunán egy csónakon egyszerűen kiveztek vele Budapestről. Már a jugoszláv határ közelében jártak, mikor az ÁVH véletlenül a nyomukra bukkant.¹¹⁰ A Rákosi-korszak legnagyobb embervadászata indult meg: az ÁVH Határőrség, a honvédség, a rendőrség, a belső karhatalom 8772 embere vette üldözőbe a csoportot.¹¹¹ Több mint tíznapos, a Duna–Tisza közén átnyúló üldözés után, 1952. szeptember 24-én Algyőnél keletre fogták el Bálintot és társait.¹¹² A magyar vezetést sokkolta a Bálint-ügy, amely katasztrofális színben mutatta be a magyar állambiztonságot. A bosszú ennek megfelelően rendkívül kegyetlen volt. A fennmaradt jegyzőkönyvek szerint Bálintot maga az ÁVH vezetője, Péter Gábor hallgatta ki, és személyesen irányította a – gumibottal, varrótűvel és harapófogóval végzett – megkínzását. Parancsára letartóztatták és súlyosan bántalmazták Bálint édesanyját, anyósát, öccsét és több más hozzátartozóját is.¹¹³

106 ÁBTL 3.2.5. O-8-046. (Belgrádi magyar nagykövetség. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1950. jan. 12. és UDB provokációk a belgrádi magyar nagykövetség ellen. Budapest, 1950. okt. 14.)

107 ÁBTL 3.1.9. BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt vizsgálati dossziék V-888/1-12. Bálint László.

108 Interjú Sventina Albert-Emővel. Budapest, 2007. aug. 18.

109 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. („Boris Verstovšekről és a magyarországi jugoszláv emigrációban betöltött szerepéről. Feljegyzés Rákosi elvtársnak.” Budapest, 1953. márc. 7. és 16.)

110 MOL XIX-B-10 1952. IV/6. 62–63. (17. d.) (A Határőr Parancsnokság jelentése. 1952. szept. 22.)

111 Uo. 51. (A Határőr Parancsnokság jelentése. 1952. szept. 19.)

112 Uo. 55. (Piros László, az ÁVH Határőrség parancsnokának jelentése Péter Gábornak, az ÁVH vezetőjének Bálint László és társainak elfogásáról. Budapest, 1952. szept. 26.)

113 ÁBTL 3.1.9. V-888/1-12. Bálint László.

A vezetés egy nagyszabású kirakatperrel próbált revansot venni Jugoszlávián. A „jugoszláv emberrablók” 1952. november 14. és 17. között Budapesten, a hazai és nemzetközi sajtó jelenlétében megrendezett pere azonban nem váltotta be a reményeket. Bár az elhangzott vádak nagy többsége megfelelt a tényállásnak, a rendszer nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy a vádiratot a sztálini koncepciók perék sablonjából merített terrorcselekmények motívumaival is kiegészítse.¹¹⁴ A hazai és a nemzetközi közvélemény nem is hitte el, hogy ez nem Rákosiék egy újabb színjátéka.¹¹⁵ Mi több, a jugoszlávok sem nézték tétlenül a pert, hanem nyomban vissza is vágtak: 1952. november 17-én a *Borba* közölni kezdte annak az állambiztonsági tisztnek, Újhelyi Györgynek a vallomássorozatát, aki a Jugoszlávia elleni hírszerzésben fontos szerepet játszó pécsi, majd mohácsi ÁVH-kirendeltség vezetőjeként tevékenykedett egészen addig, amíg július 28-án, jelentős mennyiségű titkos irattal a táskájában át nem szökött a határon.¹¹⁶

Végül érdemes röviden megvizsgálni a merényletek kérdését. A titkos háború számtalan halálos áldozatot követelő incidense közül a jelenleg elérhető források alapján mindössze egy esetet lehet biztosan merényletként azonosítani: 1949-ben a muraszombati UDB egy ügynöke lelőtte az ÁVH egyik informátorát, miután az leleplezte az UDB-kirendeltség hálózatának egy másik tagját.¹¹⁷ De azt is tudjuk, hogy ugyanez az UDB-kirendeltség 1951 közepén egy olyan 10 fős diverzáncsoport összeállítását és kiképzését kezdte meg, amelynek az egyik feladata az 1-2 hónaposra tervezett magyarországi bevetés során az ÁVH ismert tisztjeinek és ügynökeinek likvidálása lett volna.¹¹⁸ Bár fennmaradtak olyan, 1953 elejéről származó jelentések, amelyek az ÁVH Határőrség Felderítő főosztályát figyelmeztetik erre az egységre, annak kiderítése további kutatást igényel, hogy a csoport bevetésére tényleg sor került-e, és ha igen, milyen feladatokat hajtott végre.¹¹⁹

114 Bálint azt vallotta, hogy az emberrablások mellett fel akarták robbantani az újjáépített budapesti hidakat és meggyilkolni a „miniszterelnököt és több olyan vezető férfiút, akikre az UDB megadja az utasítást”. Ld. A jugoszláv emberrablók bűnpere. Szabad Nép 1952. nov. 16. 2. Érdekesség, hogy a Bálint-perről 2000-ben elsőként író, de annak háttérét egyáltalán nem vizsgáló Kiszely Gábor Bálint UDB-s megbízatását egy „silány kémregénybe illő – semmilyen tekintetben nem verifikálható – történetnek” nevezte. Ld. *Kiszely Gábor: ÁVH. Egy terrorszervezet története.* Korona, Bp., 2000. 242. Bálintot és négy társát kémkedés és terrorcselekmény büntette miatt 1952. november 17-én halálra ítélték és kivégezték.

115 MOL XIX-J-4-a KüM 00198/1952 393-396. („Jugoszlávia Magyarország ellenes politikája.” Belgrád, 1952. dec. 27.) (12. d.)

116 MOL XIX-B-10 1952 229/hü 1952. („Újhelyi áv. alhadgy. hazaárulásának kivizsgálása”. Budapest, 1952. júl. 30.) A *Magyarország az ÁVH vascszimája alatt* című *Borba*-cikksorozat összefoglalóját ld.: MOL XIX-J-4-a KüM 00198/1952. 403-405. (Magyarország ellenes rágalmak. Belgrád, 1952. nov. 22.)

117 ÁBTL 3.2.4. K-903 138.

118 Uo.

119 Uo. és MOL XIX-B-10 1953 0338/hü 1953. (36. d.) („Intézkedés kisebb ellenséges diverziós csoportok felszámolására.” Budapest, 1953. márc. 21.)

A végjáték

Sztálin halála után megkezdődött a szovjet blokk országai és Jugoszlávia közötti politikai kapcsolatok rendezése. A szovjet kezdeményezésre indult folyamat azonban vontatottan haladt, és ennek következményeképpen a titkos háború is csak lassan jutott nyugvópontra. Bár 1953 márciusától Belgrád négy és fél hónapig nem rendezett kempereket, az UDB folytatta az előző évihez hasonló, aktív és agresszív tevékenységét.¹²⁰ Még a határincidensek megszüntetéséről szóló 1953. augusztusi magyar–jugoszláv tárgyalások alatt is több fegyveres ügynököt dobott át Magyarországra. Bár a Nagy Imre-féle új magyar vezetés értesült az akcióról, hivatalosan nem tiltakozott, nehogy megszakadjanak a tárgyalások, és ezzel veszélybe kerüljön a viszony normalizálása.¹²¹

1953 ősztől azonban érezhetőek bizonyos változások. Miután mindkét ország felújította követi szinten a diplomáciai kapcsolatokat és újjászerveződtek a követségek, a hangsúly fokozatosan a rezidentúrákra épülő „klasszikus” hírszerzésre helyeződött.¹²² Volt azonban egy jelentős különbség: a magyar katonai és állambiztonsági rezidentúra – mint láttuk – már csak előkészítő munkára kapott engedélyt, beszerzésekre nem. Ennek ellenére a szovjet blokk állambiztonsági szolgálatai vezetőinek 1955. márciusi moszkvai értekezletén a KGB már az illegális rezidentúrák létrehozását is feladatként jelölte meg a magyar hírszerzés számára, azzal a kikötéssel, hogy a „folyamatban lévő normalizáció miatt a rezidentúra létrehozását, az operatív munkások kijuttatását egyelőre nem kell végrehajtani”.¹²³ De már erre sem került sor. Két hónappal később, Hruscsov belgrádi Canossa-járásával egy időben ugyanis a magyar hírszerző és kémelhárító szervek utasítást kaptak mindenfajta Jugoszlávia-ellenes tevékenység beszüntetésére. A gesztus nem került viszonzásra: a Magyarország-ellenes jugoszláv információszerezés – legalábbis a magyar állambiztonsági iratok szerint – nem állt le, legfeljebb intenzitása csökkent.¹²⁴ A titkos háború azonban véget ért.

120 MOL XIX-J-4-a 1-1953 4. („Magyarország ellenes jugoszláv propaganda”. Belgrád, 1953. jún. 12.) (14. d.)

121 MOL M-KS 276. f. 191. ő. e. (Gerő Ernő jelentése Rákosi Mátyásnak és Nagy Imrének. 1953. aug. 11.)

122 1953-ban mind a katonai, mind az állambiztonsági hírszerzés átszervezésre került. Miután az Államvédelmi Hatóságot összevonták a Belügyminisztériummal, 1953 júliusában létrejött a BM II. Hírszerző Osztálya, amelynek élén Gazdik Gyula, majd Hárs István állt. 1953. december 1-jével a HM IV. Főcsoportfőnökség helyét átvette a Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. Csoportfőnöksége, amely a honvédelmi miniszter irányítása helyett a vezérkar főnöke közvetlen alárendeltségébe került. A humán hírszerzést Szücs Ferenc, a rádiófelderítést Pászka Géza irányította. A Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. csoportfőnökség i. m. (9. jz.) 12–15. és *Tóth E.*: i. m. (26. jz.) 5.

123 *Okvátth Imre*: Jelentés a szocialista országok állambiztonsági vezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól. 1955. március 7–12. Hadtörténelmi Közlemények 114. (2001) 4. sz. 689–706.

124 ÁBTL 3.2.5. O-8-015/1. („A J.SZ.N.K. hírszerző szerveinek tevékenysége a M.N.K. ellen. A BM II/2-e. osztályának összefoglaló jelentése.” Budapest, 1958. okt. 15.)

LÁSZLÓ RITTER

SECRET WAR BETWEEN THE SOVIET BLOC AND YUGOSLAVIA, 1948–1955

One of the important aspects of the Soviet–Yugoslav conflict between 1948 and 1955 was the ruthless struggle fought between the intelligence services of the two sides. The Yugoslavs were not only able to foil the attempts of the Soviet Bloc to overthrow Tito, but from 1951 on, they increasingly took the initiative. Their aggressive intelligence-gathering and subversive operations often succeeded in forcing the neighbouring Soviet satellite states to concentrate on their own defense on the invisible front. The present study examines the Hungarian–Yugoslav dimension of this multilateral struggle, on the basis partly of recently unearthed documents from the Hungarian state security and military archives, and partly of oral history interviews made with the surviving eyewitnesses of the secret war.

Having outlined the structure and the main features of the Hungarian and Yugoslav intelligence services, the study examines the illegal propaganda activities of the opposing parties. In the first two years of the conflict the secret services concentrated mainly on the illegal propaganda activity carried out by agents. From 1950, however, the importance of propaganda diminished in favor of the gathering of information. On both sides the services were expected to provide “total” intelligence gathering, covering every field and carried out by all possible means. Since the press was subjected to strict censorship on both sides, and the embassies were isolated from society by the host authorities, illegal measures prevailed in the process of intelligence gathering. Since there was neither time nor opportunity to set up “classical” clandestine networks, the services forced a great number of inexperienced civilians to collect information abroad. These inexperienced agents were prone to be captured soon, and such incidents frequently resulted in firefights between Yugoslav and Hungarian border guards. The overall number of the victims of such clashes must have exceeded one hundred.

The Hungarian intelligence services tried to contact both pro-Soviet Yugoslav citizens and the surviving Yugoslav agents of the pre-1944 Hungarian intelligence, but without any considerable success. The most effective section of both military and state security intelligence was signals intelligence, but even this failed to accumulate strategic information. Thus, the high command of the Hungarian army had no relevant information about the Yugoslav armed forces as late as 1953. Yet the Yugoslav intelligence service also failed to recruit agents who could have furnished vital information on the plans of the Hungarian leadership. Of the Yugoslav agents in Hungary, only five or six worked effectively, and therefore the UDB also contacted anti-communist Hungarian emigres in order to obtain more information.

Both Hungary and Yugoslavia frequently accused each other of having carried out assassination attempts and abductions. The study demonstrates that most of these incidents did actually occur, for the two opponents did not hesitate to resort to all possible means against each other. In 1949 both sides made several kidnappings in the border zone. In 1952 the UDB attempted to kidnap the leaders of the Yugoslav emigres living at Budapest, and the first such action was successful.

After Stalin’s death the relationship between the Soviet block and Yugoslavia gradually normalised. The intelligence residences at the Hungarian embassy at Belgrade were not allowed to recruit agents and informers, only to make preparatory work. In 1955 the Hungarian services put an end to the anti-Yugoslav activities, but the Yugoslav intelligence remained active in Hungary.

PÓTÓ JÁNOS

Terek és nevekKöztérelnevezések a szimbolikus politika
tévútjain*

Vannak témák, amelyeket csak akkor érdemes elővenni, ha a múlt nagyon összeér a jelennek, azaz ha a jelen teszi fel a kérdést, miszerint hogyan is volt ez korábban? Ez a téma ilyen, így lehetőségünk sem lenne a jelen vonatkozásait kikerülni. A közterek átkeresztelésének húsz esztendeje, a rendszerváltozás után volt nagy divatja – érthetően, hiszen a Bastille lerombolása óta a gyökeres politikai fordulatok velejárója az előző rendszer jeleinek, szimbólumainak eltüntetése. Aztán a buzgalom lelohadt, s joggal írhatta Ráday Mihály 1998-ban a *Budapest teljes utcanévlexikona* című kötet bevezetőjében, hogy „Hézagpótló ez a kötet [...], s remélhetően hasznos kézikönyv marad évtizedekig. Ez egyben – reményeim szerint – azt is jelenti, hogy az »utcakeresztelés« folyamata olyan mértékben lelassul, esetleg megáll, hogy átdolgozott kiadásra hosszú ideig nem lesz szükség.” A városvédő reménye azonban mára hiú ábrándnak bizonyult, mivel a 20. században csúnyán eltévedtünk, és ma újra ott bolyongunk az utcanevek dzsungelében.

Bármilyen furcsa ugyanis, az utcanevek elsődlegesen nem arra valók, hogy elhunyt nagyjaink emlékét megőrizték. Lehet ilyen funkciójuk is, de csak másod-harmadlagosan, ráadásul az emlékkörzésnek vannak hatékonyabb műfajai és technikái. Kétségtelen azonban, hogy olcsóbb és gyorsabb nincs.

Egyediség és stabilitás

Valaha egyértelmű volt, hogy a Vörösvári utca Pilisvörösvárra tart, hogy a Bécsi út is arra vezet, csak egy távolabbi célállomásra kapták a nevét, hogy a Templom utcában katolikus, a Calvin közben református templom, a Tanuló utcában pedig iskola áll, no meg hogy a Sajka, Evező és Dereglye utcák bokra a Dunához vezet – hogy csak Óbudáról és Újlakról válasszunk példákat a 19. század végéről. Mert valaha tudtuk, hogy a közterületek elnevezéseinek elsődlegesen a városban való tájékozódást, a helyek megtalálhatóságát kell szolgálniuk. Ezt pedig az egyediség és a stabilitás biztosíthatná, azaz hogy minden köztérnévből lehetőleg csak egy legyen egy településen, illetőleg hogy az adott

* Az MTA Történettudományi Intézetében 2011. október 25-én elhangzott előadás szövege.

közterület minél hosszabb ideig viselje ugyanazt a nevet. Nemcsak azért, hogy ne szórjunk ki vagy ne szórassunk ki mással fölöslegesen pénzt és időt irat-, bélyegző- és utcatáblacserére, nem is csak azért, hogy a régebbi térképek (s ma már a GPS-ek tegnapi szoftverei) is használhatóak legyenek, hanem elsősorban azért, hogy ne kergessük az örületbe a város lakóit és főleg a tavalyi útikönyvvel a kezükben idelátogatókat.

A stabilitásra vagy hagyományőrzésre Angliát szokták példaként felhozni, hogy ugyanis Shakespeare korabeli szövegeket nyugodtan lehet mai London-térképpel a kézben olvasgatni: az utcák és terek, ha megvannak, még mindig ugyanazokat a neveket viselik. És hogy milyen neveket, az sem zavar igazán senkit. Nézzünk egy egészen szélsőséges példát. 2011. október 11-én mutatta be a brit miniszterelnök „Az Egyesült Királyság A-tól Z-ig” című bélyegsorozat első darabját. A világsajtót bejáró fotón David Cameron a világ talán legismertebb kapuja, a Downing Street 10. bejárata előtt áll kezében a bélyeg felnagyított képével, melyen ugyanez a kapu, az Egyesült Királyság egyik szimbóluma látható.

A Downing Street majd' 330 éve viseli nevét, és 1735 óta van itt a mindenkori brit miniszterelnök otthona és hivatala. De a britek sem nagyon szokták emlegetni, bár számon tartják, hogy kiról is van elnevezve az utca. George Downing 26 évesen, 1650-ben már Cromwell kémszervezetének vezetője volt, miután alig néhány éve tért vissza Amerikából, ahol ifjúkorát töltötte. Majd parlamenti képviselő, diplomata lett, bizalmas tagja Cromwell belső körének. Cromwell halála után átállt II. Károly oldalára (1660), több volt képviselőtársát juttatta vérpadra királygyilkosságért, őt pedig lovaggá ütötték (1660), majd bárói címet kapott (1663). Egy kortárs (és királpárti, Samuel Pepys) naplójában a korabeli közvéleményt tolmácsolva „hítségő gazembernek” nevezte Downingot, s évszázadokkal később még az – életútját egyébként hűvös tárgyilagossággal ismertető – *Encyclopædia Britannica* is így összegzi pályafutását: „Downing ritkán kamatoztatta nagy tehetségét országára javára, személyiségét pedig az árulás, a szolgálalkúság és a háládatlanság jellemezte. Az »ez egy George Downing« kifejezés szólássá vált New Englandben az olyan kétszínű ember jelölésére, aki eljátszotta a hitelét.” A másik oldalon pénzügyi tehetségét emlegetik, hozzátéve mindig, hogy pénzéhsége és kapzsisága is jól dokumentált. Ennek kapcsán lett az utca névadója is, hiszen még Cromwelltől kapott egy telket a Cityben, a Whitehall és a St. James's Park között, s három évtized múlva, az 1680-as évek elején ő építtette fel az egész utcát annak valamennyi házával. Magától értetődött, hogy róla nevezték el. Hogy Downingot ráadásul csak a gyors haszonszerzés vezette, mutatja az épületek gyatra minősége: a házak többségét már a 19. század elején-közepén lebontották, csak négy maradt az eredeti tizenötből (vagy húszból, ez máig vitatott). Churchill – aki szintén lakott a híres kapu mögött – írja világháborús memoárjának II. kötetében (*The Second World War. II. Their Finest Hour*): „A Downing Street 250 éves, roska-tag házakból áll, amelyek olcsón épültek, hogy hasznot hozzanak a vállalkozóknak, akinek a nevét viselik.”

Mint említettem, a Downing Street 10. két és háromnegyed évszázad óta a mindenkori brit miniszterelnök otthona, s mivel ez tulajdonképpen három egymás mögötti épület komplexuma, ha zavart volna bárkit is lakói közül a bejárat címe, áthelyezhette volna másik irányba a főbejáratot. De nem zavart, Cameron is büszkén pózol a Downing Streeten. Így hívják – és kész.

A funkciótól a személynevekig

De térjünk vissza Magyarországra, pontosabban Budapestre, hiszen példáinkat innen fogjuk majd hozni. A város utcanév-történetének öt korszakát szokták megkülönböztetni, ebből az első kettő, a középkori és a török kiűzése utáni, tehát a spontán köztérelnevezés kora nem lehet ma itt témánk. Pest, Buda és Óbuda egyesítésekor, 1873-ban 618 nevesített közterület volt a városban, a korábbi névadási szokásoknak megfelelően rengeteg azonos névvel, hiszen spontán módon mindenütt jellemzően védőszentekről, helyi foglalkozásokról, ott élő nemzetiségekről, jellegzetes épületekről, irányukról vagy jellegükről, azaz valamilyen funkciójukról nevezték el az utakat és tereket.

Hivatalosan 1847-ben kapott először nevet pesti közterület: József nádor halála után az ő emlékére a Palatin Gasse, később Nádor utca. Jellemző a visszafogottságra, hogy – bár nyilván mindenki tudta akkor, hogy József nádorról van szó – az utca csak a „tiszttség” nevét kapta, a személyét nem. Stablnak is bizonyult, csak Münnich Ferenc tudta kiszorítani 120 év után, de csak két évtizedre. Ferenc József azonban már személyében, teljes névvel kapott teret a Lánchíd pesti hídfőjénél 1858-ban (erre még visszatérünk), majd a város egyesítéskor sétányt is a Belvárosban, amelyből hamarosan rakpart lett (1879). A 20. században mindkettőt többször is átkeresztelték, de a dolog azért nem annyira egyszerű, hogy a személynév nem lehet stabil. Hiszen Erzsébet királynéről is még a neoabszolútizmus idején neveztek el teret, majd 1882-ben városrészt és körutat, s a tér neve 1946-ig, a körúté 1950-ig változatlan maradt. Deák Ferencről spontánul még életében, sőt még a kiegyezés előtt neveztek el utcát és teret, utcát valószínűleg kettőt is. A belvárosi tér és utca névéhez azóta sem nyúlt soha senki, a terézvárosi utca nevét pedig 1874-ben azért változtatták Szondi utcára, hogy ne legyen a városban két Deák utca. De még csak nem is kellett Erzsébet királynénak vagy Deák Ferencnek lenni ehhez: élete utolsó évtizedét Hunfalvy János is a róla elnevezett vízivárosi utcában élte le, ráadásul – Deákkal ellentétben – a saját házában is, s az utcanév máig változatlan.

A közterületek elnevezése általában önkormányzati feladat, ettől eltérő megoldás csak Budapesten alakult ki. A Fővárosi Közmunkák Tanácsát (FKT) 1870-ben hozták létre (1870:10. törvény), és sok egyéb funkció mellett ez a testület rendelkezett fennállásának csaknem nyolc évtizede alatt „az utcák és közterek elnevezéséről és a házszámok szabályozásáról”. Először, 1874-ben csak az utcanévadásnál követendő elveket határozták meg, miszerint: minden közterületnek legyen neve, minden név lehetőleg csak egyszer szerepeljen a városban,

valamint hogy a személynevek helyett előnyben kell részesíteni a funkcionális (irányt vagy ott álló épületet stb. jelölő) neveket.

Ezen elvek mentén a Közmunkatanács először is a német utcanevek magyarosításával foglalkozott. Ezt nem érdemes részletezni: egyszerűen lefordították a neveket. Pontosabban hivatalossá tették a neoabszolutizmus másfél évtizede alatt nemzeti felbuzdulásból és ellenállásból végbement spontán magyarosítás eredményeit. Néha becsúszott hiba is, például a Franz Unger kovácmester belvárosi házáról és műhelyéről elnevezett Unger Gasse esetében, amely a feltételezett „elírást” „korrigálva” a Magyar utca nevet kapta (1874) és őrzi máig. De előfordult visszánémetesítés is, pontosabban az eredeti, a korábbi spontán magyarosításnak áldozatul esett név visszaállítása. A vízivárosi Karpfen Gasse például simán megkapta a Ponty utca nevet (máig), az ekkor már hol Pontykő, hol Kőponty utcaként emlegetett józsefvárosi közterület nevéből azonban valaki – helyesen – kihallotta az eredeti Karpfenstein nemesi családi előnevet. Abban viszont már nem vagyok olyan biztos, hogy jó ötlet volt az utcának ezt a nevet adni. Akkoriban azonban még nem támasztottak olyan követelményt az utcanevekkel szemben, hogy azoknak könnyen kiejthetőnek, leírhatóak és megjegyezhetőnek kell lenniük. Állítólag ez volt Budapest egyetlen olyan utcája, ahol soha nem történt bűncselekmény vagy bármi egyéb, feljegyzésre érdemes esemény. Ennek miéértjéről és hogyanjáról árulkodik egy korabeli anekdota is, miszerint egy fuvaros lova megdöglik a Karpfenstein utcában egy kereszteződés közelében. Kiszáll a közeg, hogy rögzítse a tényállást, s felpillant az utcanévtáblára, a helyszín miatt, ugye. Megvakarja a fejét, majd a fuvaroshoz fordul: – Mondja kend, tudja hogy hívják azt a keresztutcát? – Magdolna utca alássan. – No, húzzuk csak akkor át ezt a dögöt! – vágja át a gordiuszi csomót a rendőr. (1945-től Karácsony Sándor utca.)

A magyarosítás mellett az FKT a három egyesített város utcaneveinek egységesítését is elvégezte. A spontán névadás következtében ugyanis sok azonos utcanév volt a három városban. Fő utca volt például a Vízivárosban és Újlakon, a Belvárosban, a Lipótvárosban, a Ferencvárosban pedig kettő is (Kis és Nagy). Csak a vízivárosi maradt meg (máig), a többi új nevet kapott. Ahol lehetett, az eredeti funkciót megtartó szinonimával vagy valami tartalmi hasonlósággal próbálták megoldani az átkeresztelést: így lett a vízivárosi Schul Gasséből Iskola utca, az óbudaiból meg Tanuló utca, az egyik terézvárosi Kirchen Gasséből Érsek utca, a másiktól meg Próféta utca, a Dreifaltigkeits Platzból a Várban Szentháromság tér, Óbudán Szentlélek tér, a három Schifmanns Gasséből csak a terézvárosi maradt Hajós utca, a Vízivárosban Csónak utca, Óbudán Naszád utca lett belőle, és a sort még sokáig folytathatnánk.

Ugyancsak az egységesítést szolgálta, hogy az FKT eltörölte a számneveket a köztérnevekből, abból a meggondolásból, hogy sorszámnevet a házak viselnek. Tucatnyi utca kapta nevét az ott álló – vagy valaha ott állt – vendéglőről, fogadóról, ezek elnevezése pedig gyakorta kezdődött a „Zwei” vagy „Drei” számnevekkel. Ezeket aztán először lefordították, majd a számnevet elhagyták (Dob, Rózsa, Pipa, Mozsár vagy Kapás utca stb.), vagy új, ekkor még túlnyomórészt

funkcionális nevet kapott a közterület: a Drei Herzen Gasse (Országút) például Téglá utca lett a közeli téglavető után.

Az FKT gyakorlatát sokáig ez jellemezte: a hagyományörzés és a funkcionalitás. Néha a két elvet egymás ellen kijátszva. Jó példa erre a rövidke lipótvárosi Bank utca. A 19. század első felében a Koth Gasse, azaz Sár utca nevet viselte, egyértelműen jelezve nem létező burkolatának eső utáni állapotát. 1846-tól Promenaden Gasse a neve (Sétatér utca vagy Séta utca, mindkét változatot használták), mert a Váci országúttól az ebben az évben az Újépület (Neugebäude) előtt megnyílt, Széchenyi által alapított első városi Sétatérre vezetett. Így a hivatalos neve is Sétatér utca lett 1874-ben. 1897-ben lebontották az Újépületet, és 1905-ig kiépült a Szabadság tér a környező háztöbökkel együtt, s ezáltal a Sétatér megszűnt önálló tér lenni, része lett a Szabadság térnek. Azonnal reagált erre az FKT, s már a következő évben átkeresztelte Bank utcának, mert az utca és a tér új sarokháza az Osztrák–Magyar Bank épülete lett (ma a Magyar Nemzeti Bank). A funkcionalitás, az irányjelölés tehát itt még a hagyománynál is fontosabbnak bizonyult.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa az 1874-es elveket csak 1902-ben cserélte le írott szabályzattal (3465/1902. sz. FKT-határozat). Ennek öt pontjából három a személynevekkel foglalkozik, vagyis: élő személyről csak kivételes esetben és a jelenlévők 2/3-os többségével lehet közterületet elnevezni, személynevet csak új közterület kaphat (azaz kizárják az átkeresztelés lehetőségét), illetőleg ilyen előterjesztésekről a tanács titkosan szavaz. (Ugyanekkor került be a szabályok közé a könnyű kiejthetőség követelménye.) Nem véletlen a szigorítás a személynevek esetében, hiszen kezdetben csak módjával és történelmi nevekkel, de a dualista korszak második felében már egyre növekvő arányban és éppen csak elhunyt pillanatnyi vagy valódi nagyságokat megtisztelve megkezdődött a közterületek személynevekkel történő megjelölése.

Az utcanevek a szimbolikus politika szolgálatában

A személyekről való köztérelnevezések szaporodtával és mind általánosabbá válásával a 20. század folyamán kettős veszélyhelyzet teremtődött meg. Egyrészt annak veszélye, hogy az elhunyt (vagy még élő) nagyság rokonai, párt- vagy munkatársai stb. azonnal közterületen szeretnék látni a nevét, lehetőleg a centrumban és széles, hosszú utcán vagy nagy téren. Sikerük mindenkor csupán a lobbizó csoport érdekérvényesítési képességétől függ. S mivel elhunyt (vagy még élő) nagyságból mindig több van, mint új, nevet még nem kapott közterületből (s ezek is jellemzően a város külső területein található), megkezdődik az átkeresztelés.

Az „ösbűnt”, a szimbolikus politika utcanevekben való megjelenését, azaz a közterületek csak és kizárólag politikai propagandaszempontok szerinti elnevezését az I. világháborús fellángolás hozta magával. A Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) már 1914 szeptemberében megkapta Vilmos császár nevét, 1915 tava-

szán pedig a kiskörút többi szakaszának neve is áldozatául esett a háborús hisztériának: a szövetséges uralkodók nevét vették fel. A Vámház körútból (korábban Mészáros utca) így lett Ferdinánd bolgár cár út, a Múzeum körútból Mehmed szultán út, a Károly-kaszárnyáról elnevezett Károly körútból pedig Károly király út. Az FKT 1874-es elveiből és 1902-es szabályaiból itt már csak annyi maradt, hogy egyik uralkodó sem viseli sorszámát.

Az ilyen, politikai és propagandisztikus indíttatású elnevezésekben kódolva van a másik veszélyforrás. Az első, mint láttuk, az elhunyt (vagy élő) személy híveié, a második pedig az ellenfeleié. Gyökeres politikai változás ugyanis az ilyen nevek esetében automatikusan beindítja a köztérátnevezések lavináját, éppúgy, mint ahogy a szobrok hullása is mintegy szerves részévé vált a rendszerváltozásoknak. 1918–1919 forradalmi adják meg az alaphangot: a vesztes háború után magától értetődően eltűnnek a szövetséges uralkodók nevei, az utak visszakapják régi elnevezésüket, kivéve a Károly körút, hiszen „Károly” még a „király” nélkül sem maradhatott: lett belőle Nép körút. Ez egyben már jelzi a másik fő csapásirányt is: az 1918-as népköztársaságból és az 1919-es tanácsköztársaságból visszatekintve a királyság és a királyi család tűnt vállalhatatlannak a múltból. Ferenc Józsefet nem kímélik: teréből Október tér, rakpartjából Petőfi és Kossuth rakpart lesz. A királyi család tagjaival azonban kíméletesebbek: csak a titulusokat törlik – és ezzel persze a személyhez kötődést. Így lesz a Rudolf trónörökös térből Rudolf tér (ma Jászai Mari tér), a Főherceg Sándor utcából Sándor utca (ma Bródy Sándor utca) stb. Az 1918–1919-es átkeresztelések logikáját jól mutatja, hogy az Erzsébet tér és körút marad, az Erzsébet királyné útja azonban Zrínyi Ilona út lesz. Maradandó nyomot azonban e téren sem hagyott a nép- és a tanácsköztársaság, hiszen az ekkor éppen feloszlott FKT 1919 őszén újra felállva gyorsan visszaállítja a világháború előtti állapotot.

A politikai rendszer változott, a módszer azonban maradt: a politikai átkereszteléseknek ettől kezdve nem lehet gátat szabni. Már 1920-ban Horthy Miklós út lett a Fehérvári útból (ma Fehérvári út és Bartók Béla út), ahol Horthy a Nemzeti Hadsereg élén bevonult Budapestre. (Az irányjelölésnek és a propagandának ez az összekapcsolása 1945 után majd a Vörös Hadsereg utakkal válik tömegessé országszerte: azokat az utakat jelölik így mindenhol, amelyeken a szovjet csapatok bevonultak a településre.) Később majd a Körtér is Horthy nevét kapja (ma Móricz Zsigmond körtér), és az akkori Budapesten még három közterület, a későbbi Nagy-Budapest területén pedig összesen huszonkettő. Horthy Istvánról csak halála után neveztek el utat, de akkor azonnal: a korábbi Vámház körutat; Horthy Miklósnéról viszont Pestújhelyen már 1932-ben volt utca elnevezve. Apponyi Albert 1921-ben, 75. születésnapjára kapta ajándékba az FKT-től belvárosi terét (korábban Kígyó, később, 1953-tól Felszabadulás, ma Ferenciek tere), s a várbeli Bástya sétány is 1931-ben, Bethlen miniszterelnöksége utolsó évében lett gróf Bethlen István bástyasétány (ma Tóth Árpád sétány).

Pedig 1929-től a Fővárosi Közmunkák Tanácsa is módosított a saját szabályzatán (13.011/1928. sz. FKT-határozat). Új propagandaelemként jelent meg

ebben, hogy az elnevezéseknél a helyi földrajzi és történeti vonatkozások mellett „az elszakított országrészek jó hangzású helység- és egyéb neveit kell figyelembe venni”. Ezeket az új településrészeknél általában utcanév-borban adták. A Szent István-kertvárosi Hargita teret például 1932-től a Nagyenyed, Torockó, Fogaras, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Abrudbánya, Brassó stb. utcák környékeztek. 1950 után ezek többségét átkeresztelték, 1990 után viszont mint eredeti, első nevet visszakapták az utcák. A politikai kötődés teljesen nyilvánvaló: a két világháború között az irredenta propaganda részei voltak, 1945 után pedig a szocialista tábor országainak érzékenységet sérthették ezek a nevek.

Személyekről való elnevezésnél a Közmunkatanács 1929-es szabályzatában is maradt a titkos szavazás és a kétharmados többség követelménye, általános alapelveként viszont kimondták, hogy „személyekről életükben és elhalálzásuk után 10 év elteltéig nem lehet közlekedésre szolgáló közterületet elnevezni”. Persze azért beépítették a kiskaput is: a tanács tagjainak legalább háromnegyede kétharmados többségű döntéssel kivételt tehet e szabály alól. A már felsoroltakon kívül ezt a felmentést Mussolini kapta meg 1936-ban úgy, hogy a magyar revíziót támogató, november 6-ai milánói beszéde után egy héttel, november 13-án már szerelték is a táblákat az Oktogonon Mussolini veje, Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter jelenlétében. Ugyanekkor, még a lord életében lett Rothermere utca a lipótvárosi Balaton utcából, két évvel később pedig a Körönd kapta a Hitler tér nevet (ma Kodály körönd). A krisztinavárosi Alkotás utca viszont már a miniszterelnök halála utáni évben (1937) kapta Gömbös Gyula nevét, Rákosi Jenő híveinek pedig majdnem ki kellett várni a szabályzatban kiszabott tíz évet: csak hét évvel az író halála után, 1936-ban lett a józsefvárosi Flór utcából Rákosi Jenő utca (ma Márkus Emília utca).

1945 után aztán nemcsak ezeknek kellett menniük, hanem megkezdődött egy négy évtizedig tartó, ideológiai-politikai alapokon álló átkeresztelési folyamat. A szocialista korszak az utcaneveket már egyértelműen a propaganda részének tekintette, s ennek megfelelően az egyre általánosabbá váló, személyekről történő köztérelnevezésekhez a neveket a hazai és nemzetközi munkásmozgalom távolabbi és közeli történetéből merítette. A Közmunkatanács csak rövid ideig asszisztált ebben a folyamatban, hiszen 1948-ban törvény rendelkezett megszüntetéséről (1948:44. törvény), s köztér-elnevezési feladatkörét a főváros kapta.

Ha a korszak végéről, 1990-ből tekintünk vissza, azt kell mondanunk: mennyiségét tekintve a négy évtized nem hagyott jelentős ideológiai nyomot Budapesten, hiszen a város akkori, mintegy hét és fél ezer közterületéből négyszázegynéhányat, körülbelül 6%-ot kereszteltek vissza főként ideológiai okokból. A negyven év folyamatos át- és újra keresztelése miatt azonban a tényleges mennyiség gyakorlatilag megállapíthatatlan, hiszen a koalíciós és a sztálinista korszak politikai névadásai nagyrészt már korábban eltűntek, egy részük a Nagy-Budapest létrehozását követő, 1952–1953-as egységesítési törekvések következtében, más részük a politikai változások miatt a Kádár-korszakban. Az elsőre példa lehet a nyilasok által meggyilkolt szociáldemokrata Mónus Illés, aki-

nek nevét Budapesten két, az 1950-ben Budapesthez csatolt városokban és községekben további hat közterület kapta 1945–1948 között, ebből 1954-re egy maradt. De még Vörös Hadsereg útját is kereszteltek át, igaz, már az 1960-as években – és csak kettőt a hétből. 1962-ben viszont Sztálin neve teljesen eltűnt a budapesti utcanévjegyzékből, aligha függetlenül a Szovjetunióban ekkor zajló politikai változásoktól, mint ahogy az 1946-ban elnevezett Vorosilov út is 1961-ben, ráadásul még névadója életében lett Népstadion úttá. (Az ugyancsak 1946-os Tolbuhin körút viszont maradt 1990-ig, hiszen névadója már 1949-ben meghalt, így a Sztálin utáni hatalmi játszmákban már nem szerepelt. Ma sokadszorra ismét Vámház körút.) Sztálin egyébként 1945 és 1953 között fokozatosan foglalta el a főváros hét közterületét, de 1953-ban már a kivonulás is megkezdődött. Az 1946-tól Sztálin térnek hívott Erzsébet tér 1953-ban Engels nevét kapta, ez a Sztálin tér elnevezés azonban egyszerűen csak áthelyeződött a Terézvárosba, a Sztálin-szobor körüli új teresedésre. Ugyanekkor viszont az egységesítés jegyében elvették Rákosligetől a Sztálin útját.

A köztérelnevezések jogát és feladatát az FKT-től megöröklő Fővárosi Tanács három évtizedig tulajdonképpen a Közmunkatanács gyakorlatát folytatta. Mint láttuk: neveztek el élő személyekről is utcákat, s 1950 után igyekeztek érvényt szerezni az „egy név egy településen csak egyszer” elvnek – persze a sok, helyben tradicionális Kossuth teret és Petőfi utcát csak ritkítani tudták. 1976-ban jelenik aztán meg az első központi intézkedés az utcanevek megállapításának szabályairól, a Minisztertanács Tanácsi Hivatala elnökének rendelete (1/1976. [III. 15.] sz. MTTH-rendelet). Ez részben vissza-, részben előrelépés az FKT 1929-es szabályzatához képest: előrelépés, mert kiskapu nélkül mondja ki, hogy „élő személyről utcát elnevezni nem szabad”, ugyanakkor visszalépés, mert egyrészt a halál után nem ír elő várakozási időt, másrészt nem a fővárosban, hanem a főváros kerületében nem lehet azonos nevű közterület. Az ennek végrehajtásáról szóló fővárosi tanácsrendelet (7/1976. [XII. 31.] sz. Föv. Tan. rendelet) – a minisztertanácsi rendelet előírásait is becikkelyezve – tulajdonképpen az elmúlt harminc év gyakorlatát rögzítette: továbbra is a Fővárosi Tanács döntött minden utcanév esetében. Kimondta továbbá, hogy nem lehet megváltoztatni a védetté nyilvánított utcaneveket, továbbá „általában az olyan utcák neveit, amelyekből a fővárosban csak egy van”. Nem vált tehát kizárttá, de így tulajdonképpen lehetségessé sem, hogy egy-egy elhunyt nagyságról több kerületben is utcát nevezzenek el. A városi centrum vonzereje viszont ezzel növekedett, nagyobb lett az átkeresztelés veszélye, s a siker csupán az örökösök lobbijának erejétől függött. Csak néhány példával szemléltetve: Münnich Ferenc a halála után azonnal fontos utcát kapott a Lipótvárosban (Nádor utca), Ilku Pál azonban csak a halála után kilenc évvel és Újpesten. Komócsin Zoltán pedig oly hirtelen lett térré Szegeden (ahol a testvére volt az MSZMP megyei titkára), hogy Budapest már nem is forszírozták.

Ezt a veszélyforrást igyekezett kiküszöbölni a Fővárosi Tanács 1990 elején hozott, már a rendszerváltozás folyamatába illeszkedő rendelete (9/1989. [1990. I. 31.] sz. Föv. Tan. rendelet), mely előírta: „Személyről utcát elnevezni halála

után legalább 25 év elmúltával lehet.” Igaz, ez a rendelet a díszpolgárokat még kivette a 25 év hatálya alól, de az ezt módosító három évvel későbbi (13/1993. [IV. 30.] sz.) fővárosi önkormányzati rendelet törölte ezt a bekezdést, azaz a 25 éves moratórium mindenkire vonatkozott. Visszatérve az évszázados alapelvekhez, a rendelet azt is kimondta, hogy „előnyben kell részesíteni az irányjelölő és a helyhez kötődő neveket az emlékállító utcanevekkel szemben”, továbbá új elemként azt is, hogy „az elnevezéstől számított tíz éven belül nem lehet utcanévet változtatni”. A rendelet a döntéshozást is decentralizálta: csak a több kerületet érintő közterületek elnevezését és a személynévvel történő elnevezést tartotta meg a Fővárosi Tanácsnak (később Önkormányzatnak), a többit a kerületekre bízta.

Ezen elvek alapján zajlottak le aztán a visszakeresztelések az 1990-es évek első felében, amelynek főbb mutatóit már említettem, s amelynek végén Ráday Mihály az utcakeresztelés megállásában reménykedett.

Újrakezdjük?

Ezt a stabilnak bizonyult jogi keretrendszert változtatta meg a Fővárosi Közgyűlés 2011. március 23-án hozott módosító rendelete: egyrészt a huszonöt évet öt évre szállította le, másrészt még ez az öt év sem érvényes a fővárosi díszpolgárokra (11/2011. [IV. 4.] sz. Főv. Kgy. rendelet). Az április 6-ai közgyűlés pedig rapid módon elhatározta (20/2011. [IV. 6.] sz. Főv. Kgy. rendelet), hogy személyről szóló utcaelnevezés esetén eltekinthet attól a tilalomtól, miszerint meglévő közterületi nevet nem lehet egy másik közterületnek adni, azaz lehet több egyforma név is a városban.

Két évtizeddel a rendszerváltozás után tehát újraindulni látszik az átkeresztelési buzgalom. A Roosevelttérrel kezdődött, ezt 2011. április 6-án nevezte át a Fővárosi Közgyűlés Széchenyi István térre. (Ehhez kellett a felmentés a párhuzamos elnevezési tilalom alól, azaz egyetlen átkeresztelés miatt változtatott jogszabályt a közgyűlés.) A 19. század elején Saltz Platz (Só tér), illetve Saltzamtz Platz volt a neve az itt található Királyi Sőhivatalról, majd volt Zimmerer Platz (Ács tér) és Auslade Platz (Kirakodó tér vagy Rakpiac) a hajóállomás okán, a Lánchíd megépülte után pedig Lánchíd tér lett 1858-ig, mikor is az uralkodó látogatásának emlékére Ferenc József tér lett – egy rövid intermezzo által megszakítva (1918–1919-ben Október tér az őszirózsás forradalom tiszteletére) – egészen 1946-ig. Ekkor kapta az amerikai elnök nevét.

Hagyomány tehát lett volna bőven, de Széchenyi ellen sem lehet persze kifogás. Hacsak az nem, hogy Budapesten ez a 17. róla elnevezett közterület, s az V. kerületben is volt már rakpartja és utcája. Most lett tere is. Ezzel a döntéssel mind a stabilitás, mind az egyértelmű azonosíthatóság elve sérült. S még valami más is. Bár a döntéshozók a folyamatnak csak egyik oldalát hangsúlyozták, hogy ugyanis ők Széchenyiről akarják elnevezni a teret, ugyanakkor Roosevelttől meg kellett azt fosztani. Ennek súlyát kívánta csökkenteni a

főpolgármester, kijelentve: „Rooseveltről egy másik budapesti közterületet el fogunk nevezni.” De ez a jövődő aktus ismét csak két alapelvet fog sérteni. Megint átkeresztelés lesz, gyengül tehát a stabilitás, továbbá Rooseveltné neve, miként eddig sem, a jövőben sem fog megfelelni a könnyen kiejthetőség és leírhatóság követelményének. A kiejtési gond tehát csak áthelyeződik majd a város egy másik részébe.

Április 27-én újabb 26 közterület elnevezéséről döntött a közgyűlés, túlnyomó többségében, 25 esetben személynévvé jelölve 4 korábban névtelen területet, valamint 9 nem személynévet viselő és 12 korábban is személynévvé megjelölt közterületet. Van közöttük néhány visszakeresztelés, többségük azonban átkeresztelés. Zömmel futballisták, színészek, írók, '56-osok – nem is velük lenne baj, hanem inkább az elvett nevekkal. (Bár Jerzy Popiełuszko és Elvis Presley nevének írásával és kiejtésével lesznek még gondok.) Rákóczi híd például bárhol lehet az országban (leginkább talán Sárospatakon), Lágymányosi híd azonban csak Lágymányoson. Kár érte. Néhány át- vagy visszakeresztelés azonban rendkívül különös.

Nézzük először a 26 új névből az egyetlen olyant, ahol a korábbi személynévből lett nem személynév, a Petermann bíró utca Nándor utcává történő visszakeresztelését. A budai Várban a Bécsi kapu teret a Kapisztrán térrel összekötő rövid kis utcácskáról van szó, de ki is volt Petermann bíró, vagy ahogy újabban a történetírás nevezi, Peturmann rektor? Buda előljárója volt 1304–1307 között, aki miután a pápai legátus kiátkozta a budai polgárokat, a helyi papokkal válaszul kiátkoztatta a pápát és a magyar püspöki kart, mivel a budai polgárok Vencelt akarták királynak, nem pedig a pápa által támogatott Anjou Károlyt. 1954-ben, mikor az utca a Petermann bíró nevet kapta, ez az antiklerikális szál lehetett a névadás ideológiai alapja. Korábban, több mint egy évszázadra visszamenően Nándor utca (Nandor Gasse) volt, csak hogy ez a Nándor utca akkor a Nándor térbe torkollott, amit északnyugatról a Nándor (Ferdinánd) laktanya határolt (a mai Hadtörténeti Múzeum), s a mai Anjou bástya neve is Nándor bástya (korábban Ferdinand Bastei) volt. Visszatért tehát 2011-ben a történelmi elnevezés – az azt értelmező-magyarító történelmi környezet nélkül. S az is borítékolható, hogy a Ferdinánd nevet magyarító Nándort sokan Nádorként fogják érteni-használni – hiszen létezik ilyen nevű közismert utca a pesti Lipótvárosban –, miként már az átnevezésről szóló első híradásokban is keveredett a Nándor és a Nádor.

A Moszkva tér szintén csupán visszakapta „eredeti” nevét, s lett Széll Kálmán tér. Nehéz lenne megmondani, hogy mi is itt a tényleges tradíció, hiszen ennek a területnek 1929-ig nem volt neve. Téglavető s a hozzá tartozó gödör, tó, télen jégpálya volt ott, meg minden más. 1929-től 1951-ig volt Széll Kálmán tér, majd 1951-től 2011-ig Moszkva tér. Huszonkét év hagyománya áll szemben hatvan évvel. 1951-ben nyilván nem volt ideológiamentes az átkeresztelés, de Moszkva is hosszabb ideig volt Oroszország fővárosa, mint a Szovjetunióé, s nem melleleg ma is az. Széll Kálmánból a címzéseken nyilván nagy százalékban lesz majd „Szél”, a köznyelvben meg biztosan visszatér a régi „Kalef”. S a vele

szinte egybenyló Széna tér is okozhat gondokat: hallottam már a Széna Kálmán teret is keresni.

A leginkább különös vagy talán a legösszetettebb minden bizonnyal a Köztársaság tér átkeresztelése II. János Pál pápa térré. S hogy a legeket folytassuk: ez Budapest legnagyobb tere és talán az egyik legelhanyagoltabb. Ráadásul – ellentétben annyi más fővárosi térrel – templom sincs itt, nemhogy katolikus, semmilyen.

De nem is az új név a különös – bár számot, különösen sorszámot tartalmazó nevet nem szerencsés közterületnek adni –, hanem a régi elvetése. A Köztársaság tér helyének neve a 18. század végén Bauer Markt(platz) (Parasztpiac[tér]) volt, a reformkorban Lóvásár tér, majd az első hivatalos keresztelésben, 1873-ban Új vásár tér lett. 1902-ben az akkor már divatos politikai keresztelésben az ugyanakkor elhunyt egykori miniszterelnök, Tisza Kálmán nevét kapta, majd 1946-ban, ismét politikai keresztelésben a Köztársaság nevet, az ugyanekkor végbement államformaváltás szimbolikus megörökítéseként. 2011-ben viszont lecserélték a hat évvel korábban elhunyt, s az átkeresztelés után néhány nappal boldoggá avatott II. János Pál pápa nevére. Indoklás nincs – mármint arról, hogy miért éppen a Köztársaság tér elnevezése lett nemkívánatos, hiszen az államforma ma is köztársaság, ha a hivatalos országnévből éppen azokban a hetekben ki is került ez az új alkotmány révén. A háttérben megbúvó szándék azonban kitapintható.

A Kádár-korszak politikai eróziójának egyik oka az 1956-os forradalom lefajtott emlékezete volt, így az 1989–1990-es rendszerváltással létrejött politikai rendszer egyik legitimációs történeti tartópillére 1956 lett (Nagy Imre-temetés, az új országgyűlés első, szimbolikus törvénye 1956-ról, október 23-a nemzeti ünneppé tétele stb.). A forradalom képén azonban ott éktelenkedik egy szégyellni való, sötét folt: az MDP budapesti központjának október 30-ai ostroma után a parlamenterek és a magukat megadó védők kivégzése és a holttestek meggyalázása. A Köztársaság téri pártház előtti gyalázatos lincselés képei bejárták a világot, s a Kádár-rendszer mindvégig e valóban szörnyű fotókra mutogatott végső érvként, ha az „ellenforradalmárok” elleni fellépést, azaz saját legitimációját kellett erősíteni. Ráadásul ez az egyetlen történelmi esemény fűződik a térhez, annak nevéhez, s a Köztársaság tér neve ezt a történetet és ezeket a képeket hívja elő a történelemben kicsit is tájékozott ember képzeletében. Aligha járunk tehát messze a valóságtól, ha úgy gondoljuk, hogy a tér nevének megváltoztatása a helyhez kapcsolódó történeti emlék gyengítését célozza. Hiszen az emlékezet helyekhez is kötődik, s ha megszüntetik a hely könnyű azonosíthatóságát, az emlék is fakulni kezd. A Köztársaság tér nevének kimetszésével a főváros vezetése tehát jelentős plasztikai műtétbe kezdett az 1956-os forradalom képén, kezdődhet az emlékezet átstrukturálódása. A többi nyugodtan rá lehet bízni az időre.

Mintha...

Hasonló szándék munkál az egész szimbolikus politizálás mögött, amibe a főváros vezetése most belekezdett. A 20. századi rendszerváltozások kialakítottak egy mintát arról, hogy milyen szimbolikus elemek kísérnek egy valódi politikai változást. A látvány szintjén pedig ennek legfontosabb elemei az emlékművek és az utcanevek. A főpolgármester már rámutatott az elvitetendő emlékművekre: Szabadság téri szovjet emlékmű (1945), Károlyi Mihály szobra (1975) és az '56-os emlékmű (2006), kicövekelve ezzel a korszak(ok) határait, amit szerinte a feledésbe kell taszítani. Ezt végrehajtani macerásabb, konkrét lépésként tehát elsőként jöttek az utcaátnevezések. Ezekhez ugyanis csak akarat kell és politikai többség. A politikai rendszerváltozás díszleteinek megteremtése folyik tehát, mintha egy tényleges rendszerváltozás hónapjait élnék. Mintha.

Azt láttuk tehát, hogy a funkcionális vagy semleges mező rovására hogyan terjedt a 20. század folyamán a politikai elnevezések divatja. Ma azonban a konkrét neveknél aggasztóbb a jogszabályi környezet felpuhítása. Például a 25 évi moratórium lecsökkentése 5 évre. Lehet már válogatni a közelmúltból, a rendszerváltozás utáni időszakból is. Pedig nem szerencsés a sietség. Eme veszély példajaként álljon itt a Kádár-korszak irodalmi közéletének egyik ismert alakja, aki 2004-ben halt meg, s „a kerület emlékező közönsége és a család” már 2007-ben domborműves emléktáblát állíttatott egykori lakóháza falán. Két év múlva, 2009-ben aztán kiderült, hogy az illető 1957-től az állambiztonság igen aktív ügynöke, besúgója volt. Az emléktábla meg ott van az épület falán. Mi ilyenkor a teendő?

Szokták mondani, hogy az utcanevek – miként a temetők sírkőfeliratai – egy település múltjának lexikon-szócikkei, és helyes olvasat mellett intéseket tartalmaznak a jövőre nézve is. Ezzel az előadással, a veszélyek és tévutak megmutatásával erre az utóbbira szerettem volna helyezni a hangsúlyt.

JÁNOS PÓTÓ

PLACES AND NAMES

THE NAMING OF PUBLIC PLACES IN THE WRONG WAYS OF SYMBOLIC POLITICS

The lecture, which was held on 25 October 2011 in the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, presents the legal background and the practice of the naming of public places at Budapest from the second half of the 19th century until now. The starting point is 1873, when, after the union of Pest, Buda and Óbuda, the standardization and Hungarianization of names in a still predominantly German-speaking city now called Budapest was an urgent task. The aim of the street names was then merely to help the identification of places, an aim best served by individuality and stability of the names.

The denomination of public places with personal names, and thus the adding to the functions of street names those of memory and propaganda, became ever more

frequent from the turn of the 19th and 20th centuries. Alongside a growing number of monuments, the practice of street naming then also became part of symbolic politics. The spreading practice of naming public places after persons proved dangerous in the course of the 20th century from two aspects. One likely probability was that the relatives, friends and fellows of any great person, whether already dead or still alive, would like to see him immediately eternalised in a public space, possibly in the city centre and in a long wide street or a huge square. Another, related source of danger was that profound political changes would launch an avalanche of renaming public places, just as the demolition of public statues was an integral part of the shift from one political regime to another.

The lecture follows the appearance of symbolic politics, the content of which may have differed in the successive periods, but the aim of which remained the same, from the first wave of renaming motivated by political propaganda (1914–1915) to the change of regime which took place in 1989–1990. The situation appeared near to consolidation in 1990, when, parallelly to the massive renaming process which was destined to efface the ideological traces of the socialist period, it was ordered that at least 25 years would have to pass after the death of any person before a public place could be named after him/her. This legal framework, which proved to be remarkably stable for two decades, was softened up by the municipality of Budapest in 2011, which lowered the duration of the moratorium from 25 to merely 5 years.

The last part of the lecture analyses the recent great wave of renaming public places which took place in the spring of 2011, and points to the political motivations which emerge in the background. What we are dealing with is the setting up of the scenery for shifting the political regime, as if we were in fact living through the period of such a political shift. As if.

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

- Renáta Skorka: Legal Loopholes in the Staple of Vienna 1
- Balázs Sudár: A Turkish Traveller on the Holy Crown of Hungary 17
- István Szijártó M.: From “Confessional Corporatism” to “Constitutional Corporatism”. Possibilities and Tasks in the Research of Hungarian Corporatism in the 18th Century 37
- Péter Hahner: The First „180-degree Turnaround” of Joseph Fouché 63
- Miklós Szalai: Zoltán Magyary and the Hungarian Constitutional Tradition 83
- László Karsai: The “Jewish Policy” of the Szálasi-regime 103

WORKSHOP

- László Ritter: Secret War between the Soviet Block and Yugoslavia, 1948–1955 133

LECTURES

- János Pótó: Places and Names. The Naming of Public Places in the Wrong Ways of Symbolic Politics 161

E számunk szerzői

HAHNER PÉTER PhD, tanszékvezető egy. docens (Pécsi Tudományegyetem)
• KARSAI LÁSZLÓ, az MTA doktora, tanszékvezető egy. tanár (Szegedi Tudományegyetem) • PÓTÓ JÁNOS PhD, osztályvezető (MTA BTK TTI) • RITTER LÁSZLÓ tud. segédmunkatárs (MTA BTK TTI) • SKORKA RENÁTA PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • SUDÁR BALÁZS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • SZALAI MIKLÓS PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, a történelemtudományok kandidátusa, egy. docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete